

Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden

Fata habent libelli, dat wil zoveel zeggen als: "boeken hebben hun geschiedenis". De bijdrage die nu voor u ligt werd samengesteld in een aantal maanden waarin bijna gelijktijdig ook iemand in Vaals bezig was een boek samen te stellen dat bedoeld was te verschijnen bij de viering van het honderdjarig jubileum van de huidige St. Pauluskerk. Met enige vertraging is het in 1994 verschenen onder de titel: Acht eeuwen St. Pauluskerk, door Mathieu Franssen.

Wie het overzicht van het door hem gebruikte materiaal doorneemt komt al gauw tot de ontdekking dat hij, voor een deel althans, hetzelfde materiaal gebruikt heeft als ondergetekende. De lijst van archivalia vermeldt ook enkele plussen, te weten het Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, het Stadtarchiv Aachen en enkele andere instellingen. Van de andere kant echter moet worden geconstateerd dat de auteur de nochtans rijke archieven van de Staten-Generaal, de Raad van State of andere lichamen in Den Haag, en evenmin het archief van de Classis van Maastricht en de Landen van Overmaas niet heeft benut, die weer in het hier volgende, zoals zal blijken, royaal benut werden.

Dat in een betrekkelijk kort tijdsbestek een tweede studie gedeeltelijk handelend over dezelfde materie kon verschijnen moet in verband gebracht worden met een totaal verschillende invalshoek. Zoals de titel van het eerste boek verradt, ging het eerst en vooral om de betekenis die de H. Pauluskerk voor de rooms-katholieke bevolking van Vaals heeft gehad. Men heeft zich echter niet willen beperken tot de geschiedenis van het hedendaagse honderdjarige kerkgebouw, maar dook veel verder terug in het verleden. De daarbij gebruikte invalshoek bleef dezelfde. Natuurlijk komt de verhouding tot de protestanten, die in het voorwoord door de pastoor ter plaatse als broeders en zusters worden aangeduid, regelmatig ter sprake. Niettemin gebeurt dit slechts zijdelings.

In de onderhavige studie vormt juist de verhouding tussen katholieken en protestanten de hoofdschotel, waarbij alle aandacht wordt gewijd aan de verschillende geloofsgemeenschappen die de Vaalser samenleving heeft gekend of nog kent. Het blijft een opmerkelijk feit dat een betrekkelijk klein dorp gedurende lange tijd niet minder dan vijf verschillende kerkvolken heeft gekend, die allen voor hun samenkomsten waren aangewezen op het bezit van een kerkachtig gebouw of een echte kerk. Dat feit vormt de invalshoek van de huidige publicatie. Het verradt zich ook in de titel: "Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden". Met die invalshoek is getracht niet alleen de kerkgang, maar alles wat er mee samenhangt, zoals de bediening van de sacramenten en de onderlinge verhoudingen in het maatschappelijk leven, onder de loupe te nemen.

I. DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET PROTESTANTISME IN DE REGIO, VOORAL IN DE RIJKSSTAD AKEN

De Reformatie is in de eerste plaats een hervinden van oude christelijke waarden en waarheden, zowel door protestanten als katholieken. Dat heeft men aan beide kanten gedurende lange tijd beslist zo niet kunnen zien. Nu het zicht daarop doorgebroken is, wordt het tijd de gemeenschappelijke wortels van de geloofsworsteling die zich in de zestiende eeuw heeft voltrokken met al wat zij heeft meegebracht tot in onze dagen in dat licht te plaatsen. Daarom ook zijn we er toe gekomen om over die tijd niet meer zonder meer te spreken van de tijd van Reformatie en Contra-Reformatie, maar in plaats daarvan te spreken van de katholieke Reformatie of Hervorming naast de protestantse Reformatie of Hervorming om dan pas te spreken van de contra-reformatorische aspecten die de eerstgenoemde hervormingsbeweging ongetwijfeld hebben aangekleefd, terwijl soortgelijke tegen de ander gerichte aspecten ook de tweede hebben gekenmerkt.

Een en ander behoeft hier niet te worden toegelicht.¹ Wel stel ik er prijs op deze visie hier in deze paar regels neer te leggen, omdat zij mij ook bij het schrijven van dit boek hebben geïnspireerd. Men kan er zonder meer van uitgaan dat beide bewegingen in de streek rond Aken en Vaals al in het begin van de zestiende eeuw hun sporen hebben achtergelaten. Adepten van Maarten Luther hebben zich ook in de Rijksstad bevonden en al of niet bewuste aanhangers en sympathisanten van de beweging, die hem voor ogen heeft gestaan, zijn er zonder twijfel in nog groter aantallen geweest. Anderen legden hun zorg aan de dag voor behoud en herstel van de bedreigde eenheid.²

Tot deze laatste behoorde de jonge Karel van Habsburg, de latere keizer Karel V. Hij werd op grootse wijze op 23 oktober 1520 in de keizerstad Aken ingehuldigd als rooms koning en had daar de verplichting op zich genomen zich onvoorwaardelijk in te zetten voor de traditionele waarden van het Rijk. Deze onder ede afgelegde verklaring werd slechts enkele maanden later op de Rijksdag van Worms van 1521 reeds op de proef

gesteld. Maarten Luther verscheen daar op 18 april voor de voornaamste vertegenwoordigers van het rijk om verantwoording af te leggen van de geloofsovertuiging die hij zich had eigen gemaakt en verkondigd. Hij sprak er de bekende, maar legendarische woorden: "Hier sta ik, ik kan niet anders". Op 26 mei ondertekende Karel V met evenveel beslistheid het zogenaamde Edict van Worms, waarmee de rijksban over Luther en de zijnen werd uitgesproken. Hij verklaarde zich ten volle bereid met heel zijn persoon de katholieke godsdienst te verdedigen, waartoe hij zich krachtens familietraditie en de hem opgedragen taken verplicht achtte.

Hij zou als keizer gedurende geheel zijn ambtsperiode trouw blijven aan deze belofte. Aan het eind van zijn loopbaan zag hij zich echter in 1555 genoodzaakt het échec van zijn streven neer te leggen in de Godsdienstvrede van Augsburg. Daarmee werd de gelijkberechtiging van de kerk van Rome en die van de Augsburgse geloofsbelijdenis uitdrukkelijk vastgelegd. De vrijheid om tussen de een dan wel de andere te kiezen bleef echter beperkt tot de Rijksstanden, d.w.z. de vorsten, de Rijkssteden en de Rijksadel. Praktisch kwam dat er op neer dat zij en zij alleen de godsdienst voor zichzelf en hun onderdanen bepaalden. Wie zich daarbij niet wenste neer te leggen en de door de overheid opgelegde godsdienst niet wenste te aanvaarden, kreeg hooguit de vrijheid om het land onder bepaalde voorwaarden te verlaten. Andere vormen van de protestantse hervormingsbeweging werden van al deze voorrechten uitgesloten. De eenheid van kerk en Rijk was definitief verloren gegaan. Als een gebroken man deed de keizer in 1556 afstand van zijn waardigheid ten gunste van zijn broer Ferdinand I.

Het wordt tijd dat we onze aandacht gaan wijden aan het binnendringen van de protestantse hervorming in de streek rond Aken en in de stad zelf.

De protestantse hervorming in Aken en omgeving

De oudste sporen die protestanten in de geschiedenis van Aken hebben achtergelaten reiken terug tot in het begin van de twintiger jaren van de zestiende eeuw. We kennen er dan al verschillenden met naam en toenaam. In 1524 werd het nieuwe evangelie er verkondigd door Albrecht Munster, die aanhangers verzamelde in een lokaal dat hem door Laurenz Tchemacher ter beschikking was gesteld.³ Eerstgenoemde werd nog in datzelfde jaar ter dood veroordeeld en op de Markt door het zwaard omgebracht. Hem werd, naar het schijnt, nog ten laste gelegd dat hij in Maastricht en Wesel een moord had bedreven.

De eerste algemene verordening tegen de verkondiging van het nieuwe evangelie dateert uit het jaar 1534, toen bij raadsbesluit de doodstraf werd opgelegd aan ieder die het waagde gehoor te geven aan rondtrekkende predikanten.⁴ Deze straf trof een jaar later een drietal aanhangers van de beweging der Wederdopers, die toen snel om zich heen greep. Anderen wisten zich aan deze straf te onttrekken door de stad tijdig te verlaten. Deze strenge maatregelen stonden echter een heel andere aanpak ongeveer tien

jaar later niet in de weg. In 1544 vestigde zich een aantal van 25 tot 30 Vlaamse en Waalse vluchtelingen in de stad, die om wille van de scherpe vervolging, waaraan zij wegens hun protestantse gezindheid hadden blootgestaan, uit de Zuidelijke Nederlanden waren weggetrokken.⁵ Met hun geestverwanten zochten en vonden zij een toevlucht op tal van plaatsen in de streek tussen Maas en Rijn. Zij zouden nog door talloze anderen worden gevolgd.

Velen van hen waren werkzaam geweest in de textielnijverheid van hun geboortestreek en hun komst zou voor een stad als Aken een belangrijke economische impuls met zich meebrengen.⁶ Geen wonder dat het toelatingsbeleid in sterke mate door dit soort overwegingen werd meebepaald. Hun komst betekende echter ook voor de aanhangers van de protestantse hervorming een krachtige impuls. De meeste van deze inwijkelingen waren een protestantisme van calvinistische, of zoals men toen graag formuleerde gereformeerde signatuur, toegedaan. De veelvormigheid, die ook deze vorm van protestantisme in de Nederlanden kenmerkte, zou eerst op de lange duur plaatsmaken voor een fervent beleden calvinisme.⁷ Reeds in de vijftiger jaren werden echter in Aken de grondslagen gelegd voor zowel een Duits- als Franstalige gereformeerde gemeente. Niettemin waren er ook luthersgezinden onder de inwijkelingen en met hun hulp kwam er in de zeventiger jaren ook een lutherse gemeente van de grond.

Reeds in 1559 deden de protestanten van Aken tot op het hoogste niveau van zich horen. Op de Rijksdag van dat jaar, die opnieuw in Augsburg werd gehouden, werd een verzoekschrift ingediend om, met een verwijzing naar de Godsdienstvrede van 1555, de daar verleende vrijheden ook aan de aanhangers van de gereformeerde religie toe te kennen.⁸ Het stuk was samengesteld door niemand minder dan de bekende Adriaan van Haamstede, die met dertien Antwerpse kooplieden was uitgeweken en op doortocht naar Londen in Aken was gearriveerd. Tientallen vooraanstaande burgers van de stad hadden het verzoekschrift ondertekend. Op de rijksdag zelf verwierven zij de steun van keurvorst Frederik III van de Pfalz, die zelf naar de gereformeerde religie overhelde. Door toedoen van zowel katholieke als lutherse rijksstanden werd het verzoek echter niet ingewilligd.

In Aken zelf volgde daarop een felle reactie van katholieke zijde. In 1560 werden protestanten van de raad uitgesloten en er kwam zelfs een uitdrijvingsbevel tegen hun aanwezigheid in de stad.⁹ In de loop van de zestiger jaren veranderde echter geleidelijk aan de toestand weer, vooral toen Willem van Oranje met een sterk leger in de buurt opereerde. In 1567 vonden nieuwe vluchtelingengstromen, nu vooral uit Maastricht, een toevlucht in de stad. Hun aandeel in de stadsbevolking nam steeds meer toe en daarmee ook hun invloed. De maatregel van 1560 werd in 1574 weer tenietgedaan,¹⁰ en bij de raadsverkiezingen van 1581 verwierven calvinisten en lutheranen de meerderheid van de raadszetels, ondanks hun numerieke minderheid. De protestanten, vormden toen een contingent van 8.000 mensen, hun tegenstanders, die de oude kerk trouw wensten te blijven, een van 12.000. Zij hadden hun succes ongetwijfeld te danken aan hun grotere strijdvaardigheid.

Van 1581 tot 1598 hadden zij het in de stad voor het zeggen.¹¹ Op kerkelijk terrein bracht dat de openbare uitoefening van de eredienst met zich mee. Opmerkelijk is echter dat zij geen gebruik hebben gemaakt van hun machtspositie om zich enkele van het veertigtal kerken en kapellen in de stad toe te eigenen, zoals dat op zoveel plaatsen elders was gebeurd. De plaatsen, waar zij voor hun eredienst bleven samenkomen, zijn bekend. Het waren behuizingen van particulieren, groot genoeg om een aanzienlijk aantal mensen te bevatten. De Duitsgereformeerden kwamen samen in de Löwenburg op de Büchel gelegen, later in het Kluppelhaus in de Ursulinenstrasse, de Waals- of Franstaligen in het Galmeihaus in de Bendelstrasse, de lutheranen in een hele reeks kleinere huizen, o.a. in de Landskron, gelegen in de Grosskölnstrasse, in de Löwenstein aan de Markt en de Hahn op het Münsterkirchhof.¹² Er waren toen niet minder dan negen predikanten beschikbaar.

Het was echter alles van betrekkelijk korte duur. Een voorbode van harde repressie vormde de uitspraak van het hoogste gerechtshof van het Rijk in 1593, waarin de vraag of het een Rijksstad na de Godsdienstvrede van Augsburg vrij stond de kerkelijke verhoudingen naar eigen goeddunken te veranderen ontkennend werd beantwoord.¹³ Weliswaar tekende de stadsraad tegen deze uitspraak beroep aan op keizer Rudolf II en de Rijksdag, maar de tegenbeweging was niet meer te keren. In 1598 had de verkiezing van een nieuwe stadsraad plaats onder toezicht van keizerlijke commissarissen, die er scherp op toezagen dat er geen protestantse raadslieden werden gekozen. De predikanten moesten de stad verlaten en 126 vooraanstaande burgers werden door de Rijksban getroffen en moesten eveneens de stad verlaten. Veel van hun geestverwanten, die getroffen werden door zware boetes, weken uit naar Stolberg en Burtscheid en in hun kielzog verplaatste zich ook de textielnijverheid en de koperindustrie naar elders, hetgeen een zware economische adering voor Aken betekende.

Nochtans werd de ruggengraat van het Akense protestantisme niet gebroken. Er volgde een nieuwe kentering in 1608, in welk jaar hertog Johann Wilhelm van Kleef, Gulik en Berg overleed zonder wettige nakomelingen.¹⁴ De opvolging werd tenslotte een zaak van keurvorst Johann Sigismund van Brandenburg en de keurvorst van de Pfalz, Wolfgang Wilhelm, beiden lutheranen. Zij sloten een akkoord om samen de genoemde hertogdommen te besturen en garant te staan voor de handhaving van de beide officieel toegestane godsdiensten. Bij hen vonden de protestanten in Aken voldoende steun om in 1611 een opstand te wagen tegen het gehate stadsbestuur. Het raadhuis werd bestormd en opnieuw wisten zij bij de raadsverkiezingen in het volgend jaar sleutelposities in handen te krijgen.

Het was allemaal slechts van korte duur. De beide hertogen kregen ruzie over het bestuur van de hun toevertrouwde hertogdommen, en een van hen, Wolfgang Wilhelm van de Pfalz, ging over naar het katholiek geloof. Zijn steun aan de protestanten in het nabije Aken viel daarmee weg.

Keizer Matthias vaardigde opnieuw de Rijksban uit over de stad en belastte in 1614 Spinola, aanvoerder van een machtig Spaans leger, met de uitvoering ervan. De stad werd bezet en een schrikbewind volgde.¹⁵ Een tweetal leiders van de protestantse opstand van enkele jaren tevoren, Matthias Schmetz en Andreas Schwarz, werden op de Markt met het zwaard terechtgesteld. De eigenlijke aanvoerder van de opstand, Johann Kalckbemer, wist te ontkomen. Met het doel de schrik er in te houden werd op de Markt een schandpaal opgericht met de afbeelding van een onthoofde en gevierendeelde misdadiger, waarop het opschrift was aangebracht: "Sic pereant qui hanc rempublicam et sedem regalem spretis sacrae caesareae Maiestatis edictis evertere moliantur" (zo komen degenen om, die zich er op toeleggen deze staat en keizerlijke zetel met verachting van de wetten van zijne keizerlijke Majesteit te vernietigen).¹⁶ Een langdurige inkwartiering van een groot aantal Spaanse soldaten bij protestantse burgers had tot gevolg dat velen van hen uit de stad wegtrokken. Slechts minderheden van de drie protestantse gemeenten bleven over, die als gemeenten onder het kruis konden voortbestaan. Officieel was de keizerstad tot gehoorzaamheid teruggebracht en de katholieke alleenheerschappij hersteld.

Daarin kwam ook geen verandering meer, toen Georg Ulrich Wenning, sinds 1645 predikant van de gereformeerde gemeente Aken, in 1646 door zijn gemeente naar de vredesonderhandelingen, die in Münster en Osnabrück plaatsvonden, werd afgevaardigd om een verbetering van haar status te bepleiten.¹⁷ Hij vond er nauwelijks gehoor en bereikte uiteindelijk niets. De toestand bleef zoals hij was. Symbolisch daarvoor kan gelden, dat de schandpaal, die in 1616 was opgericht, tot in de Franse tijd is blijven staan. Toen werd zij door de Franse republikeinen verwijderd.

Enkele bijzonderheden over protestantse gemeentevorming inurtscheid en Eupen¹⁸

Burtscheid, al heel lang ingelijfd bij Aken, stond in het hier besproken tijdvak onder de soevereiniteit van een adellijk vrouwenklooster van Cisterciënserinnen, die onder de voogdij of beschermheerschap stonden van de hertog van Limburg. De betrekkelijk talrijke protestanten, die daar omstreeks 1571 werden gesignaleerd, hadden geen eigen predikant, maar werden door die van Aken of andere nabijgelegen plaatsen bediend. In deze situatie kwam een ingrijpende verandering, toen Frederik Hendrik zich in 1632 van het stadje Limburg en daarmee van het hertogdom van die naam meester maakte. De verdere politieke gevolgen van deze gebeurtenis zullen hierna nog ter sprake komen.¹⁹ Hier zij, daarop vooruitgrijpend, meegedeeld, dat de Staten-Generaal sindsdien het standpunt innamen, dat zij in de rechten van de hertog van Limburg waren getreden. Als zodanig wijdden zij zich dan ook aan de verbetering van de status der protestanten in Burtscheid.

In 1633 benoemden zij er een eerste predikant in de persoon van Gerlach van Gustorf, die op 29 juli van dat jaar een eerste officiële dienst leidde in het huis In der Krone.²⁰ Dit huis bleek spoedig veel te klein voor de gereformeerde gemeente, die van de grond kwam, en in 1634 verleenden de Hoogmogende Heren in Den Haag de toestemming tot de bouw van een eigen kerkje. De eerste steenlegging vond plaats op 17 mei door de protestantse rentmeester van het land, Marcelis Thiens.²¹ De bouw moest echter halverwege worden stopgezet, omdat het hertogdom Limburg in de loop van 1635 weer onder Spaanse zeggenschap kwam. Nochtans werd een keizerlijk bevel van 25 augustus 1635 om het bouwwerk tot op de grond toe af te breken niet uitgevoerd. De gereformeerde gemeente slaagde erin in het bezit van de bouwplaats te blijven en beschikte er ook over een eigen begraafplaats. Voor de heimelijke diensten bleef zij echter aangewezen op de hulp van elders, omdat het hertogdom Limburg bij de vrede van Munster onder Spaanse soevereiniteit bleef. Dat zou, afgezien van een korte periode, tot het eind van de Staatse tijd zo blijven.

De aanhangers van de protestantse hervorming in Eupen kenden dezelfde wisselvalligheden als die van Burtscheid en verschillende andere plaatsen in deze regio. Ook daar werden rond 1571 de activiteiten van een aantal predikanten gesignaleerd, waaronder die van de jonge priester Jean Vlach en die van Guillaume Florin, religieus uit de abdij van Rolduc en pastoor van het naburige Baelen.²² Hun werk had succes en ondanks de repressie, uitgaande van de lokale of regionale overheden, vormde zich een gemeente, die in het geheim samenkomsten hield.

Over het algemeen waren de protestanten in Eupen de gereformeerde belijdenis toegedaan. Zij profiteerden bij gelegenheid van de successen die de troepen van Willem van Oranje in de regio behaalden. Nadat Frederik Hendrik het hertogdom Limburg onder zijn gezag had gebracht kreeg de gemeente door toedoen van de Staten-Generaal een eigen predikant, Pierre Hellinger, terwijl de gemeente van Baelen Werner Tack als predikant kreeg toegewezen.²³ Zij beiden maakten, samen met de rooms-katholieken, gebruik van de parochiekerken ter plaatse. Daar kwam ook hier verandering in, toen de Spanjaarden in 1635 weer het overwicht behaalden en daarmee de zeggenschap over de godsdienstige verhoudingen. Pierre Hellinger bleef zo goed en zo kwaad als het ging tot in 1644 de gemeente van Eupen bedienen. Daarna was het de al genoemde ds Wenning, die er vanuit Aken diensten kwam verrichten. De Spaanse gezagsdragers bleven de uitoefening van de protestantse eredienst bemoeilijken.

Voor beide hier besproken gemeenten zullen we in verband met het voornaamste thema van deze studie de voor dit eerste hoofdstuk gestelde tijdsbegrenzing moeten overschrijden. Gedurende de zogenaamde Spaanse Successieoorlog (1701-1713) maakten de Staten-Generaal zich in 1703 opnieuw meester van stad en hertogdom Limburg.²⁴ Prompt verleenden zij in de bezette gebieden toestemming tot openlijke uitoefening van de gere-

formeerde religie. Dat was dus ook van gelding voor Burtscheid. Op 5 september 1706 werd daar voor een talrijk gehoor in het huis Im Lämmchen gepredikt. De Hoogmogende Heren gaven vervolgens opdracht het onvoltooid gebleven bouwwerk van 1635 af te bouwen.²⁵ Enkele maanden later beschikte de gemeente over een eigen kerkje, waar op 28 augustus 1707 een legerpredikant uit Limburg in de openingsplechtigheid voorging.²⁶ Een jaar later kreeg Burtscheid een eigen predikant in de persoon van Johann Gottfried Kramer. De zelfstandigheid van de gemeente werd nog verder onderlijnd met de bouw van een predikantswoning en een schoolhuis, waarvoor ook een schoolmeester werd benoemd.²⁷

In hetzelfde jaar 1708 werd ook voor de Franstalige gereformeerden in Burtscheid een regeling getroffen via de predikant van de Waalse gemeente in Vaals, ds Pierre Farjon.²⁸ De samenwerking met de collega van de Hoogduitse gemeente verliep echter in de daarop volgende jaren uiterst moeizaam.²⁹ Feitelijk was al een besluit genomen dan maar een eigen kerkje ook voor de Waalse gemeente te gaan bouwen, toen het niet meer behoefde.³⁰ Bij de vrede van Utrecht van 1713 kwam Burtscheid onder Oostenrijks bewind en daarmee kwam een einde aan de vrije uitoefening van de gereformeerde eredienst. Vanuit Wenen kwam zelfs een keizerlijke verordening om het eerder toegestane kerkje weer af te breken.³¹ De Staten-Generaal zagen geen mogelijkheid om voor het behoud te interveniëren en zagen zich genooddaakt het advies naar de gemeente te doen uitgaan zich maar bij deze gang van zaken neer te leggen.

In Eupen voltrok zich in deze jaren een soortgelijke ontwikkeling. Bij resolutie van 11 juni 1704 benoemden de Staten Generaal er ds Nicolas Guichart tot predikant.³² Als gevolg van de zeer onzekere politieke verhoudingen en het fel verzet van de katholieke bevolking werd het verdere beleid bepaald door grote terughoudendheid. De predikant moest een tijd lang met zijn gemeente, die toch een zestigtal huishoudens omvatte, de diensten houden op de bovenverdieping van een huis, dat als "seer caduc en bouwvallig" wordt omschreven in een klaagschrift dat op 6 september 1706 daarover naar Den Haag werd gedirigeerd. Eerst in 1612 werd een subsidie verleend om daar verbetering in te brengen.³³

Ook voor Eupen werd door het vredesverdrag van Utrecht in 1713 de situatie hersteld, zoals die was geweest vóór de Spaanse Successieoorlog. Dat betekende ook daar dat de protestanten hooguit geduld werden. Aan de publieke uitoefening van de eredienst kwam radicaal een einde, ondanks de fervente pogingen van de Staten-Generaal, ook na de onderhandelingen in Utrecht, enige officiële erkenning door het Oostenrijks bewind voor de aanhangers van de gereformeerde religie te verkrijgen. Ook de Staten van Limburg lieten zich niet onbetuigd. Het was echter tevergeefs.³⁴ In 1715 kwam er een verordening uit Brussel dat het kerklokaal in Eupen gesloten moest worden en dat de predikant binnen tien dagen het land moest verlaten.³⁵ In Eupen zelf kon voortaan nog slechts clandestien een religieuze

samenkomst plaatsvinden. De enige concessie die men van de Oostenrijkse autoriteiten wist te verkrijgen was een vage toezegging dat men een oogje dicht zou knijpen voor de aanwezigheid van predikanten, mits deze maar niet al te opvallend te werk gingen.

Protestanten uit heel het gebied dat aan de Oostenrijkers was toegeval-
len, die meer vrijheid wensten, zagen zich genoodzaakt uit hun woonplaat-
sen weg te trekken. Een andere mogelijkheid was voor de kerkelijke dien-
sten in het grensgebied een toevlucht te zoeken op plaatsen, waar deze
ongehinderd voltrokken konden worden. In dat verband zou Vaals voor
veel protestanten het toevluchtsoord bij uitnemendheid worden. Het wordt
daarom tijd dat we onze aandacht gaan wijden aan de manier, waarop dit
zich heeft ontwikkeld, praktisch vanaf het begin van de Staatse overheer-
sing ter plaatse.

II. GEREFORMEERDE CHRISTENEN IN VAALS

De eigenlijke geschiedenis van het gereformeerde christendom in Vaals begint in 1649. In het begin van dat jaar verleenden de Staten-Generaal toe-
stemming er een predikant te beroepen en zo de grondslagen te leggen voor
een eigen gereformeerde gemeente. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze
gebeurtenis zo maar uit de lucht kwam vallen. Een lange voorgeschiedenis
had zich op de eerste plaats afgespeeld op staatkundig gebied in het ver-
lengde van de Tachtigjarige Oorlog. Een hoogtepunt daarin was voor onze
gewesten de verovering van Maastricht tijdens de zogenaamde Maasveld-
tocht van Frederik Hendrik in 1632.³⁶ Daaraan vooral ontleende hij zijn
naam van "Stedenbedwinger". De verovering van Maastricht werd kort
daarna gevolgd door die van Limbourg, hoofdstad van het gelijknamige
hertogdom, en van Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg, hoofdstadjes
van de drie daarnaar genoemde Landen van Overmaas. Dat hield in dat de
daaronder ressorterende territoria onder het gezag kwamen van de Staten-
Generaal. Ook voor Vaals bracht dat mee dat volgens de terminologie van
die tijd de wet verzet moest worden. Dat gebeurde op 21 en 26 juni 1633,
toen de nieuw benoemde schout en schepenen de vereiste eed van trouw
aan de nieuwe machthebbers aflegden onder uitdrukkelijke erkenning van
de soevereiniteit van de Hoogmogende Heren in Den Haag.³⁷

Hun bewind hield niet lang stand, want rond 1635 werden Limbourg
en de drie genoemde stadjes door de Spanjaarden heroverd. De betreffende
gebieden kwamen daarmee opnieuw onder Spaanse soevereiniteit.³⁸ Daar
kwam weer verandering in, toen in juni 1644, dus maar enkele jaren voor
de vredesluiting in Munster, Stein Callenfels vanuit Maastricht een militaire
actie ondernam met het doel de vestingstad wat meer ruimte te bezorgen.
De drie hoofdstadjes van de Landen van Overmaas kwamen opnieuw onder
Staats gezag en daarmee ook deze gebiedsdelen.³⁹ Op 15 januari en 15
februari 1647 vaardigden de Staten-Generaal een tweetal resoluties uit,

waarmee alle Spaanse beambten van hun functies vervallen werden verklaard en hun de uitoefening ervan ten strengste werd verboden.⁴⁰ In de loop van maart werden in Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg nieuwe colleges van schout en schepenen geïnstalleerd en hetzelfde gebeurde op een later tijdstip op een aantal andere plaatsen. Op 5 november 1647 kreeg Juriaen Sticke zijn commissie als schout van de bank Holset, Vaals en Vijlen.⁴¹ De Spanjaarden waren niet van zins zich bij deze gang van zaken neer te leggen en troffen soortgelijke maatregelen ter bescherming van hun ambtenaren.

Toen in 1648 de twee strijdende partijen met de vrede van Munster een eind maakten aan de Tachtigjarige Oorlog waren zij nog steeds niet tot een akkoord kunnen komen over de vraag, aan wie de soevereiniteit toekwam over de Landen van Overmaas. Van Staatse zijde stelde men zich op het standpunt dat het bezit van de drie hoofdstadjes het bezit van deze landen impliceerde. Van Spaanse zijde daarentegen handhaafde men de claim op het bezit er van, omdat zij in een soort federatief verband stonden met het hertogdom Limburg, waarvan de hoofdstad in Spaanse handen was gebleven. Eerst met de afsluiting van het Partagetractaat in 1661 werd dit conflict beëindigd.⁴² Voor de inwoners van de drie landjes betekende dat echter dat zij al die jaren overgeleverd bleven aan de ellende die de onduidelijkheid van de staatkundige toekomst met zich meebracht.⁴³ Zij hadden vooral te lijden van de overlast die rondtrekkende legerafdelingen van beide partijen hen bezorgden. In feite bleek echter de uitoefening van het Staats gezag gemakkelijker te handhaven dan dat van Spaanse zijde. Dat was ook voor Vaals het geval.

De positie van de aanhangers van de gereformeerde religie werd wezenlijk door deze omstandigheden bepaald. Eerst na de vrede van Munster werden zij gunstiger. Men kan nochtans veronderstellen dat het protestantisme al vóór 1648 in Vaals zijn intrede had gedaan. Met een stad als Aken in de onmiddellijke nabijheid lijkt dit vanzelfsprekend. Het zullen echter hooguit enkelingen of passanten zijn geweest. Van echte gemeentevorming kan dan ook in die tijd niet gesproken worden. De gids voor de doop-, trouw- en begrafenisregisters op het Rijksarchief te Maastricht vermeldt weliswaar onder de documentatie van de Hervormde Gemeente Vaals doop- en trouwregisters, die in januari 1613 een aanvang nemen, een lidmatenlijst vanaf 1624, maar dit gaat gepaard met de verwijzing naar het archief van de Evangelische Kirchengemeinde Aachen.⁴⁴ Wie dan ook deze documenten ter hand neemt komt al gauw tot de ontdekking dat zij een weerspiegeling vormen van het wel en wee van de gereformeerde gemeente Aken en van de banden die deze gemeente onderhield met plaatsen, waar geloofsbroeders te vinden waren. Onder de namen van herkomst, die bij een aantal namen op de lidmatenlijst voorkomen, komen we de namen tegen van Aken, Eupen, Stablo, Stolberg en Verlautenheide, maar pas in 1649 vinden we Vaalsbroek vermeld. Vaals komen we echter niet vóór 1650 tegen en wat de namen betreft kan men slechts bij enkele vermoeden, dat het gaat om inwoners van Vaals.

Hetzelfde geldt voor de doop- en trouwboeken.⁴⁵ We vinden er dezelfde plaatsen van herkomst in vermeld als op de lidmatenlijst en nog enkele meer, maar Vaals komt er vóór 1648 niet in voor. Veelzeggend is ook dat een rooms-katholiek visitatieverslag van het jaar 1658 nog bericht dat er geen "kettters" daar aanwezig zouden zijn.⁴⁶ Rekening houdend met de neiging van de samenstellers van dit soort documenten om deze dingen te minimaliseren zal dit toch op zijn minst een aanwijzing zijn dat er op dat moment nog hooguit een handjevol andersdenkenden in Vaals te vinden was.⁴⁷

Deze opmerkingen zijn ook van toepassing op de registers van de Waalse gemeente van Vaals. De doopregisters van deze gemeente beginnen reeds in 1641, maar hebben dan nog geen betrekking op Franstalige aanhangers van de protestantse hervorming in Vaals.⁴⁸

De benoeming van gereformeerde predikanten in Vaals

De benoeming van een eerste predikant in Vaals werd overigens al in 1644, dus in het jaar waarin de herovering van de hoofdstadjes van de Landen van Overmaas plaatsvond, in overweging genomen. De kerkenraad van de Nederduits hervormde gemeente Maastricht was er als de kippen bij om van de daardoor ontstane perspectieven te profiteren. Zij richtte zich al op 20 augustus van dat jaar tot de Staten-Generaal met het verzoek voor de stadjes en het platteland een voldoende aantal predikanten te benoemen om zo de verbreiding van de 'ware gereformeerde religie' in de drie landen te bevorderen. Toen daarop de heren in Den Haag hen vroegen een aantal plaatsen te noemen die daarvoor in aanmerking konden komen, viel tijdens het overleg dat volgde ook de naam van Vaals. Groot was de teleurstelling toen verdere maatregelen uitbleven. De Raad van State had een negatief advies uitgebracht. Zij had gewezen op het feit dat men in 1632 eerst tot de benoeming van predikanten voor het betreffende gebied was overgegaan, nadat de hoofdstad van het hertogdom Limburg in Staatse handen was gekomen.⁴⁹ Met nu overijld te werk te gaan zou men de Spanjaarden aanleiding kunnen geven met represailles in Brabant, waar soortgelijke kwesties, in het bijzonder in de Meierij van 's-Hertogenbosch, speelden, te reageren.⁵⁰ In samenhang met het nog ongewisse karakter van de toekomstige politieke status van de drie landen werd daarop de benoeming van predikanten van de agenda afgevoerd.

Zij zou er eerst na 1648 op terugkomen toen de omstandigheden in gunstige zin gewijzigd leken. Het ogenblik om over te gaan tot de kerkelijke reformatie was daarmee aangebroken. Men ging overigens ook nu met grote omzichtigheid te werk. Korte tijd nadat de vrede in Munster was bezworen kregen de Maastrichtse predikanten volmacht om in de kerken van Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg te gaan preken.⁵¹ Dat gebeurde voor het eerst op 10 juli 1648,⁵² en dat betekende het herstel van het zogenaamde simultaneum dat in de jaren dertig daar en op nog enkele plaatsen was uitgeprobeerd.⁵³ Volgens de toen uitgevaardigde directieven moesten op al die plaatsen, waar maar één kerkgebouw was, katholieken en protestanten gebruik maken van dat ene kerkgebouw. Men wenste dus ook in 1648 geen gehoor te geven aan het pleidooi vanuit Maastricht om de katholieke geestelijken uit het land te verbannen en hun kerken ter beschikking te stellen van de bedienaars der gereformeerde religie. In Staats-Brabant was dat na 1629 wél gebeurd.

Reeds binnen een week gaven de betrokken predikanten te kennen dat zij in hun eigen stad de handen vol hadden met de opbouw van hun eigen gemeenten.⁵⁴ Er moesten onverwijld vaste predikanten benoemd worden voor de drie hoofdplaatsen en in alle vrijmoedigheid namen zij de gelegenheid te baat nog een aantal plaatsen te noemen, waar hetzelfde diende te gebeuren. Bijzonder indringend werd een predikantsplaats in Vaals bepleit. Daar zou een toevluchtsoord van de grond kunnen komen "voor de goede gemeente van Aachen en veele andere gemeynten vant vorstendom Limburg". Het was hun niet verborgen gebleven dat de trek van geloofsbroeders uit Aken en omliggende plaatsen naar Staats grondgebied zich steeds duidelijker begon af te tekenen. Dat vormde dan ook de achtergrond van hun pleidooi ten gunste van Vaals.

Er verstreken maanden voordat er een positief antwoord kwam. Het zoveelste dringende schrijven van de Maastrichtse kerkenraden, die opkwamen voor hun overbelaste predikanten, leverde eindelijk het gewenste resultaat op. Bij resolutie van 7 november kregen de Franstaligen een predikant toegewezen voor Dalhem en de Nederduitstaligen voor 's-Hertogenrade en Valkenburg.⁵⁵ De laatsten kregen bovendien toestemming predikanten voor te dragen voor 's-Gravenvoeren, Heerlen en Vaals. In het laatste geval zou gezorgd moeten worden voor een predikant, die de Hoogduitse taal machtig was.

Deze verrassende wending werd uiteraard, met grote voldoening in Maastricht begroet. De Nederduitse kerkenraad kwam reeds op 22 november met de geëigende voordrachten gereed.⁵⁶ Voor Valkenburg werd voorgedragen ds Fredericus Sylvius, hofpredikant bij de gravin van Solms; ds Johannes Breberenus, predikant in Wijchen, voor 's-Hertogenrade; ds Johannes Groenius, predikant te Veen bij Heusden, werd voorgesteld voor Heerlen; de candidaat in de theologie, Johannes Outhusius, kreeg Eijdsen als bestemming toegewezen, aan welke plaats de kerkenraad de voorkeur gaf boven 's-Gravenvoeren, zij het met de opdracht ook de zorg voor deze plaats op zich te nemen; en tenslotte Georg Ulricus Wenning of Wenningius, die al sinds 1645 predikant was van de heimelijke gemeente in Aken, van waaruit hij ook Burtscheid verzorgde, werd voor Vaals in petto gehouden.⁵⁷

Het duurde nog geruime tijd voordat alle formaliteiten vervuld waren, zodat eerst op 7 februari 1649 een begin kon worden gemaakt met de verzending van de beroepingsbrieven. In maart werden de eerste predikanten geïnstalleerd. Op 21 maart had de installatie plaats van ds Wenning. De plechtigheid werd verricht door niemand minder dan ds Philippus Ludovicus, nestor van de predikanten in Maastricht.⁵⁸

Over de plechtigheid zijn geen nadere bijzonderheden bewaard gebleven. Hoe groot de toeloop is geweest is daarom ook niet bekend. Verondersteld mag worden dat uit Aken en Burtscheid, mogelijk ook uit andere plaatsen, een flink aantal gemeenteleden was meegekomen om

getuige te zijn van het eerste openbare optreden van hun predikant op Staatse bodem. Of er ook geloofsgenoten uit Vaals zelf bij de dienst aanwezig zijn geweest is onbekend.

Ook over de reactie van de rooms-katholieke bevolking, die in Vaals zelf de overgrote meerderheid vormde, vernemen we niet veel, maar we kunnen veronderstellen dat zij met zeer gemengde gevoelens getuige is geweest van heel het gebeuren. Naar alle waarschijnlijkheid hebben deze trouw roomse mensen daar ook uiting aan gegeven. Van gewelddadigheden hebben zij zich vermoedelijk laten weerhouden door de aanwezigheid van militair geleide dat met Ludovicus was meegekomen.⁵⁹ Wanneer we de toenmalige pastoor, Sigerus a Thienen (1641-1677),⁶⁰ een man met een lange staat van dienst, mogen geloven kwam het geweld juist van de andere kant. In zijn doopboek tekende deze aan: "Illo die circa 10 horam haeretici traicentenses fractis januis violenter invaserunt nostram ecclesiam et introduxerunt suum praedicutium",⁶¹ wat zoveel wil zeggen als: 'Op die dag hebben de ketters uit Maastricht circa 10 uur met geweld onze kerk in beslag genomen, nadat zij de toegang hadden geforceerd en hun predikantje er binnengeleid'. En hij voegde er aan toe: "Eratque dies Judica passionis; incidebat in 21 Martii id non sine merore mei (sic) communitatis et aliorum. Deus Opt.Max. dignetur illud malum avertere a nobis. Amen": 'het was uitgerend op Passiezondag, de zondag Judica, die dat jaar viel op 21 maart; het gebeurde niet zonder grote droefenis van mijn parochianen en anderen. Dat de Almachtige God dit kwaad, van ons moge afwenden. Amen'. De laatste vrome verzuchting ging niet in vervulling, want de gebeurtenis van 21 maart vormde slechts de inleiding op de introductie van het simultaneum, dat katholieken en protestanten verplichtte samen gebruik te maken van het ene kerkgebouw.

De hoofdpersoon van de gebeurtenis zelf, Philippus Ludovicus, kreeg op zijn terugreis van Vaals naar Maastricht persoonlijk te maken met de weerzin die zijn optreden in rooms-katholieke kring teweeg had gebracht. Die terugweg liep via Aken, waar hij vermoedelijk het een en ander te verichten had, mogelijk besprekingen met de geloofsgenoten in de stad. Het kwam hem duur te staan. Het documentenboek van zijn gemeente bevat daarover de volgende notities: "den 21 Martii 1649 is zijn E(erwaerde) gedeponeerdt geworden om door ordre van Haer HoMo de kercke tot Vaels te incorporeeren. Int wederomkeeren nae de Stadt van Aachen hebben hem twee sergeants door ordre van de Overheyte aldaer den ingangck in de stadt verboden int aengesichte van een groote menichte van borgers, die op de stadtsmueren alles aensagen en aenhoorden, so dat hij niet sonder schimp door de stadtsgracht naer Bortschet moeste retireeren. In de gracht synde hebben de discipelen van de Jesuiten (staende in groot getal op de stadtsmueren) met steenen so heftich geworpen, dat het een wonder was, dat hy het perickel heeft konnen ontgaen".⁶² Het was dus meteen al raak op de plaats, waar de meeste kerkgangers voor Vaals vandaan moesten komen.

Het incident aan de stadspoort had kennelijk veel mensen op de been gebracht die op de beschreven manier uiting gaven aan hun gevoelens van weerzin voor de vertegenwoordigers van de verfoeide religie.

Voor de inwoners van Vaals was de beproeving met het gebeuren van 21 maart niet ten einde. De Staten-Generaal hadden het bij nader inzien nodig geoordeeld niet alleen voor de Duitstaligen in Vaals en omgeving een predikant te benoemen, maar ook een voor de Franstaligen uit dezelfde regio. Met een schrijven van 10 maart hadden zij een beroep gedaan op de twee zustergemeenten te Maastricht daartoe een voorstel in te dienen.⁶³ Zij gaven daarvoor ook al een aanwijzing door melding te maken van Jean Sanisson, die als predikant voor de heimelijke Waalse gemeente in Aken functioneerde en in aanmerking kwam voor een beroeping tot ordinaris predikant in Vaals. Op 26 maart werd aan dit verzoek voldaan op een vergadering van de Nederduitse kerkenraad, waar een afvaardiging van de Waalse gemeente aan deel nam.⁶⁴ De Waalse gemeente had zich wel wat afstandelijk opgesteld, toen het voorstel in bespreking kwam ds Sanisson te beroepen. Zij was van mening dat zij daarvoor eerst het gevoel moest inwinnen van de Waalse synode, die inmiddels voor het netwerk van Waalse gemeenten binnen het grondgebied van de Republiek was uitgebouwd, en dat was op korte termijn niet mogelijk. De Nederduitse gemeente had daarop de knoop doorgemaakt. Deze afstandelijkheid zou onverwachte gevolgen hebben, omdat de Waalse gemeente van Vaals, die met de beroeping van ds Sanisson van de grond kwam, nog lange tijd zou blijven ressorteren onder de Nederduitse classis van Maastricht en de Landen van Overmaas. Nadat deze classis op 21 mei 1649 was heropgericht bleef zij de Waalse gemeente Vaals onder het domein van haar verantwoordelijkheid rekenen.⁶⁵ Deze constructie, die in strijd was met wat inmiddels gebruikelijk was geworden, bleef tot in 1682 voortduren.⁶⁶

De installatie van de Waalse predikant in Vaals had op 11 april 1649 plaats.⁶⁷ De plechtigheid werd opnieuw verricht door een collega uit Maastricht, ds Johannes Brelius, predikant van de Waalse gemeente aldaar. Daarmee deed een derde gemeenschap haar intrede in Vaals, die nu ook rechten deed gelden op het gebruik van de ene kerk. Net als bij de Nederduitse zustergemeente het geval was, zou dat vooral gebeuren ten gerieve van de geloofsgenoten uit de regio. Franstalige gereformeerde gelovigen waren op dat ogenblik in Vaals nog nauwelijks te vinden. Het zou passen en meten worden om de drie geloofsgemeenschappen aan hun trekken te doen komen.

III. DE DRIE KERKGEMEENSCHAPPEN EN HET ENE KERKGEBOUW

Een kerkvolk van welke kleur of confessie ook kan niet leven zonder kerkgang. Dat was ook de eerste opgave van de nieuw-benoemde predikanten van Vaals om deze na hun installatie veilig te stellen. Zij hadden daarbij juist te maken met bijzondere moeilijkheden. De eerste en voornaamste hing samen met de samenstelling van hun gemeenten. Zowel de Nederduitse als de Waalse gemeente recruteerden haar leden en dus haar kerkgangers voor het overgrote deel buiten Vaals, uit plaatsen die op enkele kilometers afstand gelegen waren. Voor de Nederduitse gemeente waren dat vooral mensen uit Aken enurtscheid, die dus voor hun kerkgang naar Vaals moesten kunnen rekenen op de welwillendheid van de overheden aldaar, om hun daartoe de mogelijkheden te bieden. Op beide plaatsen had echter een allesbehalve welwillende overheid het voor het zeggen. De Rijksstad Aken had zich leren conformeren met de politieke lijn die de hoogste gezagsdragers binnen het Rijk wensten te volgen, Burtscheid behoorde tot het machtsgebied van de abdis aldaar. De kerk van Vaals stond bovendien onder patronage van het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken en ook daar was men verre van ingenomen met de ontwikkeling. De Franstalige gereformeerden waren behalve uit de streek rond Aken in de regel afkomstig uit het machtsgebied van de prins-bisschop van Luik of van andere gezagsdragers van rooms-katholieke signatuur.⁶⁸

De tweede moeilijkheid hing samen met het feit dat de gereformeerde gelovigen het gebruik van de kerk moesten delen met de rooms-katholieken.⁶⁹ De toestemming om de kerken in de drie hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas voor de gereformeerden te incorporeren was op zich al een aanwijzing geweest dat de Staten-Generaal voor deze landen een terugkeer wensten naar het zogenaamde simultaneum. Dat was al in de dertiger jaren uitgeprobeerd. Het beleid werd toen al bepaald door de richtlijn dat op al die plaatsen, waar maar één kerk was, deze gelijkelijk door protestanten en katholieken gebruikt moest gaan worden. Ondanks de aandrang die van gereformeerde zijde uit Maastricht bij herhaling werd uitgeoefend om de rooms-katholieke geestelijken het land uit te zetten en de kerken exclusief voor de gereformeerde eredienst te bestemmen, zoals dat na de verovering van Den Bosch in 1629 in de Meierij was gebeurd, werd niet beantwoord.⁷⁰ Na 1648 bepaalde het simultaneum opnieuw de beleidslijn. Dat was dus ook voor Vaals het geval. Vanzelfsprekend botste dat met de gevoeligheden van de rooms-katholieke bevolking en deze deed er dan ook alles aan om de tegenpartij zoveel mogelijk dwars te zitten.

De derde moeilijkheid hing samen met het kerkgebouw zelf. Dat was niet berekend op de toevloed van zoveel gelovigen, die met hun drie groeperingen een ordelijk verloop van de kerkdiensten geregeld moesten zien te krijgen.

Om te beginnen met het laatste: er is niet veel bekend over het uurschema dat de drie kerkvolken voor hun kerkdiensten gingen gebruiken. De enige aantekening die ik heb kunnen vinden betreft de rooms-katholieke gemeenschap. Deze moest 's zomers al om half negen de vroegdienst beëindigd hebben om plaats te maken voor een van de twee andere gemeenschappen. In de winter kreeg men daarvoor respijt tot negen uur.⁷¹ Hoe de twee protestantse gemeenschappen de diensten op elkaar hebben afgestemd, heb ik niet kunnen achterhalen. Ook niet of de katholieken op de zon- en feestdagen nog een tweede dienst hebben kunnen houden. Ik acht het echter wel waarschijnlijk. De twee zustergemeenten zullen wel gebruik gemaakt hebben van een of ander soort alternierende regeling om de meer gunstige uren op de zondagen aan beide gemeenten ten goede te doen komen.⁷² Uit de bewaard gebleven documentatie blijkt dat de Nederduitse gemeente op de zondagen een morgen- en een middagdienst heeft gekend.⁷³ Of de Waalse gemeente een manier heeft weten te vinden om ook dit gebruikelijk geworden tweetal diensten te houden blijft een vraag. Het is voor beide gemeenten aan te nemen dat zij ook elders voor diensten bleven samenkomen op de daarvoor in gebruik gekomen plaatsen.

Het aantal doordeweekse diensten zal voor de protestantse gemeenten zeker geringer zijn geweest dan voor de rooms-katholieke parochie, ook al hoeft men voor deze laatste niet aan te nemen dat er dagelijks een of meer misvieringen plaatsvonden.⁷⁴ Niettemin stelden ook protestantse gemeenschappen er prijs op om eveneens door de week, op zijn minst eenmaal, diensten te houden. Dat werd door de Nederduitse gemeente op de donderdag vastgelegd. Welke dag de Waalse gemeente voor zich gereserveerd heeft heb ik niet kunnen vaststellen. Wel werd de woensdag in de regel gereserveerd voor de periodiek door de hoge overheid in Den Haag uitgeschreven bid- en boetdagen. Die moeten voor beide gemeenschappen en zelfs voor de hele bevolking van Vaals gemeenschappelijk zijn geweest, omdat daarmee ook strenge voorschriften gecombineerd werden over het stilleggen van bepaalde sociale activiteiten. Dat een en ander niet zonder de nodige wrijvingen is verlopen kan men zonder meer veronderstellen.

Verhinderde kerkdiensten

Uit tal van berichten blijkt dat de rooms-katholieke bevolking al het mogelijke heeft gedaan om de kerkgang van de concurrentie te hinderen of zelfs onmogelijk te maken. Zij kreeg daarbij regelmatig de steun van rondtrekkende soldaten die, al of niet gedreven door geloofsijver, het de kerkgangers op de weg van Aken naar Vaals of omgekeerd lastig maakten en het daarbij ook nogal eens op hun goederen of kledingstukken gemunt hadden.

In de notulen van de consistorievergaderingen, die dank zij de nauwgezetheid van ds Wenning als verslaggever over allerlei zaken details bevatten, komen we een eerste incident tegen dat op 20 februari 1650 plaatsvond. Uit het bericht valt tevens op te maken op welke manier men er toen reeds

op uit was, zich tegen een en ander te beschermen. Dat blijkt reeds uit het kopie, waarmee het bericht in de marge wordt aangeduid: "Convoije auf dem Kirchweg".⁷⁵ Het bericht zelf luidt als volgt: "Angemerckt jungsthin den 20. Febr. 7 á 8 reuter die leuthe in Ihren Kirchgang stören wollen und auf die selbte reuter etwa unzeitig geschossen worden, dass durch dergleichen unheil leichtlich über die Ehrb. Gemeine kommen könnte. Demselbig nun vorzubauen, als möglich, ist wohlbedacht, das man die Soldaten von Gulpen zur befreijung unsers Kirchwegs Sontags soll entbieten, und jeden fussganger (=infanterist) 1 gl., jeden reuter aber 2 gl. ohngefehr für die convoije geben, darumbe Sorge zu trag, das solche Gelders aus der Gemeine wiedergesamblet werden". Men was dus van plan zich tegen dergelijke euvelheden van rondtrekkende soldateska te beschermen door soldaten van Staatse legerafdelingen in te schakelen. Deze moesten dan als een gewapend escorte de kerkgangers gaan begeleiden.

Het bleek in de praktijk moeilijker dan men gedacht had, want op tal van plaatsen maken de notulen van de volgende jaren melding van soortgelijke incidenten. De frequentie kwam zelfs zo hoog te liggen dat er in de notulen een soort vaste rubriek kwam met de veelzeggende noemer "behinderte Kirchgänge".⁷⁶ Geweldplegingen, berovingen en allerlei vormen van pesterijen vormden de telkens terugkerende begeleidingsverschijnselen. Het waren op de duur niet alleen maar rondtrekkende soldaten die zich daaraan schuldig maakten, maar ook burgers en boeren uit de plaatsen of nederzettingen langs de route. De gedachte aan een gewapend geleide mocht dan aantrekkelijk lijken, maar waar haalde men de soldaten vandaan om daar week in week uit voor te zorgen? En dat kostte natuurlijk geld, veel geld zelfs, en waar moest men dat vandaan halen? Geen wonder dat men zich nogal eens genoodzaakt zag de diensten in de kerk van Vaals uit te laten vallen, soms zelfs voor langere tijd, ofwel zijn toevlucht te nemen tot het houden van huisdiensten in Aken of elders om op die manier de geloofsgenoten te gerieven. De gevaren die dan weer de predikant en diens begeleiders onderweg liepen moest men dan maar op de koop toe nemen. Dat dit alles de verhoudingen tussen de gelovigen van beide partijen niet ten goede kwam mag als vanzelfsprekend worden beschouwd.

Voor wat de situatie in Vaals zelf betreft hing natuurlijk veel af van de houding van de overheid ter plaatse. Niet voor niets waren de heren in Den Haag er op uit de plaatselijke gezagsorganen, in het bijzonder de schepenbanken, te bemannen met aanhangers van de gereformeerde religie.⁷⁷ We zagen al hoe daar met de benoeming van Juriaen Sticke tot schout op 5 november een begin was gemaakt. Deze kreeg het trouwens in het begin van 1650 nog moeilijk, toen een pas door de Staten-Generaal aangestelde pandheer in de persoon van Hans Willem van Schwartzenberg hem uit dit ambt probeerde te verwijderen.⁷⁸ Deze overtuigd katholieke edelman vond het kennelijk maar niks dat een aanhanger van de gereformeerde religie met zo'n functie bekleed was in zijn territorium.

Een fel protest ging onverwijld naar Den Haag.⁷⁹ Het droeg de handtekening van beide predikanten en een aantal vooraanstaande protestanten, met name Marcelis Thiens, de rentmeester van de Landen van Overmaas. Daarin werd verwezen naar de commissiebrief van de Hoogmogende Heren, waarin de aanstelling van Sticke werd omschreven als “principaal tot behulp en opzien van den waeren Godtsdienst en policie” bedoeld. Uitdrukkelijk werd verklaard dat men dringend verzocht “sonder prejudicie van den pandheer hem zou willen gelieven te maintaineren, opdat daer door de wassende gemeente te beeter moge geprotegeert worden”. Deze interventie had het gewenste effect. Sticke bleef gehandhaafd.

De preciese samenstelling van het schepencollege van de bank Holset, Vaals en Vijlen in deze eerste jaren van het Staats bewind heb ik bij gebrek aan voldoende documentatie niet kunnen vaststellen. Afgaande echter op de consequent in de Landen van Overmaas gevoerde politiek kan men er van uit gaan dat in deze jaren ook in Vaals de bemanning van het college overwegend of uitsluitend gerecruteerd werd uit mannen van gereformeerde huize.⁸⁰ Dat blijkt trouwens overduidelijk uit het eedformulier dat bij de installatie van een van deze schepenen, Servaes Groffils, op 8 februari 1656 gebruikt werd.⁸¹ Dat hield de belofte in: “Dat ick zo lang ik deze stoel zal bezetten, sal blijven bestendig in de waere christelijke gereformeerde Religie en deselve te helpen handhaven naer mijn uijterste vermogen, gelijk mij met mijne medebroederen sulcx naer ordre van haer Hoo. Moo. ende der overicheijt gebeuren mag”. Zeker is dat het college van het begin af alle medewerking heeft verleend aan de manier waarop de twee gereformeerde gemeenten vorm wensten te geven aan de zorg voor het kerkgebouw dat zij samen met de rooms-katholieke bevolking moesten gaan gebruiken.

De gedeelde zorg voor het kerkgebouw

De zorg voor het kerkgebouw in Vaals was reeds vóór het aandeel dat de protestantse gemeenschappen voor zich begonnen op te eisen een gedeelde zorg geweest. Het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken oefende het patronaatsrecht uit over de parochie van Vaals⁸² en deelde de zorg voor het kerkgebouw met de parochianen en de burgerlijke overheid ter plaatse volgens daarvoor vastgelegde normen. Uitgerekend in 1648 moesten betrekkelijk hoge bedragen geïnvesteerd worden in een veelomvattende onderhoudsbeurt van de toren, die ernstige schade had opgelopen bij een zware storm.⁸³

Voorals de Nederduits gereformeerde gemeente heeft van het begin af aan resoluut de zorg voor het kerkgebouw op zich genomen. Een “Specification der bawkosten”, die tijdens het pastoraat van ds Wenning werd opgemaakt, vertoont al een eerste post over 19 augustus tot 1 september 1649 een door hem zelf voorgeschoten bedrag van f 180-4-0.⁸⁴ Het begon allemaal met de uitbreiding van de galerij, die al in de oude kerk was

aangebracht in de 'katholieke' tijd, kennelijk met de bedoeling het toen al te geringe aantal zitplaatsen te vergroten. Op 17 januari 1650 staat een post vermeld van f 300,- aan "holz und arbeitslohn an die alte Gallerij" en enkele maanden later een post voor de vervaardiging van banken. Ook daarbij zat natuurlijk de bedoeling voor om meer plaatsen ter beschikking te krijgen. Het werd al gauw als onvoldoende beoordeeld, want in 1651 ging men er toe over de galerij te vernieuwen en uit te breiden. En alweer kwamen er stoelen en banken bij, waarvan de kosten over deze twee jaar opliepen tot een bedrag van 1958 gld en 3 schellingen. En met voldoening tekende men de opbrengst aan van een collecte, die van maart tot juni 1650 werd gehouden, en waaruit de onkosten voor een groot deel konden worden bestreden. Het aandeel van een tiental vermogende vrienden uit Aken wordt met naam en toenaam daarbij vermeld.⁸⁵

Ook dit werd spoedig ontoereikend gevonden, want al in diezelfde tijd zocht men naar mogelijkheden de kerk zelf aanzienlijk uit te breiden. Daarbij profiteerde men van de komst van een tweetal gecommitteerden van de Raad van State, die in het najaar 1650 de Landen van Overmaas bezochten. Dit tweetal, de heren Van Asperen en Vriesen, brachten op 26 september een bezoek aan Vaals om de kerkelijke toestand aldaar in ogenschouw te nemen. In het verslag dat zij daarover samenstelden wordt meegedeeld dat zij tot de bevinding kwamen, dat de kerk veel te klein was voor de drie kerkvolken, die er nu gebruik van moesten maken.⁸⁶ Het meeste ongerief kwam neer op de Duitstalige gereformeerde gemeente die uit meer dan vierhonderd communicanten was samengesteld. Het aantal kerkgangers was soms zo groot dat de helft niet in de kerk kon worden toegelaten en in weer en wind de diensten buiten moest volgen. De Waalse gemeente was aanzienlijk kleiner, maar telde alles bijeen toch ook ruim tachtig communicanten en ook voor hen was het ongerief niet gering.

Veelzeggend voor de blikrichting van de onderzoekers is dat van de rooms-katholieke kerkgangers in het geheel niet gesproken wordt, en met hen moest dan toch ook rekening gehouden worden om hen aan hun trekken te doen komen. Uit andere bronnen weten we dat het aantal communicanten ook bij hen in deze tijd tot tegen de vierhonderd liep.⁸⁷ Geen wonder dat de gecommitteerden hadden uitgezien naar mogelijkheden om alvast de Waalse gemeente een andere geschikte ruimte te bezorgen, maar die was nergens in Vaals te vinden. Zij hadden daarop enkele verantwoordelijke bestuurders benaderd met het verzoek een voorstel in te dienen om de twee gemeenten te gerieven. En deze twee - het waren Marcelis Thiens en Johan Pelser - waren van mening dat slechts een aanzienlijke vergroting van de kerk in aanmerking kwam. Zij hadden daarvan een model doen vervaardigen dat bij uitwerking een bedrag van 8.000 gulden zou vorderen. De heren gecommitteerden hadden daarop na terugkomst in Maastricht op 30 september een bedrag gevoteerd van 5.000 gulden om als subsidie voor dit project gebruikt te worden onder voorbehoud van de goedkeuring van hun

opdrachtgevers.⁸⁸ De resterende gelden zouden dan uit eigen bron en zo nodig uit collecten bijeengebracht moeten worden, waarvoor zij beloofden royaal de vereiste toestemming te zullen bepleiten. In Den Haag kon men zich bij de bespreking van dit rapport op 28 november 1650 met de hoofdlijnen verenigen. De toegekende subsidie werd echter tot 3.000 gulden teruggedraaid.⁸⁹

Vermoedelijk was dit de reden, waarom het plan om de kerk zelf uit te breiden voorlopig onuitgevoerd bleef. Besloten werd op de eerder ingeslagen weg voort te gaan. In 1653 kreeg het college van ouderlingen een eigen gestoelte voor een bedrag van f 77-3-3.⁹⁰ Andere banken in het koor en het schip van de kerk volgden een jaar later. Eveneens in 1654 kreeg heel de kerk een goede onderhoudsbeurt. Het gebouw werd van binnen en van buiten geschilderd en gewit en met een zekere trots wordt daarbij aangetekend dat de kosten die f 544-2-0 bedroegen geheel uit de opbrengst van collectes kon worden bestreden, zo zelfs dat men er van over hield.

Ook de organisatie van de Nederduitse gemeente kreeg in deze jaren haar beslag en van de Waalse gemeente mag men hetzelfde aannemen. Ds Wenning had zijn zinnen gezet op het invoeren van een evenredige vertegenwoordiging van de gemeenten Aken, Burtscheid, Eupen en Vaals binnen het consistorie van de combinatie, maar met handhaving van een zekere zelfstandigheid ter behartiging van de belangen die de afzonderlijke gemeenten aangingen.⁹¹ Talrijke aantekeningen in de notulen van het consistorie van Vaals maken duidelijk dat zich vooral bij de bediening van het avondmaal nogal eens problemen voordeden. Vandaar dat men er al in de loop van 1650 toe kwam het viertal avondmaalsdiensten, dat naar het model van Genève gebruikelijk was geworden, telkens over twee opeenvolgende zondagen te verdelen.⁹² Die vonden dan plaats onder verantwoordelijkheid van de ouderlingen van de gemeenten die dan aan de beurt waren. Wat dit inhield wordt onder meer duidelijk uit een aantekening van 28 september 1654.⁹³ De broeders van Aken en Burtscheid besloten dat voor een betere orde bij de avondmaalsdiensten "den Communicanten Zeichen von bleij ausgetheilet werden sollen". Die van Eupen wilden zich daarmee conformeren, maar zij stonden er wel op dat iedere gemeente dat in eigen beheer zou houden.

Hoe gedetailleerd de notulen van de consistorievergaderingen in de tijd van ds Wenning ook zijn, zij zwijgen zo goed als geheel over de rooms-katholieke gemeenschap, of brengen deze slechts ter sprake, wanneer er iets negatiefs te berichten valt. Dat valt erg te betreuren, want in het parochiearchief is slechts weinig bewaard gebleven.⁹⁴ Dat is voor veel parochies het geval. In de regel is men afhankelijk van particulier initiatief van een pastoor, een kapelaan of zo maar iemand, die iets op schrift brengt en er bovendien nog de nodige zorg aan besteedt om het bewaard te doen blijven. Een instituut als het consistorie, met de verplichting het beraad dat daar plaats vindt te notuleren, ontbreekt in het normale parochiecircuït.

Wat Vaals betreft is uit deze periode niet veel meer bewaard gebleven dan de doop-, trouw- en begraafregisters, die, zij het met de nodige hiaten, vanaf 1600 ter beschikking staan. Voorzover daarin de periode van 1648-1663 kan worden nagegaan vonden de kerkdiensten er binnen de beperkte mogelijkheden die het instituut van het simultaneum te bieden had gewoon doorgang.

Aan een notitie in het doopboek van pastoor Sigerus a Thienen valt te ontlenen dat er op 21 maart 1649, de dag waarop de kerk gewelddadig in beslag werd genomen voor de eerste protestantse eredienst, omstreeks 10 uur in de morgen nog een doop door de pastoor was verricht.⁹⁵ Het was hetzelfde uur waarop de overval zou zijn gebeurd. Hij zou dan letterlijk door het gebeuren zijn overrompeld. Ook blijkt uit enkele terloopse notities dat de katholieken net zo min gevrijwaard bleven voor gewelddadigheden van rondtrekkende soldaten als de protestanten en ook dat kerken en andere kerkelijke instellingen niet gespaard werden. Bij de doop van een kindje op 17 maart 1654 tekende de pastoor aan: "*Haec infans portata est ad me ex parochia Gimmenich, pastore ibidem propter Francos fugam dante, qui milites tunc temporis totam patriam Limburgensem divastaverunt, nullis templis arcibusque parcentes*" (dit kind is bij mij gebracht uit de parochie Gemmenich, omdat de pastoor daar vanwege de Fransen is gevlucht. Die soldaten vernielden toen het hele land van Limburg, zonder respect voor kerken of openbare gebouwen).⁹⁶ En op 2 mei 1659 werd er een kindje in Vaals ten doop aangeboden door ouders die op de vlucht gedreven waren door soldaten die in het hertogdom Limburg gelegerd waren.⁹⁷ De aantekeningen in het trouwregister vertonen over deze periode het normale patroon. Dat patroon ligt in het verlengde van de eerste aantekening van pastoor Sigerus a Thienen van 29 januari 1641: "*Praehabitis proclamationibus matrimonium in facie Ecclesiae iniierunt*" (na de voorafgaande roepen zijn zij ten overstaan van de kerk in het huwelijk getreden).⁹⁸ In hetzelfde jaar kreeg deze omschrijving een aanvulling met de notitie: "*praemissis tamen tribus proclamationibus publicis, confessione et Sacrosanctae Eucharistiae sumptione*" (na de drie openbare roepen, en na het ontvangen van de Biecht en de allerheiligste Eucharistie). Het laatste hoeft natuurlijk niet in te sluiten dat de huwelijksinzegening plaatsvond voor of tijdens een eucharistieviering, maar op het ontvangen van de heilige communie, die van de trouwlustigen verwacht werd. In de jaren die volgden volstond deze pastoor met simpele formules als "*matrimonium iniierunt iuxta usum romanum*" (zij sloten een huwelijk volgende het rooms gebruik) of "*in facie Ecclesiae*" (ten overstaan van de kerk), met hier en daar de toevoeging "*praemissis omnibus requisitis*" (na al het vereiste gedaan te hebben), wat dan onder meer wijst op de drie roepen of proclamaties, die slechts één enkele keer uitdrukkelijk vermeld worden.

Het is belangrijk het laatste hier te vermelden, want uit de trouwregisters van een aantal andere parochies in de Landen van Overmaas valt op te

maken dat het zogeheten Echte reglement daar vanaf 1656, het jaar waarin het werd uitgegeven, duidelijke sporen heeft achtergelaten.⁹⁹ Die wijzen erop dat de daarin vervatte voorschriften daar toen al in praktijk kwamen. In Vaals ontbreken deze sporen ten enen male in de trouwregisters, en alles wijst er op dat het Echte reglement in Vaals eerst in 1663 de praktijk ging bepalen. Hierna zal dat nader worden beschreven, maar voordat we daar toe over kunnen gaan zullen de gebeurtenissen beschreven moeten worden, die in dat jaar een zo duidelijk keerpunt teweeg brachten in de onderlinge verhoudingen tussen de drie kerkgenootschappen. Datzelfde keerpunt reduceerde het aantal gebruikers van het ene kerkgebouw tot slechts één gemeenschap, te weten de Nederduits gereformeerde gemeente, die in 1663 het alleenrecht kreeg toegewezen. De Waalse gemeente was al eerder uitgevallen, omdat zij er in de loop van de vijftiger jaren in geslaagd was een eigen ruimte voor haar samenkomsten te verwerven. Pastoor van Thienen had daar volgaarne aan meegewerkt. Hij wist zijn collega van Vijlen te bewegen een schuur, die eigendom was van diens parochie, te verhuren aan deze gemeente.¹⁰⁰ Al te ver ging deze tegemoetkomendheid nu ook weer niet, want er werd een flinke huurprijs voor bedongen, die zich zelfs uitstreckte tot het stuk grond, waar het bouwsel op stond. En uit latere getuigenissen wordt duidelijk dat het daarbij ging om een zeer armzalig geval, letterlijk een schuur met een dak van stro en pover houtwerk. Maar de gemeente was er in ieder geval mee geholpen en de twee andere genootschappen hadden er ook hun voordeel bij. Wanneer de overeenkomst precies tot stand is gekomen heb ik niet kunnen achterhalen. Alles wijst er op dat het was in de vijftiger jaren, mogelijk al in het begin ervan.

IV. DE LANGE WEG NAAR HET PARTAGETRACTAAT

Met het Partagetractaat dat op 26 december 1661 werd gesloten maakten de Republiek der Verenigde Nederlanden en het koninkrijk Spanje een eind aan de lange nasleep van de zogenaamde Tachtigjarige Oorlog.¹⁰¹ Voortaan was duidelijk aan wie de soevereiniteit toekwam over de bij deze overeenkomst doorgevoerde verdeling van de drie Landen van Overmaas. Met dit tractaat werden immers de grenzen van een aantal Staatse en Spaanse partages tot in de kleinste details vastgelegd en geregeld. De verbonden schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen maakte sindsdien deel uit van de Staatse partage van het Land van 's-Hertogenrade. Daarover vermeldde het Partagetractaat "dat de meer hochgemelte Heeren Staten Generael uijt den lande van 's-Hertogenrade in vollen vrijen eigendom, superioriteit ende souverainiteit sullen hebben, houden ende besitten de bancken, heerlicheden ende dorpen van Gulpen, Marckgraten, Holseth, Vijlen ende Vaels, met alle de gehuchten mitsgaders alle de appendentien ende dependentien van dien".¹⁰² En voor de nabijgelegen hoofdstad van het land luidde de tekst: "dat hochstgemelten Heere Coninck uijt den lande van

's-Hertogenrade in gelijken vollen eigendom, superioriteit ende souverainiteit sal hebben het casteel ende stadt van 's-Hertogenrade",¹⁰³ gevolgd door de opsomming van het merendeel van de banken, heerlijkheden en dorpen in het gelijknamige land.

Deze teksten hadden een lange voorgeschiedenis. In de vele voorstellen die in de jaren 1657-1661 waren gedaan hadden zowel de stad als de verbonden schepenbank uiteenlopende bestemmingen toegewezen gekregen. Die voorstellen waren niet alleen gekomen van de onderhandelaars van beide partijen, of van hun opdrachtgevers, hun raden en adviseurs, maar ook van allerlei kerkelijke instanties of persoonlijkheden, wier belangen in het geding waren. In een inleidende paragraaf willen we enkele facetten ervan de revue laten passeren.

Het verloop der onderhandelingen

Het heeft lang geduurd voordat de twee strijdende partijen tot het inzicht kwamen dat het conflict over de Landen van Overmaas slechts beëindigd kon worden met een verdeling van die landen. Eind 1657 was het eindelijk zo ver en werden van beide zijden onderhandelaars naar de conferentietafel gestuurd.¹⁰⁴ De eerste voorstellen kwamen op 4 en 5 december van dat jaar.

De Staatse onderhandelaars maakten van meet af aan duidelijk waar het hun om te doen was. In het voorstel dat op 4 december werd ingediend werden de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade voor de Republiek der Verenigde Nederlanden opgeëist en het Land van Dalhem aan Spanje toegewezen. De verbindingen met het achterland zouden zo verzekerd zijn en de vestingstad Maastricht beschikte daarmee over voldoende beveiliging tegen mogelijke aanvallen van buiten. De Spanjaarden waren in hun eerste aanbieding van 5 december heel wat zuiniger en verklaarden zich bereid een kleine gordel rond Maastricht, niet verder reikend dan Berg en Bemelen, aan de Republiek af te staan. Het grondgebied van de drie landen zou dus voor het overgrote deel aan hen moeten blijven.

Uiteraard werden met deze aanbiedingen niet alle troeven op tafel gelegd. Er zouden nog hele reeksen volgen. In die van Staatse zijde bleven echter de overwegingen die aan het eerste bod ten grondslag hadden gelegen in de hele reeks meespelen. Zelfs nadat de partijen op 25 februari 1658 een akkoord hadden bereikt, waarmee het beginsel van een verdeling per land plaats maakte voor het streven aan ieder "de gerechte helfte" van de drie landen toe te wijzen,¹⁰⁵ bleef van Staatse zijde het streven erop gericht het grootste deel van het Land van Valkenburg in de wacht te slepen en een al te ver gaande versnippering van de verschillende landsdelen te voorkomen.

Een tweede heet hangijzer was de manier waarop de kerkelijke verhoudingen in de Staatse en Spaanse partages vorm zouden gaan krijgen. Van Spaanse zijde werd erop aangedrongen dat dit in de Staatse partages zou

gebeuren in overeenstemming met de regeling, die in het capitulatieverdrag van Maastricht in 1632 was neergelegd.¹⁰⁶ Dat hield in dat aan de beide godsdiensten, de rooms-katholieke en de gereformeerde, en hun bedienaren gelijke rechten zouden worden toegekend en de openbare uitoefening ervan ongehinderd voortgang zou kunnen vinden. Het werd al gauw duidelijk dat dit van Staatse zijde slechts zou worden toegestaan op basis van wederkerigheid, d.w.z. dat de Spanjaarden binnen hun partages de openbare uitoefening van de gereformeerde religie zouden willen garanderen. Deze eis werd weer van Spaanse zijde als onaanvaardbaar verworpen. Dat zou immers in strijd zijn met al datgene dat de Spaanse politiek sinds het begin van de zestiende-eeuwse geloofsworsteling had bepaald en ook zou blijven bepalen. Er zat niets anders op dan de onderhandelingen voort te zetten met terzijdestelling van heel deze materie. Dat gebeurde al in de loop van 1658, tot groot leedwezen vooral van de Spaanse onderhandelaars.

Tegen het eind van het jaar werden hun nieuwe instructies gegeven waarmee hun werd opgedragen zich voortaan exclusief te concentreren op de vraagstukken betreffende de manier waarop de drie landen konden worden verdeeld. De soevereinen zouden in de toekomst zelf moeten gaan uitmaken hoe zij in hun respectievelijke partages op het terrein van de religie hun gezag vorm en inhoud zouden gaan geven. In de concrete omstandigheden kon dat nauwelijks iets anders gaan betekenen dan een terugval op het overal elders aanvaarde beginsel dat voor het eerst was neergelegd in de zogenaamde Godsdienstvrede van Augsburg van 1555 en dat getypeerd werd met het beginsel: "Cujus regio illius et religio". Hetgeen zo veel wil zeggen als: Het is aan hem, aan wie het land behoort, om uit te maken welke godsdienst er beleden dient te worden.¹⁰⁷

Toen op 13 december 1659 de onderhandelaars de tot dan toe bereikte resultaten, in afwachting van de definitieve regeling, in een soort interim-akkoord vastlegden,¹⁰⁸ kwam de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas op 3 februari 1660 bijeen om voor de toekomstige kerkelijke verhoudingen een aantal beginselen en op basis daarvan een plan uit te werken en dit aan de onderhandelaars aan te bieden.¹⁰⁹ Op het totaal aantal kerken in de Landen van Overmaas hadden de gereformeerden er tot dan toe slechts zeven of acht ter beschikking gekregen, terwijl het niet meer dan billijk was dat hun de helft van dat totaal zou worden toegewezen. Dat zou dan moeten gebeuren zonder de beperkingen die het simultaangebruik van de betreffende kerken had meegebracht. Dat hield dus in dat zij voortaan exclusief voor de gereformeerde eredienst ingericht en gebruikt moesten gaan worden en daarom gezuiverd van "alle afgodische beelden, autaeren, ornamenten enz.". Concreet zou dat onmiddellijk moeten gebeuren op al die plaatsen "in dewelcke albereijts predicanten sijn geintroduceert". De rooms-katholieken zouden dan verwezen moeten worden naar plaatsvervangende ruimten en dat beginsel zou richtinggevend moeten blijven voor al die plaatsen die onder het gezag van de betreffende soevereinen zouden

komen. Het zou niet zo moeilijk zijn om dit overal in de praktijk door te voeren, want er viel nauwelijks één plaats te bedenken, waar niet hooguit op een afstand van een kwartier een kerk of kapel was, waarvan de gelovigen van een van beide religies gebruik konden gaan maken. Hetzelfde zou moeten gebeuren met de pastorieën en schoolhuizen, evenals met de bezittingen en inkomsten die aan de betreffende kerken verbonden waren.

Het op basis van deze beginselen uitgewerkte plan maakte duidelijk hoe men zich de verwezenlijking van deze beginselen indacht.¹¹⁰ De voor Vaals geldende tekst kan hier als voorbeeld dienen: "Vaals gelegen 3/4 uijre van Aken is de vergaderplaats der gereformeerde binnen Aken. De paapsche ornamenten sijn aldaar noch in haar geheel, hebben nog onlangs¹¹¹ een groot crucifix met een aangede beeld genomen uijt 'et veldt, ende in den inganck van de kerck gestelt. De paap prolongeert sijnen dienst meestendeel tot 10 uijren tot groot ongerieff van de gereformeerde en haar processien turbeerde onsen godtsdienst door pijpsacken, trommels, danssen etc. De pastorie wort bewoont bij de paap, doch staat ten meerendeel op de Akenschen bodem. Daar is geen schoolhuijs, maar de paapsche schoolmeester heeft de kercktoeren met eenige camertjens ingenomen. Onder Vaals gehoren Holset, Limier ende Vilen, de twee eerste ijder maer 1/2 uijr, 't laetste een uijr van Vaals, al waer de paepsche ingesetene conden te kercke gaen". Met het laatste wordt duidelijk dat de bewering dat er voor iedere plaats op een afstand van hooguit een kwartier wel een vervangende kerkrimte te vinden zou zijn met een stevige korrel zout genomen moet worden. Vijlen was dan toch naar eigen berekening een vol uur gaans van Vaals gelegen.

Dezelfde opmerking geldt ook het nabijbelegen 's-Hertogenrade. Ook de betreffende passage laat ik hier volgen: "'s-Hertogenrade met haere onderhoorige beurschap Aaffden heeft twee kercken, waar van d'eene tot Aafden alleen van een paap, d'ander vande paap ende predicant gelijckelijck worden gebruijck.¹¹² Heeft noch alle de paapsche ornamenten. De gereformeerde sijn op de hondert sterck. De predicant besitt de pastorie, ende de gereformeerde schoolmeester het publijcke schoolhuijs. Een scheutweegs vande stadt is gelegen Cloosterrade, welcke alle sondagen ende in de weecke van deselfe Conventualen wort bedient, waar henen sich de Roomsche-gesinde van 's-Hertogenrade meestelijck begeven. Mercksteen ende Kerckrade leggen mede ijder maer 1/2 uijr van de stadt". Ook hier werd er dus van uitgegaan dat 's-Hertogenrade behoorde tot die plaatsen, waar al een predikant was gevestigd en dat diende dus onveranderd zo te blijven tijdens het verdere verloop van de onderhandelingen.

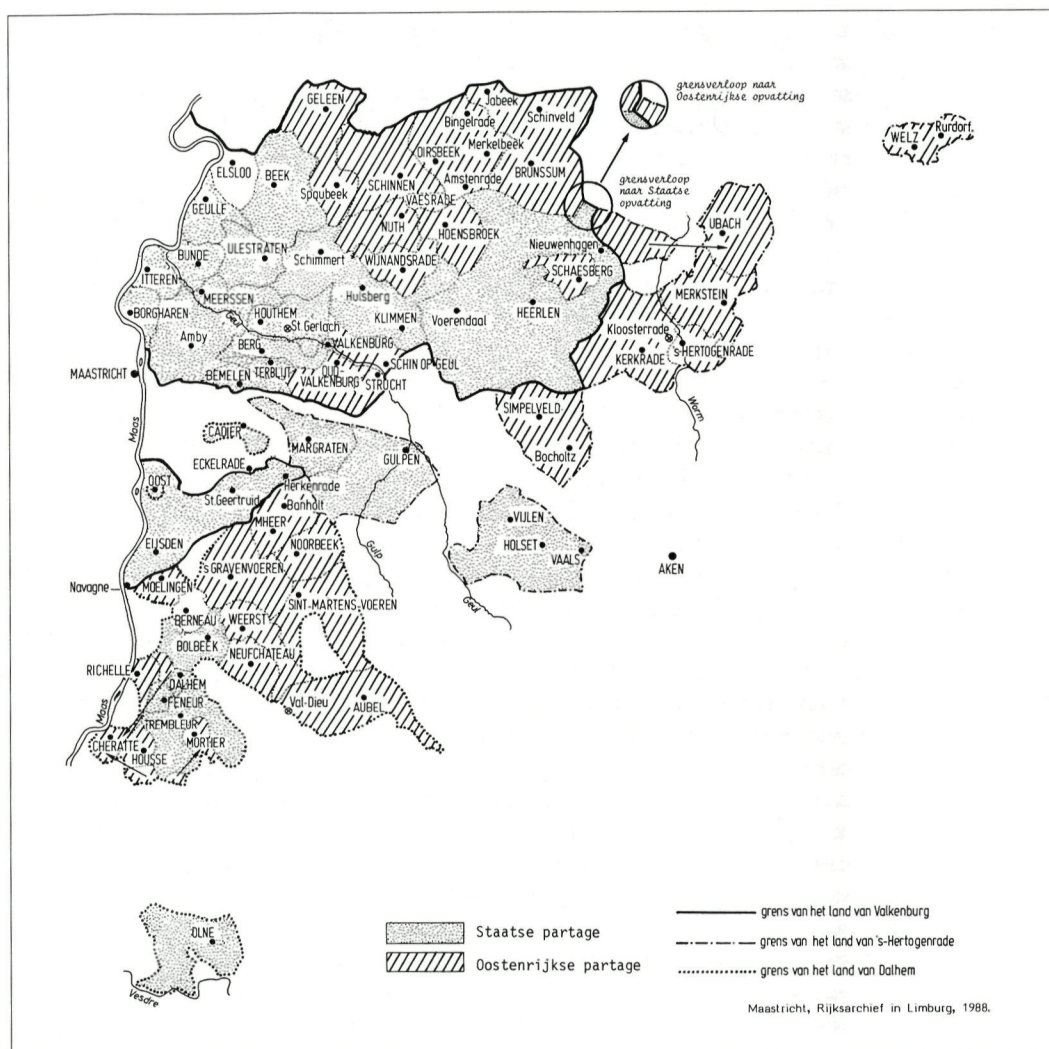
Dat was echter slechts voor de heren van de classis vanzelfsprekend, maar beslist niet voor de afgevaardigden van de twee partijen. Ook voor de vertegenwoordigers van de Republiek legden dit soort overwegingen geen doorslaggevend gewicht in de schaal. Zowel de hoofdstad van het Land van 's-Hertogenrade als het dorp Vaals wisselden in de reeks voorstellen en tegenvoorstellen verschillende malen van bestemming. De verbonden sche-

penbank Holset, Vaals en Vijlen werd zelfs meerdere malen opgedeeld in twee helften, de ene met Vaals, de andere met Holset en Vijlen, zonder rekening te houden met het feit dat met de toewijzing van 's-Hertogenrade of Vaals aan de Spaanse partage predikantsplaatsen verloren zouden gaan.¹¹³

Natuurlijk onderkende men van Staatse zijde de betekenis van Vaals als opvangcentrum voor gereformeerde gelovigen uit Aken en omgeving en men achtte het van belang daar rekening mee te houden. Men aarzelde echter niet naar alternatieven uit te zien, wanneer het verloop der onderhandelingen daarom leek te vragen. Toen het eind van die onderhandelingen in zicht kwam, werd een reglement voor de Staatse partages uitgewerkt, dat op 10 december 1661 de goedkeuring kreeg van de Staten-Generaal, waarin deze alternatieven voor verschillende predikantsplaatsen, die volgens de stand van zaken toen aan Spanje zouden vervallen, waren opgenomen.¹¹⁴ Dat was ook voor Vaals het geval. De gereformeerden zouden dan moeten uitwijken naar de kapel van Lemiers, welke plaats deel zou gaan uitmaken van de Staatse partage. Misschien op grond van de overweging dat die kapel wel heel erg klein was uitgevallen, viel ook de naam van Gulpen. Daar zou een nieuwe gemeente moeten komen. Hoe men zich de gang van uit Aken en andere plaatsen naar de kerk aldaar indacht, bleef onuitsproken. Met het oog op de afstand kon Gulpen nauwelijks als alternatief in aanmerking komen.

In de reglementen die voor de Staatse partages voor elk van de drie landen werden uitgewerkt werd duidelijk dat de Staten-Generaal de openbare uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst drastisch aan banden wensten te leggen.¹¹⁵ Daarin werd immers voorzien dat de rooms-katholieke geestelijken van elke pluimage na inwerkingtreding van de definitieve overeenkomst uiterlijk per 1 mei 1662 het land moesten verlaten. De vrijheid van godsdienst, die zij ook in deze documenten met de mond beleden, zou in de praktijk bij volledige handhaving van dit uitdrijvingsbevel tot een paskwil worden. Al de kerken binnen de Staatse partages zouden dan voor de heersende gereformeerde godsdienst gereserveerd blijven. Op plaatsen waar geen predikant of protestanten verbleven zouden zij simpelweg gesloten blijven. Wanneer dan ook nog de al eerder uitgevaardigde reglementen betreffende het onderwijs en de huwelijks aangelegenheden volop geurgeerd zouden worden, zou er van de vrijheid van godsdienst voor nog altijd de meerderheid van de bevolking niet veel over blijven.

Tijdens het stormachtig verloop van de laatste maand der onderhandelingen werd de afbakening der verschillende partages nog ingrijpend gewijzigd. Krachtens de definitieve overeenkomst, die op 26 december 1661 haar beslag kreeg, kwam de verbonden schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen in zijn geheel binnen de Staatse partage, de stad 's-Hertogenrade viel echter toe aan Spanje. De kerk van Vaals zou daarmee zijn opvangfunctie voor gereformeerde gelovigen behouden. De predikantsplaats van 's-Hertogenrade werd echter overgeheveld naar Gulpen.¹¹⁶ De predikant, ds Breberenus van Dijk,

De Landen van Overmaas volgens het Partagetractaat van 1661 tot 1785. Tekening: Rijksarchief in Limburg, 1988. Uit: Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989, p. 13.

vond daar met het merendeel van zijn gemeenteleden een toevluchtsoord.¹¹⁷ Pogingen die in de loop van 1662 van Spaanse zijde nog werden ondernomen om het lot van de katholieke inwoners en hun geestelijke leiders binnen de Staatse partages te verbeteren liepen op niets uit. De daardoor veroorzaakte vertraging van de ratificatie van het Partageverdrag werd tijdens een sobere plechtigheid in Den Haag op 16 december 1662 met de uitwisseling van de wederzijdse documenten beëindigd.¹¹⁸ Daarmee was, een jaar later dan gepland, het ogenblik aangebroken voor de tenuitvoerlegging van de overeenkomst. Voor Vaals kwamen onverwachte problemen op het voor-

Kerkpolitieke problemen over Vaals c.a.

De Staatse gezagsdragers begonnen met haast te maken bij de tenuitvoerlegging van het Partagetractaat. Op 3 januari 1663 kregen de Staatse officieren en ambtenaren opdracht de aan Spanje toegewezen gebiedsdelen te gaan ontruimen.¹¹⁹ Dat gebeurde zonder mankeren in de stad 's-Hertogenrade. Nog vóór 1 februari heeft het Staatse garnizoen zich met het gebruikelijke ritueel teruggetrokken. Het Staatse bestuursapparaat maakte plaats voor dat van de Spanjaarden. Niet lang daarna stokten de bestuurswisselingen, omdat de Spanjaarden minder gepresseerd waren om dit binnen de bij verdrag overeengekomen termijn te voltrekken.¹²⁰

Eerst in juni 1663 kregen gedeputeerden van de Staten-Generaal de opdracht om namens de Hoogmogende Heren de Staatse delen van de Landen van Overmaas officieel in bezit te gaan nemen en er, zoals het heette 'de reglementen in train te brengen'. De deputatie stond onder leiding van een Gelders edelman, Willem van Raesfelt tot Cortenberg. Zijn zending en die van zijn drie medeafgevaardigden omvatte daarnaast nog een heel programma dat eerst afgehandeld moest worden. De heren zouden eerst naar het neutrale Aken moeten reizen om daar op een conferentie met Spaanse afgevaardigden nog een aantal ingewikkelde details over de tenuitvoerlegging van het Partagetractaat te regelen, die in het traktaat zelf aan nader te plegen bilateraal overleg waren voorbehouden.¹²¹ Eerst na deze conferentie zouden zij hun opdracht met betrekking tot de Staatse partages kunnen gaan volbrengen. En passant werd aan hen ook de eindredactie van de reglementen opgedragen, die bij de officiële inbezitname moesten afgekonddigd worden. De tekst die al eerder was samengesteld hield namelijk nog geen rekening met de territoriale veranderingen, die in de laatste fase van de onderhandelingen overeengekomen waren. De conferentie werd op 29 juni 1663 geopend en eerst op 29 september van dat jaar afgesloten.

De beginselen, volgens welke de bestuurswisselingen zouden plaats vinden, lagen natuurlijk ook al lang vast, evenals de wijze, waarop de kerkelijke verhoudingen zouden worden geregeld. In een resolutie van 5 maart 1663 werd het een en ander in niet minder dan negentien punten nog eens samengevat.¹²² Bepaald werd daarbij dat de al eerder getroffen regeling van het bezit der kerken per 1 mei, dus toch al een jaar later dan oorspronkelijk in de bedoeling lag, moest zijn doorgevoerd. Alle kerken binnen de Staatse partages zouden uiterlijk op die datum exclusief ten dienste staan van de gereformeerde eredienst. Binnen dezelfde termijn zouden alle rooms-katholieke geestelijken, met uitzondering van degenen voor wie speciale voorzieningen getroffen zouden worden, het land moeten hebben verlaten. De pastorieën moesten op al de plaatsen, waar al predikanten gevestigd waren, aan dezen worden overgedragen. De leegkomende behuizingen elders zouden in reserve gehouden worden voor eventueel alsnog te benoemen predikanten. Ook de roomse onderwijzers moesten hun werkzaam-

heden beëindigen en de schoolhuizen ter beschikking stellen van de al aangestelde of nieuw aan te stellen schoolmeesters van de 'ware gereformeerde religie'.

Nog op diezelfde 5 maart ging een bevelschrift uit naar alle dienstdoende rooms-katholieke geestelijken met de aankondiging van de genoemde termijn, binnen welke zij het land moesten hebben verlaten.¹²³ Ook pastoor Sigerus a Thienen en zijn collega's in de omgeving kregen dit stuk toegestuurd. Er volgde niet lang daarna een geharnast protest van wel zeer onverwachte zijde. Het bestuur van de vrije Rijksstad Aken verklaarde in een bezwaarschrift van 30 maart dat de aangekondigde uitdrijving van de pastoor van Vaals en de inbeslagname van diens kerk en pastorie regelrecht in strijd was met de soevereine rechten van de stad.¹²⁴ De Staten-Generaal kregen aangezegd dat "omtrent de vijftich huizen (onder d'welcke oock 't huys van pastorie mitsgaders het voorderste deel van de kercke tot op de kerckedeur in begreepen) in onsen territoir ende Rijk buijten twijffel sijn gesitueert, sulcx dat deselve mitsgaders die inwoonderen derselven immediate sijn onderworpen onder ende gheener anderer jurisdictie ende territoriale superioriteit". Bijgevolg waren de aangekondigde maatregelen "nulliter ende incompetenter" en zij dienden dan ook zonder meer te worden ingetrokken.

In Den Haag was men aanvankelijk enigszins onder de indruk van dit protest, maar men voelde zich weldra volkomen gerustgesteld, toen er na een interventie van de Raad van State een door de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen op 20 april gedateerde verklaring binnenkwam, waaruit kwam vast te staan dat het tracé van de grenzen heel anders verliep dan van de kant van Aken was voorgesteld.¹²⁵ Volgens deze verklaring lag de kerk meer dan 200 passen landinwaarts binnen het Staats geworden gebied, terwijl de pastorie juist binnen de grens daarvan gelegen was.¹²⁶ Bijgevolg kwam aan de stad Aken geen enkel recht toe op de bedoelde vijftig huizen en al evenmin op kerk en pastorie. Niet lang daarna wist ook de classis van Maastricht overtuigende argumenten aan te dragen tegen een dergelijk 'frivool recht',¹²⁷ daarbij steunende op een verklaring die op 21 april afgekomen was van niemand minder dan de hoofdschout van de heerlijkheid Vaals in naam van de afwezige drossaard Robert van Ittersom.¹²⁸

Daarin werd benadrukt dat van de zijde van de stad Aken nooit eerder een dergelijke claim te berde was gebracht, ook niet toen op 21 maart 1649 Philippus Ludovicus met een militair escorte van Maastricht naar Vaals was gekomen om er de eerste eigen predikant te installeren. Er was tegen deze installatie wel een protest ingediend, maar dat kwam van het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken, terwijl het stadsbestuur zelfs de welwillendheid had opgebracht, voor de huisvesting van een deel van de meegekomen militairen zorg te dragen. Het protest van het bewuste kapittel vermeldde overigens ook niet de territoriale aspecten, maar was slechts gericht op de veiligstelling van de eigen rechten die in het geding zouden zijn. De classis

beval in deze aangelegenheid een duidelijke houding aan. Men zou anders van Spaanse zijde de gerezen conflicten kunnen gaan aanwenden om de belangen van de gereformeerde godsdienst schade toe te brengen.

De aanvankelijke bezorgdheid die in de kringen van de Staten-Generaal was gerezen maakte plaats voor een grote beslistheid. Op 24 mei werd in een resolutie vastgelegd dat de hele aangelegenheid zou worden toevertrouwd aan de gedelegeerden die toch naar Aken zouden gaan en zij moesten maar zien de zaak geregeld te krijgen overeenkomstig de verworven inzichten.¹²⁹ Zij moesten zich er voor inspannen om "met deselve magistraet raeckende die questieuse limietscheijding int reguardt van de kercke" tot een voor beide partijen bevredigende oplossing te komen. Hun werd op het hart gedrukt er speciaal op te letten "dat die van de Gereformeerde Religie in en die omtrent Aecken residerende mogen blyven onverhindert ten reguarde van de oeffeninge van haren Godtsdienst in de kercke van Vaels".

Inmiddels was de fatale termijn van 1 mei al verstreken en waren ook in Vaals de gegeven directieven ten uitvoer gelegd. De pastoor had zich genoodzaakt gezien zijn dienstwerk te beëindigen. Er werd zelfs al een begin gemaakt met de zuivering van het kerkgebouw. Herhaalde protesten vanuit Aken tegen deze gang van zaken op 8 mei en 1 juni hadden geen enkel effect, maar leidden slechts tot verharding van de standpunten en gedragingen over en weer.¹³⁰ Het stadsbestuur van Aken ging op 3 juni zelfs over tot represailles door op zondagmorgen de stadspoorten lange tijd gesloten te houden om zo de uittocht van gereformeerde stedelingen naar de kerkdiensten in Vaals te bemoeilijken. Een eerste bespreking van de zaak Vaals had tijdens de conferentie in Aken op 4 juli plaats.¹³¹ Van de zijde van het stadsbestuur werd opnieuw gesteld dat de incorporatie van de kerk tegen alle recht in was gebeurd. De verwijdering van altaren en andere kerkelijke ornamenten behorende bij de rooms-katholieke eredienst had de kerk daarvoor onbruikbaar gemaakt. Met klem werd geëist dat een dergelijk spolium zou worden hersteld. Toen het er echter op aankwam de bewijzen die ten grondslag lagen aan deze stellingname op tafel te brengen kwam al gauw vast te staan dat de wederzijdse standpunten moeilijk dicht bij elkaar gebracht konden worden. Het had er alle schijn van dat de Staatse onderhandelaars vooralsnog de sterkste troeven in handen hadden.

Dezen gingen dan ook prompt in de tegenaanval over en lieten al de pesterijen, die protestantse gelovigen bij hun wekelijkse tocht naar de kerk van Vaals werden aangedaan, de revue passeren.¹³² Deze waren in aantal toegenomen sinds het Partagetractaat een eind had gemaakt aan de conflicten tussen de tot dan toe strijdende partijen. Men had toch mogen verwachten dat daarmee betere tijden zouden zijn aangebroken voor deze mensen. De Akense afgevaardigden brachten daar, op een niet helemaal geloofwaardige manier, tegen in dat veel van de daarbij aangevoerde zaken niet direct onder verantwoordelijkheid van de burgerlijke overheid ressorteerden. Zij zegden niettemin toe dat zij hun committenten op de hoogte zouden brengen van de klachtenreeks.

Tussen de bedrijven door begaven zich de Staatse afgevaardigden op 19 juli naar Vaals, waar zij bij het aanschouwen van de limietscheidingen ter plaatse nog meer overtuigd raakten van de stevige fundamenteen waarop de claim van hun opdrachtgevers berustten.¹³³ Toen daarop op 26 juli de wederzijdse standpunten nog eens op tafel werden gebracht onder overlegging van de bijbehorende bewijsstukken, bleek opnieuw overduidelijk dat die van Akense zijde verreweg de mindere waren.¹³⁴ De bijeenkomst eindigde bijgevolg in een patstelling, en toen de Staatse onderhandelaars voet bij stuk hielden, bleef er voor de tegenpartij niets anders over dan onder protest de onderhandelingsstafel te verlaten.

Het was minstens als een geste van goede wil bedoeld toen op 12 augustus de boven vermelde obstructiemaatregel van de gesloten stadspoorten achterwege bleef. De Staatse afgevaardigden woonden daarop met veel vertoon op de eerstvolgende zondag in Vaals de kerkdienst bij. Een vergelijk kwam echter niet meer tot stand. Toen op 22 september, vlak voor hun vertrek, er nog een ontmoeting met de Staatse afgevaardigden volgde, werd van Akense zijde voorzichtig de suggestie naar voren gebracht om, nu gebleken was dat partijen elkaar niet waren genaderd, terug te keren tot de praktijk van het simultaneum.¹³⁵ Hoe daarop gereageerd werd is niet duidelijk. Weliswaar werd voor dit voorstel een plaats ingeruimd in het eindverslag, maar de Staatse afgevaardigden hebben vermoedelijk wel te verstaan gegeven dat een dergelijke uitzonderingsmaatregel in Den Haag weinig kans zou maken.

De Akenaars moeten overigens het onhoudbare van de tot dan toe ingenomen standpunten hebben ingezien, want toen zij tegen eind oktober bereid bleken nog eens apart naar Maastricht te komen voor een laatste bespreking met de Staatse heren,¹³⁶ kwamen er opeens zoveel concessies uit de bus dat er op 27 oktober toch nog een overeenkomst kon worden afgesloten.¹³⁷ Daarin was in het geheel geen sprake meer van het geschil over het verloop van de grensscheiding en scheen men zich verzoend te hebben met de Staatse zienswijze.¹³⁸ Hoewel ook bij deze gelegenheid het voorstel om alsnog terug te keren tot het systeem van het simultaneum opnieuw aan de orde werd gesteld, werd op dat punt hooguit de toezegging gedaan dat het aan Den Haag zou worden doorgegeven.¹³⁹ Slechts één belangrijk winstpunt werd bereikt, in zover uitdrukkelijk werd vastgelegd dat de pastoor van Vaals de pastorie mocht blijven bewonen en de aan zijn functie verbonden inkomsten kon blijven genieten. Naar het schijnt werd door het stadsbestuur van Aken mondeling de toezegging gedaan dat de predikant van Vaals desgewenst in Aken mocht blijven wonen, waarmee een eerder uitgevaardigd dreigement hem uit zijn woning te zetten, werd ingetrokken.¹⁴⁰ De kerk zelf bleef niettemin uitsluitend gereserveerd voor de gereformeerde eredienst. Het voorstel om er het simultaneum te herstellen werd van Haagse zijde niet gehonoreerd. Tegen eind november werden volgens een mededeling op een consistorievergadering de laatste sporen van roomse aanwezigheid in het gebouw uitgewist.

Het enige winstpunt voor pastoor van Thienen was dat hij volkomen legaal in zijn eigen pastorie op Staats grondgebied kon blijven wonen. Hij was vermoedelijk met de Akense delegatie naar Maastricht meegereisd om door zijn persoonlijke aanwezigheid het voorstel tot het medegebruik van de kerk kracht bij te zetten. In die richting wijst ook een door hem samengestelde lijst van de ornamenten en gebruiksvoorwerpen die zijn kerk rijk was geweest.¹⁴¹ Het document vermeldt als datum 24 oktober 1663 en was waarschijnlijk bedoeld om de heren uit Den Haag inzicht te verschaffen in de omvang van de schade die de kerk inmiddels had geleden. Het heeft niet mogen baten. De pastoor en de parochie beschikten sinds de fatale 1e mei 1663 niet meer over een eigen kerkgebouw. Zij deelden dit ongeluk met alle parochies in de Staatse partages.

V. DE KERKGEMEENSCHAPPEN IN VAALS ONDER HET REGIME VAN HET PARTAGETRACTAAT

De rooms-katholieke gelovigen van Vaals zagen zich als gevolg van de gebeurtenissen in 1663 voor hun kerkgang voortaan aangewezen op kerken buiten Staats grondgebied. Daarvoor kwamen de kerken van Gemmenich, Orsbach en Sippenaeken in aanmerking. Ook kerken in Aken boden mogelijkheden. Dat gold ook voor sacramentele bedieningen. Vooral van het laatste dragen de parochieregisters de sporen. Bij een doop van een kindje uit Vaals die op 3 juni 1663 in Gemmenich plaatsvond tekende de pastoor ter verklaring aan: "eo quod mihi praecluderint haeretici ecclesiam" (omdat de ketters mij de toegang tot de kerk hebben ontnomen).¹⁴² Dergelijke notities blijven weliswaar uitzondering, maar hetzelfde moet verondersteld worden bij de overige aantekeningen in deze registers. Naar andere levensteekenen van de parochie uit deze jaren kunnen we bij gebrek aan materiaal slechts gissen.

Nieuwe beproevingen stonden de rooms-katholieke gemeenschap in het najaar van 1663 te wachten. Tijdens een voogdgeding dat op 14 november op het kerkhof van Holset werd gehouden werden een aantal plakaten van de Hoogmogende Heren in Den Haag voor de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen afgekondigd.¹⁴³ Daartoe behoorde nu ook het Echtegtement dat op verschillende andere plaatsen al vanaf 1656 van kracht was geworden. De verklaring voor de terughoudendheid die Staatse gezagsdragers juist in deze schepenbank betracht hebben moet waarschijnlijk gezocht worden in de ligging in de onmiddellijke nabijheid van Aken. Hoopte men daarmee een verbetering van het lot van de eigen geloofsgenoten in de Rijksstad te bereiken? Feit is dat deze daar onder zware druk leefden en onder meer voor hun huwelijkssluiting onderworpen waren aan een soort echtreglement van katholieke signatuur. Trouwlustigen waren immers strikt gehouden zich ter wille van de officiële erkenning van hun verbintenis te presenteren voor rooms-katholieke prelaten.

Wanneer deze maatregel van kracht is geworden is mij niet bekend. Mogelijk was zij van betrekkelijk recente datum,¹⁴⁴ misschien zelfs als een soort represaille op het Staatse Echtreglement van 1656. Eerst op 14 juli 1661 bracht ds Wenning, die vanzelfsprekend zelf met deze maatregel te maken kreeg, op een classisvergadering de vraag aan de orde, in hoever men wel dan wel niet in goed geweten daaraan medewerking mocht verlenen.¹⁴⁵ Letterlijk heette het: "Hoe en in wat manieren de ledematen van de gereformeerde religie tot Aachen met de goede conscientie souden connen verclaren voor den paap, tsij mondeling, tsij schriftelijck, datse wettelijck getrouwt sijn". De heren van de classis achtten zich niet bevoegd om daarover een uitspraak te doen. Zij waren van mening dat dergelijke vragen aan de synode moesten worden voorgelegd. Of dit gebeurd is en wat daarvan eventueel de uitslag is geweest is mij niet duidelijk geworden. De acten van de synode bevatten er niets over. Wel werd een jaar later een door ds Wenning samengesteld ontwerp-antwoord aan de classis voorgelegd.¹⁴⁶ Dat maakt duidelijk hoe de zaak zelf in elkaar stak en op welke manier er mogelijkheden waren zich er aan te conformeren. De tekst luidde: "Off de jong-getroude sonder quetsinge van haere conscientie souden vermogen voor de heere Archipresbyter 'tsijnen huijse te verscheijnen met twee getuijgen van haere religie, ende of de man aldaer in presentie van sijne vrouw niet en soude mogen verclaren in substantie, dat hij ende sijne huijsvrouw bij Sijn Eerwaerde niet en quamen, om eenich sacrament te ontfangen of eenige acte van religie te plegen, maar dat se uijt bevel van hare politijcke overheijt voor Sijn Eerwaerde als hebbende alhier d'exercitie van de uijterlijke jurisdictie in houlijcxsaken verscheenen om bekend te maken dat sij malcanderen wettelijck met believen van beijder sijde vrienden op sulcken tijt ende plaatze hadden getrout, ende die trouwe d'een den anderen dachten te houden, soo lange zij leven souden, mogende lijden dat daarvan notitie gehouden werde, daar ende soo 't behoort". De classis kon zich met dit ontwerp goed verenigen, omdat het tegemoet kwam aan rechten van beide partijen en de huwenden op geen enkele manier onderwierp aan handelingen die tegen hun principieën indruisten.

Of men ook van rooms-katholieke zijde met een dergelijke verklaring geנוegen wenste te nemen, heb ik niet kunnen achterhalen. De tekst zelf maakt echter wel duidelijk, dat in het Rijksgebied het verschijnen voor de geestelijke bedienaren van de rooms-katholieke kerk even wezenlijk werd geacht als dit in omgekeerde richting in het Staatse Echtreglement gebeurde. Het blijft de vraag of men van Staatse zijde de conferentie van Aken heeft afgewacht om deze zaak ter sprake te brengen. Het eindverslag maakt er op geen enkele manier melding van. We mogen veronderstellen dat het vigerende systeem in Aken van kracht bleef,¹⁴⁷ en dat men daarom in het najaar van 1663 de tot dan toe voor de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen betrachte terughoudendheid liet varen. Zeker is dat na het voogdgeding van Holset het Echtreglement ook voor Vaals c.a. van kracht werd.

Voordat we onze aandacht gaan wijden aan de praktische uitvoering van het Ehtreglement moeten we eerst nog de lotgevallen van de gereformeerde gemeenschappen onder de loupe nemen. Voor deze gemeenschappen betekende de beëindiging van de onzekere staatkundige toestand en de toewijzing van Vaals c.a. aan de Staatse partage ongetwijfeld een beslissende verbetering. In de loop van oktober 1663 had zich ook de door de reglementen voorgeschreven politieke reformatie voltrokken. Alle ambtenaren van hoog tot laag dienden de 'ware gereformeerde religie' te zijn toegedaan. Dat was in het bijzonder van gelding voor het college van schout en schepen. Hoewel er geen verslag over bewaard gebleven is werden deze gezagsdragers ook voor de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen op 24 oktober 1663 in Maastricht beëdigd en geïnstalleerd.¹⁴⁸ Daarna zou in de Staatse partages dit voorschrift omtrent de confessionele overtuiging van de ambtenaren strikt worden nagekomen.¹⁴⁹ Dit in tegenstelling tot de gang van zaken in de Meierij van Den Bosch.

Dat heeft ook voor de protestantse gemeenschappen van Vaals de nodige voordelen meegebracht. Het op die manier samengestelde college heeft echter niet kunnen verhinderen dat de moeilijkheden, die de kerkgangers uit Aken en omgeving op de weg van en naar Vaals ondervonden bleven voortduren. In de acta van de Nederduits-gereformeerde gemeente komen we berichten dienaangaande onder de al eerder genoemde rubriek van 'behinderte Kirchengänge' regelmatig tegen. Een hoogtepunt vinden we uitvoerig beschreven onder 8 september 1669.¹⁵⁰ In de marge wordt een en ander samengevat onder de titel: *Grausames Spolium auff dem Kircheweg nacher Vaels*. Het bericht luidt: "Sind etliche zwanzig spanische Reuter zwischen Vaels auf dem Wege nach der Kirchen kommen furieus anfallen unserer reformirter Kirchmitglieder sich in dreij theilen mit blossen Degen und Pistolen in handen, ohn ansehen der Personen, Mann, frawn, töchter, Kinder spolirt und bis aufs hemde geplündert und ausgezogen, vom crauswege an bis mitten auffm Steinwege gegen der Statt Aachen zuh". Volgt een hele reeks namen van mensen die bij deze gebeurtenissen betrokken waren. Daarbij wordt inderdaad duidelijk dat de soldaten geen onderscheid maakten tussen jonge en oude mensen en mogelijk zelfs een voorkeur aan de dag legden om vooral jonge meisjes tot op het hemd uit te kleden of zelfs van alle kleren te beroven.

Zij ontzagen daarbij ook geen vooraanstaande leden van de gemeente, want de heer agent Franz von Wachtendonk wordt apart genoemd en onder degenen die met zijn wagen vervoerd werden "sechs grosse und kleine Juffrauen und Mäde entkleidet und übel tractirt". Hetzelfde overkwam "der alte Patron Peter von Enden" die met zijn rijtuig in de stoet meetrok en moest aanzien hoe "seine beijde Töchter, und Tochterkindt Nicolas Derichs", kennelijk zijn reisgenoten, "ausgezogen worden sind". Ook voetgangsters kregen het onderweg zwaar te verduren, want "dess herren Admirals Schweers beijde Töchterchen zu fuss gehende aller ihrer Kleider, Hosen und Schuhn beraubt". Er kwamen ook handtastelijkheden en

geweldplegingen aan te pas, want een van de slachtoffers moest met een gebroken been de stad ingedragen worden. Kortom "Spott, Hohn, Verachtung offentlich und heimlich" bleven de kerkgangers door de vijanden van de religie op velerlei manieren aangedaan worden. Het was daarbij duidelijk dat het ging om de afwijkende religie, want, zo vinden we in het verslag, rondtrekkende processiegangers van de roomse kerk ondervonden van het soldatenvolk geen enkele hinder of overlast.

Onder de indruk van deze opeenstapeling van gruweldaden werd op 9 september door de kerkenraad besloten een van de slachtoffers, de genoemde van Wachtendonk, naar Den Haag af te vaardigen om namens de gemeente verslag uit te brengen bij de Hoogmogende Heren en bij hen maatregelen te bepleiten om aan deze euvels een einde te maken.¹⁵¹ Men aarzelde niet al bij voorbaat het heft in eigen handen te nemen, want op 14 september trokken met stokken gewapende jonge mannen uit Valkenburg en Burtscheid te paard of te voet mee om de kerkgangers de nodige steun te bezorgen en zo nodig tegen geweldplegers te beschermen. Uit Den Haag wist de agent al na enkele dagen te berichten dat de Staten-Generaal een 'scherpe' resolutie hadden getroffen en bezwaarschriften hadden doen uitgaan naar Brussel en vooral naar Aken met het verzoek aan de overheden aldaar de schuldigen op te sporen en op voorbeeldige wijze te straffen.¹⁵²

Of het veel heeft uitgehaald waag ik te betwijfelen. Uit Brussel kwam weliswaar de toezegging dat men de schuldigen streng zou straffen, wanneer na onderzoek zou komen vast te staan dat het soldaten van een koninklijke legerafdeling waren geweest.¹⁵³ Het blijft echter de vraag of er inderdaad ernstig onderzoek gepleegd is. Hetzelfde geldt voor de magistraten van Aken, die zelfs 25 soldaten ter beschikking stelden om de schuldigen te achterhalen.¹⁵⁴ Men liet prompt weten dat men meer gebaat was met een niet aflatende zorg om de veiligheid van de weg te garanderen en zo de mensen in staat te stellen hun kerkgang ongehinderd te kunnen verrichten. En daar heeft het zeker aan ontbroken. Al in november rapporteerde van Wachtendonk nieuwe incidenten,¹⁵⁵ en zoals blijkt uit de acta zijn die later ook nooit helemaal uitgebleven, ook al treffen we opnieuw gegevens aan over de organisatie van militaire escortes, gepaard met de problemen om deze permanent gefinancierd te krijgen.

De bouw van twee nieuwe kerken

Met het verlenen van hun medewerking aan de bouw van twee nieuwe kerken toonden de hoogste overheden dat het hun ernst was met de bevordering van de 'ware gereformeerde religie' in de Staatse partage. Zij gaven daarmee gehoor aan de wensen die binnen de twee gereformeerde gemeenschappen van Vaals reeds lang voor het in werking treden van het Partagetractaat leefden. Zij kwamen prompt na de definitieve vestiging van het Staatse bewind weer op het voorplan.

De Waalse gemeente presenteerde zich het eerst. Dat gebeurde tijdens het bezoek dat de Staatse conferentiegangers op 19 juli 1663 aan Vaals brachten.¹⁵⁶ Bij die gelegenheid zagen zij met eigen ogen de armzalige behuizing waarin de gemeente voor haar diensten samenkwam. De heren kwamen tot de overtuiging dat dat zo niet langer kon en beloofden van harte er na hun terugkeer in Den Haag bij hun opdrachtgevers op aan te zullen dringen de gemeente een betere kerkruimte te bezorgen. Hun eindverslag maakt dan ook melding van deze toezegging en van het vertrouwen dat "haer HoMo naer hare gewoonlijke goedertierentheijt soodanige sorge soudén willen dragen dat zijlieden van een andere bequaemere plaetse ende gelegentheijt mochten werden voorsien".¹⁵⁷ Daar bleef het echter voorlopig bij.

Niet veel anders ging het met de voorstellen om de vroegere parochiekerk met het oog op de omvang van de Nederduits/Hoogduitse gemeente aanzienlijk uit te breiden. Het initiatief daartoe ging in het voorjaar van 1664 niet uit van de gemeente zelf, maar van de rentmeester van de Landen van Overmaas, Marcelis Thiens.¹⁵⁸ Deze zou ook in het verdere verloop een rol van betekenis blijven spelen. Hij wist uit eigen ervaring dat de kerk veel te klein was voor het grote aantal toehoorders. Regelmatig stonden er tientallen mensen buiten. Daarom richtte hij zich zonder nader overleg te plegen met kerkelijke instanties op 10 april 1664 met een verzoekschrift tot de Raad van State om de problemen van de kerkgangers van Vaals onder de aandacht te brengen.¹⁵⁹ Hij deed het voorkomen als zou hij dit doen in naam van het consistorie.

Niet lang daarna kreeg hij opdracht om met enkele deskundigen de mogelijkheden tot vergroting van de kerk ter plaatse te gaan bekijken. Op 15 mei presenteerde hij zich met enkele vaklui uit Maastricht bij de kerk in Vaals.¹⁶⁰ Er werden verschillende ontwerpen gemaakt en met bijbehorende modellen naar Den Haag opgestuurd met het verzoek om voor de financiering van de onderneming de al in 1650 gevoteerde gelden daarvoor over te dragen. Het toen gevoteerde bedrag van 3.000 gld werd inderdaad ter beschikking gesteld.¹⁶¹ De gemeente, die toch wel tevreden was met dit resultaat, dacht het geld te gaan besteden aan een zodanige vergroting van de kerk dat zij binnen de marge van dit bedrag zou kunnen blijven en zelfs nog wat zou overhouden voor de bouw van een schoolhuis, waaraan ook dringend behoefte was. De plannen van de vaklieden gingen toen al veel verder, maar zouden ook aanzienlijk meer geld kosten.¹⁶²

Veel gebeurde er overigens voorlopig niet. In de loop van oktober verklaarde zich de kerkenraad volgaarne bereid in te gaan op het verzoek van de heren schepenen om een eigen gestoelte te doen vervaardigen voor de heer drossaard van het land, Robert van Ittersom. Daarvoor werd de mooiste plaats recht tegenover de preekstoel gereserveerd.¹⁶³ Dat gebeurde niet zonder bijbedoeling. Mogelijk zou hij onder de indruk van dit eerbetoon zijn gezag doen gelden om de zaak van de uitbreiding van de kerk wat meer vaart te geven. Deze berekening kwam echter niet uit. In 1665 vonden

slechts enkele noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden plaats aan het zwaar onderkomen kerkgebouw en ook het daarop volgende jaar ging voorbij zonder dat er ook maar enig initiatief werd genomen. Ook nadere voorzieningen voor de Waalse gemeente bleven uit.

Er kwam wat schot in de zaak toen de Waalse gemeente in de zomer van 1666 onder goedkeuring van de classis een geldinzameling ging organiseren. Op 10 augustus 1666 besloot de classis een 'favorabel' rondschriven te doen uitgaan naar een aantal zustergemeenten en gaf zelf het goede voorbeeld met de toezegging van een bijdrage van 40 rijksdaalders.¹⁶⁴ Men liet wel weten dat de helft daarvan moest worden opgebracht door de Nederduits/Hoogduitse gemeente en de geloofsbroeders van Aken. Niet alleen de synode van Gelderland toonde enige verbazing over dit initiatief, er kwam zelfs een reprimande van de Raad van State, die zich er onvoldoende in gekend achtte.¹⁶⁵ Niettemin verklaarde men achter de doelstelling te staan. Het waren dan ook gecommitteerden uit Den Haag die in augustus 1667 in Vaals de zaak nu van beide kerken kwamen activeren.¹⁶⁶

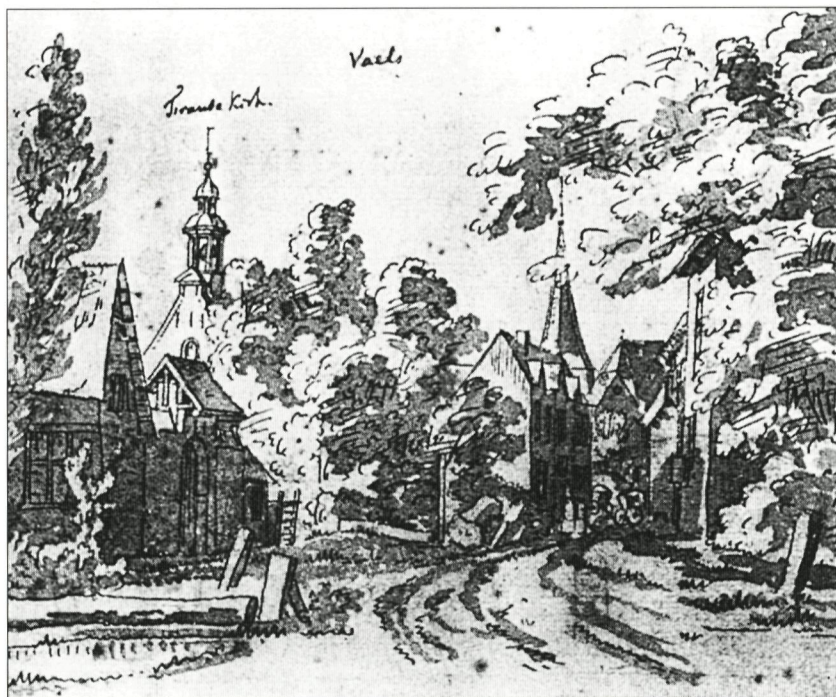
Voor de Waalse kerk zag men geen onoverkomelijke moeilijkheden. De collecte had goed opgebracht en uit de beschikbare middelen waren al de nodige materialen voor de bouw van een nieuwe kerk aangekocht. De Raad van State zou er goed aan doen, zo betoogden zij naar Den Haag, deze initiatieven met een royale subsidie te ondersteunen. Anders lag het met de oude kerk. Die was inderdaad veel te klein om een menigte van soms wel vijfhonderd mensen te omvatten. Bij het bezichtigen van de kerk kwamen zij tot de bevinding dat deze "seer tramponeert, caducq en bouvallich" was. De restauratiewerkzaamheden van de voorbije tijd waren kennelijk onvoldoende geweest. Het is niet uitgesloten dat toen al de gedachte is opgekomen verder maar af te zien van restauratie en uitbreiding en de problemen op te vangen met de bouw van een compleet nieuwe kerk van grotere afmetingen. Het rapport van de heren maakt er geen melding van.¹⁶⁷

Wel wordt uitvoerig gesproken over de pogingen om het kapittel van Aken voor de financiering van de onderneming in te schakelen. Op dat kapittel rustte immers de verplichting uit de opbrengst van de tienden bij te dragen tot het onderhoud van de kerk. Alle pogingen in die richting stuitten af op het verzet van de kanunniken. Zij droegen immers geen enkele verantwoordelijkheid voor de kerkgangers uit Aken. De kerk in Vaals was nooit voor hen bestemd geweest. Onuitgesproken bleef dat de kerk aan zijn eigenlijke doelstelling was onttrokken en de eigen geloofsgenoten er niet meer werden toegelaten. Op de achtergrond speelde dit natuurlijk wel mee. De heren vonden de afmetingen van de kerk voor de mensen uit Vaals ruimschoots voldoende en het kapittel was best bereid de verplichting om bij te dragen in het onderhoud na te komen, ware het niet dat het een zware aderlating had moeten ondergaan door een ernstige brand die de stad niet lang geleden had getroffen.¹⁶⁸

De onderhandelingen sleepten zich nog ruim twee jaar voort. Alleen al in 1669 had er tot drie maal toe een ontmoeting plaats van Staatse gecommiteerden met afgevaardigden van het kapittel. Het bleef bij een nee. Men wist niet verder te komen dan een overeenkomst volgens welke de plicht tot onderhoud die op het kapittel rustte zou worden afgekocht voor een bedrag van 400 rijksdaalders. De afgevaardigden gingen daarmee hun boekje te buiten, want na hun terugkeer in Den Haag was de Raad van State niet bereid deze overeenkomst goed te keuren.¹⁶⁹ Men bleef op het standpunt staan dat het kapittel bij moest dragen in de onkosten tot behoud van het kerkgebouw. Van arren moede werd ook besloten een deel van de inkomsten uit de eerste vrijkomende prebende van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht, die ter vergeving stond van de Staten-Generaal, voor de kerk van Vaals te bestemmen.¹⁷⁰

Toen men in 1669 opnieuw in overleg trad met deskundigen uit Maastricht werd in juli van dat jaar besloten over te schakelen op nieuwbouw.¹⁷¹ Berekeningen hadden uitgewezen dat er een ruimte beschikbaar moest komen van minstens 24 voet breed en 60 voet lang - later zouden deze afmetingen tot resp. 33 en 85 worden opgetrokken - en een onderzoek ter plaatse had opgeleverd dat het terrein aan de andere kant van de toren betere mogelijkheden verschaft.¹⁷² De overwegingen die daartoe geleid hebben wil ik hier laten volgen: "Ende is ons aangewesen, dat indien men de nieuwe kercke volgens het besteck van den architect Post¹⁷³ soude willen setten, daer d'oude nu is staende, dat de grond aldaer wel vier voeten diep afge-

De Akenerstraat in Vaals, gezien vanaf de grens. Links vooraan de pastorie, dan de Waalse kerk en de op achtergrond de toren van de Sint-Pauluskerk. Gemeente-archief Maastricht, Collectie LGOG, cat.nr. 34, gewassen pentekening van een onbekende tekenaar.

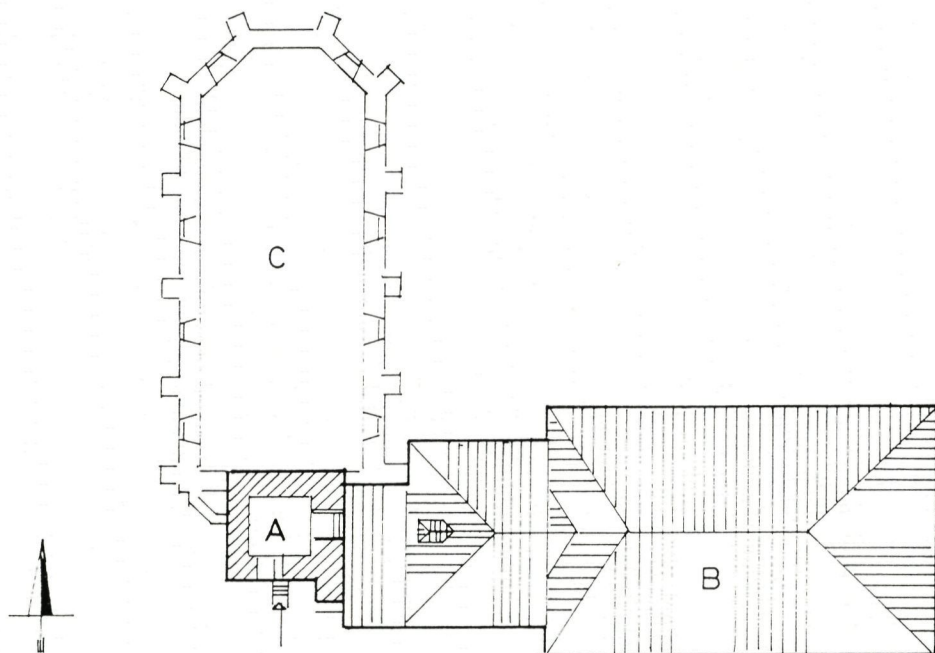

nomen, ende dienvolgens alle de lijcken die daer in groote menichte begraven laegen, geremoveert soudén moeten worden, hetwelck niet alleen grooten stanck, maer ook ontsteltenisse ende disordre onder de gemeente, die haer vrienden daer liggen hebben, veroorsaecten soude, ende derhalven best geoordeelt, dat het afdack of choor van d'oude kercke soude afgebroocken werden, ende de reste blijven staen, om tot een schoole of andersints ge-emploijeert te worden, ende dat de nieuwe kercke aen het noord-eijnde van den toorn met het choor noordwaerts uijtgeseth wierde, alwaer een eeffen plain ende meer ruijmté is, ook de kercke een beteren standt ende aensien sal hebben".¹⁷⁴ Besloten werd overeenkomstig deze overwegingen verder te werken en uitvoering te gaan geven aan het ontwerp dat de bovengenoemde grote afmetingen vertoonde. Uiteraard vergden de besprekingen om deze ingrijpende koerswijziging bij alle betrokken instanties aanvaard te doen krijgen veel tijd, maar bij resolutie van 8 mei 1669 gaven de Staten-Generaal groen licht om met de onderneming te starten.¹⁷⁵

In hetzelfde jaar was ook een begin gemaakt met de bouw van de Waalse kerk. Veel gegevens heb ik daarover niet kunnen achterhalen. De voornaamste beperkten zich tot problemen die in september rezen over de vloerlegging in de toen zo goed als voltooide kerk. Men overwoog toen de vloer van blauwe stenen, die met hulp van de overheid omstreeks 1665 in de schuurkerk gelegd was, daarvoor te gaan gebruiken. Men koos echter voor een andere oplossing.¹⁷⁶ De preciese datum, waarop de kerk, die niet ver van de pastorie van pastoor van Thienen gelegen was, in gebruik genomen kon worden, heb ik niet kunnen vaststellen. Zeker is dat het nog in 1669 zo ver is gekomen.

Veel meer is bekend over de bouw van de nieuwe kerk voor de andere gemeente. De eerste-steenlegging vond plaats op 26 september 1669.¹⁷⁷ De fundamenteën waren toen al gelegd en de bouw was toen zo ver gevorderd dat de eerste pilaren een zekere hoogte hadden bereikt. Volgens een beschrijving van de plechtigheid legde immers rentmeester Thiens de eerste steen aan in de middelste pijler aan de westkant, de al eerder genoemde agent van Wachtendonk, wiens broer nauw bij de werkzaamheden was ingeschakeld, een eerste steen in de pijler daarnaast en ds Wenning een in de pijler aan de andere zijde. Na afloop dronken zij een glas op de voorspoedige afloop.

De bouw verliep echter verre van voorspoedig. Maar uit de berichtgeving van de predikant wordt onvoldoende duidelijk welke oorzaken daarin hebben meegespeeld. Soms was het het weer dat de bouwlieden parten speelde, soms waren het ook omstandigheden die de aanvoer van de benodigde materialen bemoeilijkten of vertraagden, soms ook was er pech in het geding, zoals een voorraad stenen die als onbruikbaar uit de bakoven kwamen. Feit is dat pas in 1672 de bouw voltooid kon worden. De kosten waren inmiddels ver boven de oorspronkelijke raming uitgestegen. Volgens een staat van inkomsten en uitgaven, die op 8 augustus 1671 werd opgemaakt zou er toen al een bedrag geïnvesteerd zijn van 10.406-32 gulden.¹⁷⁸ De bijkomende kosten

De katholieke Sint-Pauluskerk en de Nederduits gereformeerde (Nederlands Hervormde) kerk, haaks op dezelfde toren. Deze situatie heeft bestaan van 1671 tot 1893, in welke periode katholieken en protestanten gebruik maakten van één kerktoeren, namelijk de middeleeuwse toren van de katholieke Sint-Pauluskerk.

A = de toren van de katholieke Sint-Pauluskerk uit de dertiende eeuw

B = het rooms-katholieke kerkgebouw

C = de Nederduits gereformeerde kerk uit 1671

werden toen op ruim 3.000 gld begroot en daar werd nog bij aangetekend dat aanvullende werkzaamheden, zoals de egalisering van het omliggende kerkhof, geheel voor rekening van de bevolking zou komen.¹⁷⁹

Op Palmzondag, 10 april 1672, werd de kerk plechtig in gebruik genomen. Deze dag was met opzet gekozen, omdat men in 1649 ook op die zondag de diensten was begonnen.¹⁸⁰ Nu kwam men voor de laatste keer bijeen in de oude kerk. Vervolgens werden stoelen, banken, en de preekstoel naar de nieuwe kerk overgebracht, waar de plechtigheid met een lof- en dankdienst werd besloten. Op het hoogfeest van Pasen werd voor het eerst het avondmaal in de nieuwe ruimte gevierd. Er zouden niet veel diensten meer volgen, want in de daarop volgende maanden werden er in de acta van de gemeente verschillende onderbrekingen vastgelegd. De komst van de Fransen wierp zijn schaduwen vooruit.¹⁸¹ Zij zouden de voorbode vormen van veel zwaarder beproevingen die in 1673 door de bezetting van de Landen van Overmaas werden opgeroepen.

De vraag waar de gemeente tijdens de bouwperiode gekerkt heeft moet onbeantwoord blijven. De bedoeling was daarvoor de oude kerk te reserveren. Heeft men zichzelf de mogelijkheid daartoe ontnomen, toen tussen 19 en 26 oktober 1669 in alle haast de koorruimte werd afgebroken om alle herinneringen aan de roomse concurrentie weg te vagen?¹⁸² Of heeft men toen al een afsluitende muur gebouwd om de overgebleven ruimte alsnog te kunnen gebruiken? De plannen om er later de school in te vestigen hebben ook geen doorgang gevonden. Reeds in de loop van 1670 kwam de gedachte op daarvoor de kerkschuur te gaan gebruiken. Weliswaar had de lutherse gemeente daarover de beschikking gekregen,¹⁸³ maar, zo redeneerde men, de kerkdiensten vonden op zondag plaats en door de week stond het gebouwtje toch leeg. Bijkomende complicaties die verband hielden met een huurovereenkomst hebben ook de tenuitvoerlegging van dit plan in de weg gestaan.¹⁸⁴ Nog in dat jaar kreeg de schoolmeester de beschikking over een royale behuizing, waarin een geschikt klaslokaal gevonden werd.

Het is weer tekenend voor de nauwgezetheid van ds Wenning dat hij enkele aantekeningen over de nieuwbouw laat volgen door een soort balans over de voorbije 23 jaar.¹⁸⁵ Hij becijferde over de jaren 1649-1672 dat niet minder dan 636 maal de doop was bediend, 312 maal aan personen van het mannelijk en 324 aan personen van het vrouwelijk geslacht. In diezelfde tijd waren er 244 huwelijken gesloten, waaronder vanaf het jaar 1664 krachtens het Echtreglement 46 paren van roomsen huize. De becijfering van deze laatste paren zal hem niet veel moeite hebben gekost, want volgens eigen verklaring had hij daarvoor een apart register aangelegd.¹⁸⁶ In diezelfde jaren legden in totaal 531 personen hun belijdenis af, waaronder 217 van het mannelijk en 314 van het vrouwelijk geslacht. Het heilig avondmaal tenslotte werd 190 maal bediend.

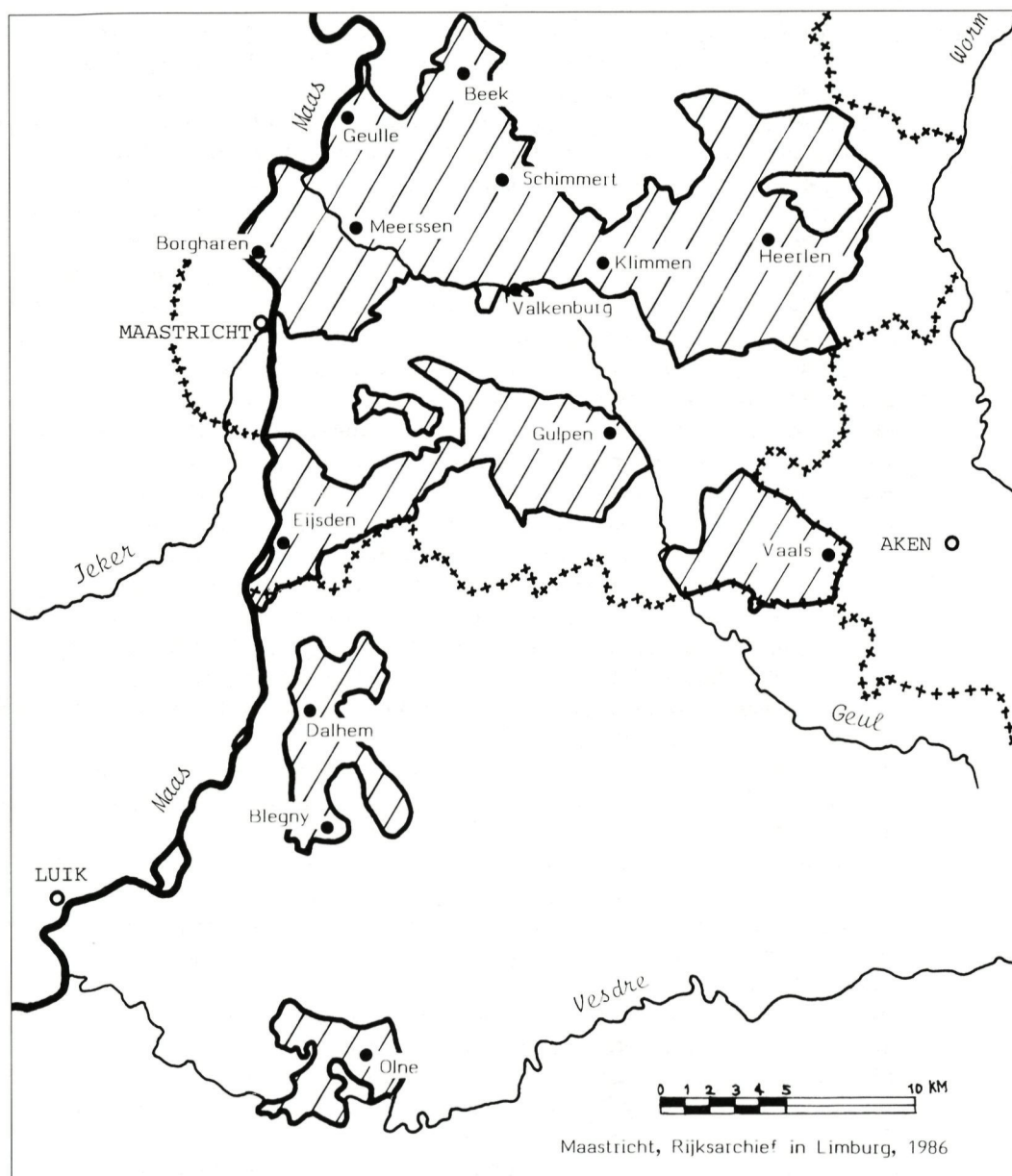
Volgt nog een lange lijst van namen van predikanten die in de loop van die 23 jaar in Vaals het Woord hadden bediend. Zij werden netjes in alfabetische volgorde op een rijtje gezet. Het waren niet minder dan 68 verschillende predikanten, waaronder 39 Nederduitstaligen en 29 Hoogduits-taligen. We treffen er de namen aan van collegae uit praktisch alle plaatsen die onder de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas ressorteerden, maar ook die van predikanten uit duitstalige gemeenten, waaronder ook die van veraf gelegen steden als Frankfurt. Die hebben dus allemaal bij gelegenheid de weg naar Vaals afgelegd en mogelijk ook de uitingen van weerzin van de roomse bevolking tegen hun optreden ondervonden. Deze weerzin werd niet in het minst veroorzaakt door de reglementen, waaraan ook dit deel van de bevolking onderworpen was. Daartoe behoorde sinds 1663 ook het Echtreglement.

VI. ROOMSE TROUWLUSTIGEN EN HUN VERPLICHTE GANG NAAR DE PREDIKANT EN ZIJN KERKENRAAD IN VAALS

Om de door het Ehtreglement voorgeschreven praktijk van ondertrouw en trouw in Vaals op het spoor te komen vormen de trouwregisters van de rooms-katholieke parochie en die van de Nederduits gereformeerde gemeente de voornaamste bronnen.¹⁸⁷ Die van de parochie van de H. Paulus zijn al vanaf 1600 bewaard gebleven, en dat is voor dit soort documentatie uitzonderlijk vroeg. Toch bestrijken de oudste slechts de jaren 1600-1603.¹⁸⁸ Voor de jaren die daarop volgen zijn zij op een enkel brokstuk na verloren gegaan. Zij beginnen eigenlijk eerst goed in 1641, in welk jaar het langdurig pastoraat van pastoor Sigerus a Thienen een aanvang nam. De registers van de genoemde gemeente beginnen in 1613 en gaan dan zo goed als ononderbroken door tot in 1798. Die van de Waalse zustergemeente beginnen pas in 1663, maar komen voor ons onderzoek niet of nauwelijks in aanmerking, omdat Franstalige rooms-katholieken in Vaals op zijn minst tot de zeer hoge uitzonderingen behoorden.¹⁸⁹

Het Ehtreglement, dat in 1656 voor alle landen 'staende onder de Generaliteyt' werd uitgevaardigd,¹⁹⁰ verplichtte in het eerste artikel alle trouwlustigen in die landen "te compareren voor de Magistraten, Commis-sarissen van de Houwelijksche saecken, of Kerkenraden, soo wel in de Steden, als ten platten Lande". Dat zou dan moeten gebeuren om zich daar te melden zowel voor de ondertrouw en de trouw. Door een van beide instanties zouden ook de drie roepen of "houwelijksche proclamatieën" verricht moeten worden. De kerkelijke bemoeienis werd geregeld ten gunste van de bedienaars van de dominerende kerk, en in de artikelen II en III werd nauwkeurig vastgelegd op welke manier dit diende te gebeuren. Iedere bemoeienis van de rooms-katholieke geestelijkheid met het huwelijk van roomse trouwlustigen werd streng verboden. Artikel IV dat daarover handelde luidde als volgt: "Geen van de Roomsche Geestelijckheit of van eenige Secte, soo se genaemt zijn, sullen haer onderwinden ymant in ondertrouw op te neemen, te trouwen of te hertrouwen, op poene voor de eerste reijse, dat alle de soodanige de plaetse harer wooninge ofte residentie terstondt sal werden ontseyt. Ende indien sy van het Landt eenige alimentatie genieten, dat se de facto daer van sullen vervallen zijn, en voor de tweede reyse dat se uyt ons Landt sullen gebannen worden, sonder daer immermeer weder te mogen inkomen, en soodanige ondertrouw sal daerenboven nul en van geender waerde zijn, ende niemant hem vervorderen daer op eenige proclamatie ende solemnisatie te doen. En die haer by soodanige laten ondertrouwen, of oock daer toe raedt ende daet gegeven hebben, sullen verbeuren hondert Carolus guldens". Ook dus degenen, die daartoe hoe dan ook zouden meewerken, werden met zware straffen bedreigd.

Zoals we al eerder opmerkten kan uit de trouwregisters van de betrokken kerkgemeenschappen in Vaals worden opgemaakt dat over de jaren

Generaliteitslanden waar het Ehtreglement van kracht was, 1662-1785. Ingevolge de capitulatievoorwaarden van 1632 was het in Maastricht niet van kracht, en (dus) ook niet in de "redemptie-dorpen", de banken van Sint-Servaas, de banken van Onze Lieve Vrouw, en in het graafschap Vroenboven. Evenmin werd het later toegepast in de Staatse delen van het Overkwartier van Gelder, en in de gebieden die in 1785 bij het Verdrag van Fontainebleau door de Staten Generaal verworven waren. Tekening: Rijksarchief in Limburg, 1986. Uit: Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989, p. 46

1656-1663 het Echtrecht daar nog niet van kracht is geweest en in het voorgaande hoofdstuk hebben we daarvan een mogelijke verklaring gegeven.¹⁹¹ De door pastoor van Thienen in deze jaren geregistreerde huwelijken vertonen het normale patroon en uit niets blijkt enige bemoeienis van protestantse zijde met deze huwelijken. Om de aantallen huwelijken, die in deze nog normale jaren voor de pastoor werden gesloten, op het spoor te komen, laat ik hier de cijfers voor de eerste jaren volgen: 1641 (11), 1642 (2), 1643 (2), 1644 (3), 1645 (5), 1646 (6), 1647 (5), 1648 (5), 1649 (7), 1650 (5).¹⁹² Het gemiddelde schommelt tussen de vier en de vijf. Beslist geen hoog aantal. Opmerkelijk is wel de uitschieter in het eerste jaar van het pastoraat van pastoor van Thienen. Mogelijk weerspiegelt zich daarin een aantal huwelijken die tijdens de voorafgaande vacature niet gesloten hadden kunnen worden.

De trouwregisters van de Nederduits gereformeerde gemeente bevatten voor de jaren volgend op 1656 geen enkele aanwijzing van enige bemoeienis van de predikant of zijn kerkenraad met het huwelijk van rooms-katholieke gelovigen in deze jaren.¹⁹³ Ook van enige bemoeienis van de schepensbank van Holset, Vaals en Vijlen is geen enkel spoor bewaard gebleven. Dat wordt echter anders na 1663. De cijfers van de huwelijken die ten overstaan van de predikant werden gesloten vertonen voor de jaren rond 1663 een opmerkelijke curve. Die laat ik hier volgen: 1660 (5), 1661 (12), 1662 (8), 1663 (8), 1664 (18), 1665 (14).¹⁹⁴ De stijging die zich duidelijk in 1664 aftekent vormt op zich al een aanwijzing dat in deze cijfers een aantal huwelijken van roomse paren besloten ligt. De analyse van de cijfers voor andere gereformeerde gemeenten in de Landen van Overmaas leverde daarvan een overtuigend bewijs al voor de jaren 1656 tot 1663.¹⁹⁵ Voor Vaals zal men er echter rekening mee moeten houden dat de predikant van deze gemeente verantwoordelijkheid bleef behouden voor geloofsgenoten buiten het Staatse territorium. Dat bracht ook mee dat zijn activiteiten zich ook regelmatig elders afspeelden. We zullen bijgevolg de registers van de rooms-katholieke parochie er bij moeten betrekken om de bedoelde huwelijken van rooms-katholieken op het spoor te komen.

Voordat we daartoe overgaan eerst enkele kanttekeningen bij het topjaar 1664. Bij de registratie van de voor hem gesloten huwelijken gaf de predikant in de regel niet alleen de plaatsen aan, waar de echtelieden vandaan kwamen, maar ook de plaats waar de huwelijksluiting werd voltrokken. Dat was niet altijd in Vaals, maar in de meeste gevallen wel. Op het totaal van 18 in dit jaar gesloten huwelijken staat bij 14 aangetekend dat het huwelijk plaatsvond in Vaals. We treffen nog tweemaal Aken aan, terwijl het bij de resterende twee niet duidelijk is. Uit aantekeningen van andere jaren weten we echter dat de predikant voor deze plechtigheden niet alleen naar Aken ofurtscheid, maar ook naar Eupen of Stolberg, en zelfs naar Düren trok.

Bij analyse van de plaatsnamen, waar in 1664 de echtelieden vandaan kwamen, krijgen we het volgende beeld:

- 1 Eupen-Vaals
- 2 Sittard-Aken
- 3 Vaals-Vaals
- 4 niet duidelijk-Vaals
- 5 Eupen-Vijlen
- 6 Cottessen-Vijlen
- 7 Cottessen-Vijlen
- 8 Eupen-Eupen
- 9 Vijlen-Vijlen
- 10 Eupen-Eupen
- 11 Aken-Aken
- 12 niet ingevuld-Aken
- 13 Lemiers-Vaals
- 14 Armentiers-Aken.
- 15 Vaalsbroek-Vaalsbroek
- 16 Vijlen-Vijlen
- 17 niet ingevuld-Eijsden
- 18 Cottessen-Cottessen.

Op een totaal van 18 komen in drie gevallen beide echtelieden van buiten Staats gebied. In slechts vier gevallen komen een of beiden uit Vaals, in vijf geldt hetzelfde voor Vijlen, terwijl nog enkele malen gehuchten als Cottessen, Lemiers of Vaalsbroek worden vermeld. We komen daarmee op een totaal van elf. De overige plaatsen liggen zo goed als allemaal in het nabije grensgebied. In een enkel geval komen we plaatsen tegen die gelegen zijn in het Franstalig gebied. Uit de aantekeningen blijkt dat soms de collega van de Waalse kerk dan werd ingeschakeld. Uit diezelfde aantekeningen blijkt dat de huwelijksinzegening meestal op zondag plaatshad en dat kon dan zijn zowel na de morgen als na de middagdienst. Een enkele maal gebeurde dat ook door de week na de dienst die op donderdag was vastgelegd.

Enigszins tot onze verbazing konden we vaststellen dat pastoor van Thienen na 1663 gewoon doorging met de registratie van huwelijken. We waren daarop voorbereid door onze bevindingen voor andere plaatsen. Na 1656 vertoont de registratie op nogal wat plaatsen onderbrekingen en onregelmatigheden. Die vormen de neerslag van de schrikreactie van de verantwoordelijke priesters op de strenge straffen die hun bij overtreding van de voorschriften in het vooruitzicht werden gesteld. Geleidelijk aan hervonden zij zichzelf en waagden zij het bij de huwelijken van hun parochianen assistentie te verlenen. Daarvan werd ook registratie gehouden. Een en ander voltrok zich in de clandestiniteit. De pastoor van Vaals kende vermoedelijk de praktijk van zijn collegae en hij volgde hun voorbeeld.¹⁹⁶

Dat stelt ons in staat de aantekeningen van zijn register te vergelijken met die van de gereformeerde gemeente. In 1664 werden er door pastoor

van Thienen vier huwelijken ingezegend. Bij vergelijking wordt duidelijk dat drie van deze vier huwelijken ook geregistreerd staan in het gereformeerde register. Om enig zicht te krijgen op deze dubbele registratie laat ik de aantekeningen uit beide registers voor het eerste paar hier volgen: "Jacobus Schröers matrimonium inivit cum Catharina filia Joannis Freundt (piae memoriae), testibus Wilhelmo Freundt et Petro fratre eius. 18 Maij 1664" (Jacobus Schröers is in het huwelijk getreden met Catharina, dochter van Joannes Freundt (zaliger), met als getuigen Wilhelmus Freundt en Petrus diens broer),¹⁹⁷ en: "Jacob weiland Jan Sroers und Jenna Baes Sohn; Catharina Jan Friendt und Berbel Clinckenberg Tochter beyde zu Vals; 27 April 1664; Copulavi d. 11 Maij post concionem pomeridianam" (ik heb ze in het huwelijk verbonden na de middagdienst).¹⁹⁸ De dubbele registratie maakt duidelijk dat de gegevens elkaar aanvullen. Dat geldt al wat het taalgebruik betreft, in zover de Latijnse voornamen in het katholieke register tot de roepnamen worden teruggebracht in het gereformeerde register. Ook de aantekeningen omtrent het voorgeslacht en de plaats van herkomst zijn in het laatste duidelijker en vollediger. We vinden er bovendien de data van ondertrouw en trouw en komen tot de bevinding dat de katholieke huwelijksinzegening eerst plaatsvond nadat de plechtigheid voor de predikant had plaatsgevonden. Deze samenhang zal ook in Vaals regelmatig nogal afwijkende patronen gaan vertonen. We komen daar nog op terug. Wel moet aangaande dit eerste geval van 'dubbele registratie worden opgemerkt dat pastoor van Thienen duidelijk problemen heeft gehad met de gang van het paar naar de concurrentie. Hij tekende immers aan: "Juramentum prae-staverunt isti coram ministro haeretico me non agnoscentes" (zij hebben de eed afgelegd ten overstaan van de ketterse bedienaar zonder er mij in te kennen). Wat precies daaronder verstaan moet worden is niet duidelijk. Blijkens de aantekening en de datering daarbij is het paar toch na de gang naar de predikant voor de pastoor verschenen. Heeft deze hun alleen al deze gang en de daarmee verbonden formaliteiten euvel geduid, dan heeft hij daarmee blijk gegeven onvoldoende rekening te houden met wat juist deze formaliteiten voor zijn parochianen inhielden. De al dan niet wettelijke erkenning van hun huwelijk met al wat daar ook voor hun nageslacht uit zou volgen was daarvan immers afhankelijk.¹⁹⁹

Wat deze formaliteiten overeenkomstig de bepalingen van het Ehtreglement inhielden blijkt ook uit de registratie van het tweede huwelijk dat hetzelfde patroon vertoont. Dat gold de verbintenis van Wilhelmus Bindels en Margaretha Schöhn die zich voor hun ondertrouw op 29 oktober en voor hun trouw op 6 november bij ds Wenning presenteerden.²⁰⁰ Zij waren echter al op 4 november voor hun pastoor getrouwd.²⁰¹ De bruidegom kwam van Lemiers en de bruid van de Burg te Vaals. Pastoor van Thienen tekende bij dit paar aan: "praemissis tribus proclamationibus factis ab haeretico ministro" (nadat de drie voorafgaande roepen gedaan zijn door de ketterse bedienaar). Mogelijk vormde het verrichten van de drie

voorgeschreven roepen, die immers volgens de voorschriften van Trente door de betreffende pastoors verricht dienden te worden, een van de dingen, waaraan hij moest wennen. Hij zal zich echter niet ontveinsd hebben dat hem krachtens het Ehtreglement iedere bemoeienis met het huwelijk van zijn parochianen op straffe van zware sancties verboden was. Hetgeen hij deed moest bijgevolg min of meer clandestien gebeuren.

Misschien vinden we daarvan een aanwijzing in de namen van de twee getuigen bij deze huwelijksluiting. Het waren Laurentius Schöhn, afgaande op de naam een familielid van de bruid, en Dionysius Kanis, wiens naam we ook bij enkele andere huwelijken als getuige vermeld vinden. Het was vermoedelijk iemand uit de relaties van de pastoor, die evenals dat elders ook regelmatig gebeurde, door deze als getuige bij de clandestiene huwelijksinzegeningen werd betrokken. Zoals ook uit het register van Vaals blijkt hadden deze regelmatig op de pastorie plaats. Om niet al te veel argwaan te wekken bleven zij ook tot het meest elementaire beperkt. Het jawoord werd dan gesproken ten overstaan van de pastoor en de getuigen. Dat kon uiteraard ook bij de mensen thuis gebeuren.

In het derde nog resterende geval uit 1664 treffen we hetzelfde patroon aan als in het tweede: de huwelijksluiting ten overstaan van de pastoor voorafgaand aan die ten overstaan van de predikant. De data van het gereformeerde trouwregister zijn 26 oktober en 9 november, het rooms-katholieke vermeldt de huwelijksluiting op 8 november, een dag dus voordat de trouw bij de officiële instantie plaatsvond.²⁰²

In het begin van 1665 treffen we nog een ander model aan, namelijk dat van de huwelijksluiting voor de pastoor en geruime tijd daarna de gang van het paar naar de predikant. Op 3 februari van dat jaar sloten Hubertus Hagelstein en Catharina Lanschet ten overstaan van pastoor van Thienen en de getuigen Leonardus en Wilhelmus Hagelstein hun huwelijksverbintenis, terwijl zij zich op 8 februari voor de predikant presenteerden.²⁰³ Zij volstonden met die ene gang naar deze laatste. Het gereformeerde trouwregister vermeldt althans deze ene datum, die daar verwijst naar de ondertrouw. De zogenaamde solemnisatie bleef dus achterwege. Duidelijker kon niet gedemonstreerd worden dat deze echtelieden deze gang louter en alleen om wille van de daaraan verbonden consequenties hebben gemaakt.

In de loop van 1665 zijn er volgens de registratie van pastoor van Thienen tien roomse echtparen voor hem verschenen.²⁰⁴ Slechts zes daarvan zijn er in het gereformeerde register terug te vinden. Daarmee rijst de vraag wat de overige paren bewogen heeft om af te zien van het voorgeschreven ritueel en de feitelijk verboden gang naar hun pastoor te maken. Was het de band met het oude, vertrouwde, of was het de druk die de pastoor zelf op hen uitgeoefend had? In ieder geval moeten zij er wat voor over gehad hebben, want uit de registratie blijkt dat hun huwelijk niet in Vaals, maar in Orsbach gesloten werd.

In het parochieregister wordt in veel gevallen aangetekend dat het huwelijk gesloten werd buiten het Staatse territorium. De naam Orsbach komen we vele malen tegen. Een enkele maal wordt ook Sippenaeken genoemd. In een later stadium komen we ook Aken regelmatig tegen, meestal met vermelding van een van de parochiekerken aldaar of ook wel een of andere kloosterkerk. Gebeurde dat vooral om de pastoor aan eventueel kwaadwillige pottenkijkers te onttrekken, of speelde daar ook in mee dat het ritueel daar meer inhoud kon krijgen dan in Vaals zelf het geval was? Daar immers beschikten de rooms-katholieken in deze jaren over geen enkele kerkruimte, zodat men wel aangewezen was op het gebruik van kerken buiten het Staatse territorium. Dan zou de gewinning aan een kerkgang buiten de eigen woonplaats bij de inzegening van huwelijken op diezelfde plaatsen hebben meegespeeld.

Van de andere kant moet de vraag gesteld worden of men bij gelegenheid voor godsdienstige plechtigheden samenkwam bij bezitters van ruimere behuizingen. Ik heb daarvan voor Vaals geen sporen kunnen vaststellen, maar elders gebeurde dat wel. Het kan bijgevolg niet uitgesloten worden dat dit ook in Vaals gebeurde. Niet vergeten mag worden dat juist de pastoor van Vaals over meer mogelijkheden beschikte dan zijn collegae elders, in zover hij in de uitzonderingspositie verkeerde als enige legaal te beschikken over zijn pastorie. De regelmatig terugkerende vermelding van die pastorie bij de inzegening van huwelijken doet ook vermoedens in die richting opkomen. Men moet daarin ook verdisconteren dat de onwettige praktijken van de pastoor op den duur bij de overheid niet onbekend konden blijven. Kon hij daarbij ook rekenen op de bereidheid van diezelfde overheid een oog dicht te knippen, vooral wanneer daarvoor steekpenningen betaald werden? We weten het niet. We beschikken jammer genoeg over te weinig gegevens voor de jaren die verliepen tussen 1663 en de inval van de Fransen in 1672 om vast te kunnen stellen op welke manier het kerkelijk leven van de rooms-katholieke parochie Vaals voortgang heeft gevonden.

Wel weten we dat er kinderen geboren en gedoopt werden, dat er mensen stierven en werden begraven. We beschikken over de neerslag daarvan in de doop- en overlijdensregisters, die voor Vaals ook over de jaren 1663-1672 bewaard zijn gebleven.²⁰⁵ In het doopregister valt het op hoe dikwijls ook daar de naam van Orsbach voorkomt, een enkele maal ook die van Sippenaeken. Dat wijst er op dat ook voor de doop nogal eens naar deze plaatsen werd uitgeweken. Daarmee is niet gezegd dat dit bij iedere doop gebeurde. In het overlijdensregister komen we dergelijke aanwijzingen niet tegen. Het is ook nauwelijks te veronderstellen dat men overledenen uit Vaals daar heeft begraven. We weten nochtans van andere plaatsen dat men voor een dienst ter nagedachtenis rond het overlijden van een dierbare soms uitweek naar plaatsen die onttrokken waren aan het Staats gezag om zo te profiteren van de ruimere mogelijkheden waarover men op de eigen plaats niet beschikte. Dat kan dus ook in Vaals gebeurd zijn en dan kwam naar

alle waarschijnlijkheid opnieuw Orsbach in aanmerking. We vinden daarvan echter niets in het overlijdensregister. Dat vermeldt slechts namen en nog eens namen en verschaft ons dus geen antwoord op de vraag hoe het ritueel verliep. Hetzelfde moet hier nog eens worden vastgesteld voor de huwelijken die werden gesloten.

Een laatste vraag over de huwelijksssluitingen van rooms-katholieke paren moet hier nog aan de orde gesteld worden. Welke waren de gevolgen voor de echtparen die de voorgeschreven gang naar de predikant en de leden van de kerkenraad of de heren van de schepensbank niet verrichtten? Een wettelijk erkend huwelijk kon immers volgens de bepalingen van het Echartement slechts op die manier worden aangegaan. Werden de huwelijken die niet volgens deze voorschriften werden aangegaan als onwettige samenlevingsvormen beschouwd en hadden met name de kinderen, die uit dit soort verbintenissen voortkwamen, daarvan de gevolgen te dragen, onder meer voor wat de overdracht van goederen en bezittingen betreft? Het kerkelijk wetboek van katholieke zijde kende en kent bepalingen die kinderen, die niet in overeenstemming met de bepalingen die teruggaan tot het Concilie van Trente (1545-1563), tot *illegitimi* bestempelen.²⁰⁶ Verschillende bepalingen van het Echartement wijzen in die richting, ook al wordt dit nergens met evenzoveel woorden uitgesproken. Er zijn mij ook geen onderzoeken bekend die zich bezig gehouden hebben met de burgerlijke gevolgen van dit soort nalatigheden. Ook op plaatselijk vlak ontbreken zij bij mijn weten. Het zal wellicht ook veelvoudige en ingewikkelde onderzoeken vergen om een antwoord op deze vragen te krijgen. Mijn indruk is dat het daarvoor vereiste materiaal in de regel ontbreekt. Veelal zal slechts langs indirecte weg een antwoord gevonden kunnen worden.

Met deze opmerkingen verlaten we voorlopig het terrein van de dubbele registratie van huwelijken om over te gaan tot een beschrijving van de inval van de Franse legers in 1672 en zo de ingrijpende gevolgen op het spoor te komen die het Franse intermezzo in de daarop volgende jaren voor Vaals heeft meegebracht.

VII. DE ROLLEN OMGEKEERD: HET FRANSE INTERMEZZO (1672-1678)²⁰⁷

Ook voor Vaals werd 1672 een rampjaar. Het zette al vroeg in, omdat de Franse legermacht reeds in de loop van april in de buurt opereerde. Met uitzondering van Maastricht vielen de voornaamste Staatse steunpunten in de Landen van Overmaas de Fransen in handen. Dat zij niet van plan waren ze op korte termijn te ontruimen bleek duidelijk, toen op 26 mei het vestingstadje Valkenburg werd veroverd. Niet lang daarna werd er een gouverneur aangesteld, die in naam van koning Lodewijk XIV deze gewesten zou gaan besturen. Deze achtte het in overeenstemming met de wil van de 'allerchristelijkste koning' dat de kerken weer in handen kwamen van de katholieke gemeenschappen en dat aan de protestantse eredienst een einde kwam.

Ook Vaals kreeg daarvan de terugslag te bemerken. Op het hoogfeest van Pasen, in 1672 vallend op 17 april, vond in de nieuwe kerk nog de normale dienst plaats, maar niet lang daarna zag ds Wenning zich genoodzaakt de diensten op te schorten.²⁰⁸ Vaals zelf kreeg in juni een Franse bezetting en de bevelhebber van de bezettingsmacht rekende het tot zijn plicht scherp te letten op het nakomen van de verordeningen. De predikant van Gemund, ds Wilhelm Cramer, die op 24 juni een doop kwam bedienen, kreeg dat aan den lijve te ondervinden.²⁰⁹ Hij werd gevangen gezet en kreeg een boete opgelegd van 100 rijksdaalders wegens het feit dat hij zonder koninklijke toestemming diensten had verricht.

De Franse soldateska gedroeg zich in dezelfde geest en kerkgangers kregen de verandering van koers ook te bespeuren. Op 25 juni werden twee echtparen, die op weg waren van Aken naar Vaals, door een zevental soldaten overvallen, een eindweegs meegesleurd, en na mishandeld te zijn weer vrijgelaten.²¹⁰ Twee dagen later moest er lang en breed gediscussieerd worden over de inlevering van de kerksleutels, maar dit kwaad kon worden afgewend. Wel kwam er op 11 juli een troep van 36 ruiters in Vaals huishouden.²¹¹ Het huis van een vooraanstaand protestant werd leeg geplunderd, maar zij trokken weer af zonder verdere schade aan te richten. Van inkwartiering was toen ook nog geen sprake.

Om verdere euvels te voorkomen trok op 19 juli een Vaalser afvaardiging naar een Frans legerkamp in de buurt van 's-Hertogenrade, maar deze slaagde er niet in de nodige garanties tegen verdere inbreuken op de rust en veiligheid te verwerven. Van plaatsen als Burtscheid en Eupen kwamen berichten van soortgelijke euvels binnen en ook in Aken kwamen de geloofsgenoten onder zware druk te staan.²¹² Het wekte de nodige ergernis toen bekend werd dat op 7 augustus de katholieken van Gulpen weer bezit hadden genomen van de kerk en protestanten hardhandig de deur hadden gewezen.²¹³ Een week later werd ook in Vijlen, dus dicht in de buurt, de mis weer gevierd. De pastoor van Vaals hield zich voorlopig nog wat op de vlakte, maar werd bij gelegenheid al weer met koorkap op het kerkhof gesignaleerd, en hij gaf de gereformeerde gemeente duidelijk te verstaan dat hij haar aansprakelijk stelde voor de ontredde toestand waarin zijn kerk zich bevond en voor herstel diende op te komen. Alles wijst er op dat hij voorlopig genoeg nam met het gebruik van het eigen gehavende kerkgebouw.

Het tij leek zich voor de protestanten een weinig te verbeteren, toen de Franse legermacht die sinds mei op Maastricht was afgetrokken in de loop van augustus daar weer wegtrok. Zelfs de krijgskans leek volledig te keren, toen een drietal regimenten voetvolk onder bevel van kolonel Asquin er in slaagde het kasteel van Valkenburg te heroveren en grotendeels te verwoesten.²¹⁴ Prompt daarop werd er van gereformeerde zijde een beroep gedaan op de weer veldwinnende Staatse autoriteiten er voor te zorgen dat de in beslag genomen kerken weer door de roomsen ontruimd zouden worden.

Met vreugde constateerde men dat op een aantal plaatsen aan deze oproep gehoor werd gegeven. Op zondag 11 december vonden er weer protestantse diensten plaats in de kerken van Eijsden, Valkenburg en Vijlen.²¹⁵

Hoewel men in Vaals nog steeds niet goed wist waar men aan toe was waagde men het nu in de daarop volgende week de diensten te hervatten. De Walen waren het eerst, op de voet gevolgd door de Nederduitse gemeente met haar clientèle vanuit het Rijksgebied. In alle rust kon men het Kerstfeest vieren. Het gevaar dat de nieuwe kerk geprofaneerd zou gaan worden door 'paapse afgodendienst' leek bezworen. De schrik kwam er echter weer in, toen op tweede Kerstdag het gerucht rondging dat Munsterse legerafdelingen in de directe omgeving rondzwierven. Die zouden bedreigd hebben de kerkgangers naar Vaals onderweg te molesteren. En roomse burgers en boeren hadden al toegezegd daarbij graag een handje te willen helpen. Met deze vooruitzichten achtte ds Wenning het geraten zelf op 27 december uit te wijken naar het slot Schönau om daar dienst te houden.²¹⁶

In de loop van 1673 zou het nog erger worden. Het verloop van de oorlog bracht in het voorjaar een omvangrijke Franse legermacht voor Maastricht onder persoonlijk bevel van de koning die nu zijn zinnen had gezet op de verovering van de stad.²¹⁷ Op 30 juni volgde de capitulatie. Op 2 juli trok het Staatse garnizoen weg en nam het Franse leger bezit van de stad. Op 5 juli arriveerde gouverneur d'Estrades.²¹⁸ In de voorafgaande dagen was een afvaardiging van de beide gereformeerde gemeenten van Maastricht met de afgevaardigden van het stadsbestuur naar het Franse legerkamp gegaan om voor de gereformeerde godsdienst zo gunstig mogelijke condities in de capitulatieovereenkomst vastgelegd te krijgen.²¹⁹ Men had de capitulatieovereenkomst van 1632 er bij gehaald en met behulp daarvan werd een ontwerp samengesteld waarin de belangen van de betreffende kerkgemeenschappen zo concreet mogelijk de revue passeerden.²²⁰ Het moet aan de invloed van enkele leden van het stadsbestuur worden toegeschreven dat ook de positie van de luthersgezinden uitdrukkelijk ter sprake kwam. De inbreng van de gereformeerde gemeenten was er duidelijk op gericht garanties te krijgen voor het behoud van de kerken, de scholen en de belangen van de diakonale armenzorg en de voorrechten van de predikanten veilig te stellen.

Het moet een grote tegenvaller zijn geweest dat dit niet lukte. De overeenkomst sprak met geen woord over de Landen van Overmaas maar ging wel in op de toekomstige positie van de gereformeerde gemeenten en het gebruik van de kerken. Het laatste was echter aan bepaalde condities onderworpen. De betreffende passage luidde: "Le libre exercice de la Religion réformée se pourra exercer publiquement dans la ville dans les temples qui leur ont de tout temps appartenu, que s'il n'y en a point, il leur sera permis d'ij en bastir un dans le lieu qui leur sera marqué par le gouverneur et afin que pendant ce temps-là le libre exercice de la susdite Religion puisse être continuée, il leur sera laissé pendant trois mois une des Eglises Catholiques, qu'ils occupent présentement."

Op te merken valt dat er in deze stellingname niet gereageerd wordt op de passage in de ontwerptekst die betrekking had op de lutherse gemeente, terwijl er in het geheel geen sprake is van de buiten de stad gelegen kerken. Men kan echter veronderstellen dat daarvoor een norm werd aangereikt in de formulering van het antwoord aangaande de Maastrichtse kerken. Voor die laatste zag het er niet gunstig uit. De twee kerken die tot dan toe gebruikt werden voor de gereformeerde eredienst waren niet door de gemeenten zelf gebouwd, maar aan de rooms-katholieke eredienst onttrokken.²²¹ Deze zelfde passage betekende echter juist voor Vaals een lichtpuntje. Daar waren immers twee kerken door de beide gemeenten gebouwd. Het zou echter ook in Vaals geheel anders uitpakken.

Een ongunstige ontwikkeling begon zich al meteen na de capitulatie af te tekenen. Pastoor van Thienen had deze capitulatie al op 3 juli met klok-gelui begroet, en in en rond de oude kerk een feestelijke versiering aangebracht.²²² Niet lang daarna liet hij de tot dan toe door hem en de zijnen betrachte terughoudendheid varen. Terwijl hij, zoals we zagen, al eerder aan de protestanten te verstaan had gegeven dat zij moesten opkomen voor de herbouw van het koor van zijn kerk, ging hij nu zelf tot daden over en legde beslag op de nabijgelegen protestantse kerk. Op 6 juli had er nog een dienst plaats gehad die verricht werd door ds Wenning. Een dag later liet de pastoor er door een smid uit Aken alle deuren openbreken.²²³ In de daarop volgende dagen werd de kerk voor eigen gebruik geschikt gemaakt. In Vaals gelegerde militairen verleenden daaraan hun medewerking. Men ging zelfs zo ver alle sloten te veranderen om de protestantse bezitters de toegang onmogelijk te maken. "Alles der capitulation zu wieder", noteerden de acten van de gereformeerde gemeente. De smaad van het verleden leek gewroken, nu de rooms-katholieke parochie weer over een kerkruimte beschikte, die veel fraaier was dan die van het eigen verwaarloosde en onderkomen kerkje.²²⁴

Tevergeefs deed de kerkenraad bij de Franse instanties een beroep op hetgeen was vastgelegd in de capitulatie-overeenkomst van Maastricht. Men kreeg van die kant het consigne dat men maar een overeenkomst met de Waalse geloofsgenoten moest zien te bereiken over het gebruik van de kerk die hun werd gelaten. Noodgedwongen startte men de onderhandelingen over de vele daarmee samenhangende problemen.²²⁵ Het bleek heel wat in te hebben om de betrokkenen op één lijn te krijgen. Het waren dan wel geloofsbroeders, maar zij stonden van weerskanten op hun ponteneur en het waren de Waalse broeders die het voor het zeggen hadden. Het ging nu ten slotte om hun eigendom.

De Franstaligen en Duitstaligen konden maar moeilijk een passende regeling vinden voor de uren, waarop de diensten van de twee zustergemeenten gehouden moesten worden, en het werd helemaal moeilijk, toen er ook voor de financiële kant afspraken gemaakt moesten worden.²²⁶ De beschikbare ruimte was natuurlijk veel te klein om ook de gelovigen van over de

grens te kunnen bevatten. Deze leken daaruit hun conclusies te gaan trekken door een begin te maken met het treffen van noodvoorzieningen op de plaatsen, waar zij vandaan kwamen. Er moest een directe interventie van Franse zijde aan te pas komen om althans een beginselakkoord van de grond te krijgen.²²⁷ Op 22 augustus kwam de volgende oekase-achtige beslissing uit Maastricht: "Nous ordonnons que les allemans ayent a accorder avec le ministre françois touchant le temple auquel il preche luij donnans les interest de la moitié du capital que le temple coute et que les François auront l'exercice depuis le matin jusques a midy et les allemans tout de reste de la journée. A Maastricht ce 22 d'aoust 1673".²²⁸ Aan de Waalse gemeente, hier kortweg aangeduid met "les Français", zou dus de kerk van 's morgens vroeg tot aan de middag ter beschikking staan, en aan de Duitsers voor de rest van de dag. Het valt gemakkelijk te begrijpen dat de Waalse gemeente daar niet al te veel problemen mee had. Al op 25 augustus ging er een akkoordverklaring de deur uit, als volgt geadresseerd: "Aen Eerwaerde godtvruchttige Heeren Opsienderen van de duijtsche (!) Gemeijnte die sich vergadert tot Vaels". Het stuk was ondertekend door de predikant Thomas Boot en de leden van het consistorie. Ook deze akkoordverklaring werd echter niet door alle betrokkenen gedragen, want op 28 augustus kwam er een missive binnen van de Waalse gemeente van Burtscheid, waarin deze verklaarde zich niet verplicht te voelen tot een bijdrage voor de financiering van een onderneming, waarmee zij toch niets meer van doen zou hebben. Men was immers bezig in Burtscheid een eigen regeling te treffen.

Meer moeilijkheden kwamen er van de andere kant. Na veel heen en weer gepraat verklaarde ook de tweede gemeente zich op 3 oktober bereid in beginsel akkoord te gaan met de binnengekomen richtlijnen. Afrondende besprekingen vonden op die dag plaats in Burtscheid, zodat men mag veronderstellen dat ook van die kant instemming is bekomen.²²⁹ Een regeling van de financiële kant van de zaak liet nog lange tijd op zich wachten, omdat de Duitse gemeente van opvatting was dat de andere partij te veel voordeel wenste te putten uit de ontstane situatie en meer vroeg dan haar toekwam.

Ook de opgelegde regeling van de diensten bleek in de praktijk niet te voldoen en na eindeloos geharrewar besloot men over te gaan tot een alternatieve die inhield dat men om de veertien dagen van volgorde zou veranderen. Ds Boot en de zijnen zouden op 24 december de morgenuren voor hun diensten ter beschikking hebben en op 31 december zou de beurt zijn aan ds Wenning en zijn gemeente. Iets later besloot men elkaar om de acht dagen te gaan verbeurten.²³⁰

Op 6 januari 1674 begon zich ook voor de financiële kant van de zaak een regeling af te tekenen. De Duitse gemeente stelde een bedrag van 12 rijksdaalders in het vooruitzicht voor het gebruik van de kerk in de voorbije periode. Een week later ging de Waalse gemeente akkoord, toen de andere partij bereid bleek er nog eens drie rijksdaalders aan toe te voegen. Op het

verzoek van Duitse zijde de beschikking te krijgen over eigen sleutels wenste men echter niet in te gaan. De Duitsers moesten iedere keer de sleutels komen halen en weer inleveren.

Een definitief akkoord kwam pas vele maanden later tot stand. Het werd op 26 augustus 1674, al weer in Burtscheid, ondertekend.²³¹ Ds Wenning had zich genoodzaakt gezien in een uiterst vernederend smeek-schrift de Waalse broeders te bewegen eindelijk wat concessies te doen. Hij had zich met de zijnen toch altijd opgesteld "als ehr- und friedliebende Christen" en verdiende het dus niet bejegend te worden "mit odieusen und injurieusen nahmen". Zijn gemeente was bereid in te gaan op de eis voor ieder jaar dat zij zich genoodzaakt zag gebruik te maken van de Waalse kerk een bedrag van 35 rijksdaalders neer te tellen. Als tegenprestatie kreeg hij de toezegging dat de alternativa haar even zo lang gegund zou blijven en dat zij ook de beschikking zou krijgen over eigen sleutels. De overeenkomst zou van kracht worden op de dag waarop zij was afgesloten. Daarover ontstond dan toch nog onenigheid, want welk bedrag zou men dan weer voor de inmiddels verlopen tussenperiode moeten betalen. Op 1 oktober vond men elkaar op een bedrag van 12 rijksdaalders extra.²³²

Ook daarna bleven de wrijvingen over en weer niet uit. De problemen spitsten zich toe op de dagen waarop het avondmaal gevierd zou worden. De alternativa botste dan weer op de gebruikelijke twee achtereenvolgende zondagen die de Duitse gemeente daarvoor ter beschikking wenste te hebben. Een ogenblik zag het er zelfs naar uit dat het geheel weer op losse schroeven zou komen, nu als gevolg van maatregelen die de bezettende macht leek te gaan treffen. In maart 1676 was er sprake van een bevel van Zijne Majesteit de koning dat de Waalse kerk tot de grond toe afgebroken zou gaan worden.²³³ Die dreiging kon worden gekeerd. Een en ander zou het gevolg zijn geweest van gestook van roomse zijde. Het zou de wederzijdse verhoudingen om begrijpelijke redenen geen goed doen.

Hetzelfde geldt voor een aantal incidenten die zich in de loop van deze jaren hebben voorgedaan. AL op 4 februari werd er een inval gedaan in de Waalse kerk, die met de nodige verwoestingen gepaard ging. Over de verantwoordelijken voor de euvels tastte men in het duister, maar vermoedens werden wel gekoesterd. Dat blijkt uit de manier waarop dit incident in de consistoriale acten geregistreerd werd: "Alhier zu notiren dass den 7. Februarij 1674 zu Vaels in der Frantz. kirchen die teutsche Herbornische Bijbel in 4to, welche der Vorleser ordinarie gebraucht und 40 g(ulden) aix gekostet, ganz verdorben und zerschnitten gefunden. Ungewiss obs von Soldaten oder bösewichter von bauern geschehen. Deszgl. die Franzes. Bibel in fol. und andere mehr zerschlagen und verwustet worden".²³⁴

Ook de kerkgang zelf verliep niet altijd even rustig. Vooral op de weg van Aken naar Vaals en viceversa bleven de incidenten zich in deze jaren herhalen, zoals uit verschillende aantekeningen blijkt. De schuldigen waren

Franse soldaten, die zich vergrepen aan kerkgangers, daarin regelmatig gesteund door boeren uit de omgeving. Ook door inkwartiering werd aan bepaalde protestantse families veel overlast aangedaan.

De diensten zelf in het veel te kleine kerkje verliepen lang niet altijd zoals het wenselijk was. Zij moesten ook verschillende malen voor kortere of langere tijd worden opgeschort. Talrijk zijn de klachten die daaromtrent in genoemde notulen te vinden zijn.²³⁵ Waren zij overdreven? Het valt moeilijk uit te maken, maar geheel anders werd de Franse bezetting ervaren door de lutherse gemeente. Dank zij de aanwezigheid van de Fransen verkreeg zij meer armslag dan haar onder Staats bewind ooit vergund was geweest. Hetzelfde gold voor de zuster gemeente in Maastricht. Een doopboek dat daar juist in 1673 werd geopend wijst in het opschrift al onverhuld op de verandering van klimaat. Daar wordt melding gemaakt van "öffentlicher Religionsfreyheit".²³⁶ Deze strekte zich uit tot het (mede)gebruik van de St. Catharinakerk, die in de stad uiteindelijk aan de protestanten werd gelaten. In Vaals werd dit model weliswaar niet gekozen. De kleine gemeente was immers al eerder huurder geworden van de vroegere Waalse kerk. De grotere vrijheid manifesteerde zich echter ook daar in 1675 toen de gemeente er in slaagde de schuurkerk aan te kopen van Johannes Crutsius Hauten, pastoor van Holset.²³⁷ De financiën voor deze aankoop werden haar voor een belangrijk deel verstrekt door Johan Clermond, een vooraanstaand lid van de Evangelisch-lutherse gemeente. Hoe gebrekkig ook deze schuur geweest moge zijn, de lutheranen beschikten daarmee ook in Vaals over een echte kerkruimte en dat zou sindsdien zo blijven. Geen wonder dat in die kringen heel anders aangekeken werd tegen de Franse overweldigers.

Dat was vanzelfsprekend ook het geval bij de rooms-katholieke bevolking van Vaals. Pastoor van Thienen en de zijnen beschikten voor de eredienst dank zij de steun van de Franse autoriteiten over een zo goed als nieuw kerkgebouw. Men had er vanzelfsprekend een aantal voorzieningen moeten treffen om het voor de rooms-katholieke eredienst geschikt te maken en zij waren daarbij niet al te zachtzinnig omgesprongen met de typisch protestantse zaken die zij zelf niet nodig hadden. De goederen, die zij in 1663 hadden meegenomen, vonden hun weg nu naar dit kerkgebouw. Een aangepast altaar werd er in opgericht. Over de aard daarvan zijn geen gegevens bewaard gebleven.

Ook over het verloop van de diensten vernemen we niet veel, maar uit de aantekeningen in de parochieregisters kan men opmaken dat deze weer het normale patroon vertoonden. Daar staat immers tussen de regels door dat de nieuwe kerk daarvoor in gebruik werd genomen. De eerste doop vond plaats op 20 augustus 1673 en de eerste uitvaart op 15 oktober van dat jaar, terwijl het eerste huwelijk er al op 15 augustus was ingezegend.²³⁸ Vanzelfsprekend gebeurde dat zonder de door het Echtsreglement voorgeschreven praktijken. Het ritueel werd weer het vanouds gebruikelijke. Aan de manier waarop de huwelijken werden geregistreerd valt in het trouw-

register van pastoor a Thienen en in dat van Goswinus Bercks, die in 1677 zijn intrede deed, niets te bemerken.²³⁹ Beiden hanteerden de meest eenvoudige formule: de namen van de echtelieden en die van de getuigen met formules als *matrimonium inivit* (is een huwelijk aangegaan) of *contraxit cum* (trouwde met) al of niet met vermelding van *in facie Ecclesiae* (ten overstaan van de kerk), een enkele maal *in facie Ecclesiae romanae* (ten overstaan van de roomse kerk). Van de ondertrouw of de proclamations wordt in het geheel geen melding gemaakt.

Men kan zich voorstellen dat dit alles met lede ogen werd gadegeslagen in gereformeerde kringen, en dan vooral in die van de Duitse gemeente die al deze jaren bleef aangewezen op het veel te kleine kerkje van de Waalse zuster-gemeente. Het ledenverlies, dat zich als gevolg van het vertrek van de Staatse bewindslieden overal elders vanaf het begin van de Franse bezetting aftekende, bleef haar echter bespaard. Haar aanhang kwam nu eenmaal grotendeels uit niet-Staatse gebieden. Waar de predikanten vaak in de meeste andere gemeenten het ook voor gezien hielden, bleef de onverwoestbare ds Wenning trouw op zijn post. Hij zal net als zijn collega van de Waalse gemeente de stellige verwachting hebben gekoesterd dat met het eind van het Franse intermezzo door de Vrede van Nijmegen in 1678 de terugkeer van de status quo ante zou zijn verzekerd. Zij zouden beide bedreven uitkomen.

VIII. HERSTEL VAN DE JUISTE ORDE NA DE VREDE VAN NIJMEGEN

Met de Vrede van Nijmegen, die op 10 augustus 1678 werd gesloten, werd een nieuwe fase in de verhouding tussen rooms en protestants ingeluid.²⁴⁰ Dat gold zowel voor Maastricht als voor de Landen van Overmaas, uiteraard voorzover het de Staatse partages betrof. Krachtens het Nijmeegse vredesverdrag werden zij in hun oude begrenzing weer onder de soevereiniteit van de Republiek der Verenigde Nederlanden gebracht. De Franse onderhandelaars hadden er zorg voor gedragen dat er in het betreffende artikel een bepaling werd opgenomen die bedoeld was om de belangen van de rooms-katholieke godsdienst en haar belijders veilig te stellen. Deze bepaling luidde: "Lesdits seigneurs Etats Généraux promettent que toutes choses qui concernent l'Exercice de la Religion Catholique Romaine et la jouissance des Biens de ceux qui en font profession seront rétablies et maintenues sans aucune exception dans laditte Ville de Maestricht et ses dépendances en l'état et comme elles étoient réglées par la Capitulation de 1632".²⁴¹ Van Franse zijde werd daarbij verwacht dat er geen ingrijpende veranderingen zouden worden aangebracht in het beleid dat in de voorgaande jaren was gevoerd. Natuurlijk was men er van Staatse zijde veel meer op bedacht de positie van de gereformeerde kerk en haar belijders weer in te passen in het eigen politiek beleid. Men had geen bezwaar gemaakt tegen de uitdrukkelijke vermelding van de capitulatie van 1632.

Men had echter wel een andere visie dan de Fransen op de betekenis van deze vermelding.

De verschillende uitgangspunten van de beide contractanten zouden zich bij de tenuitvoerlegging van het vredes-tractaat van het begin af gaan toepitsen. Vooral de term 'dépendances' gaf al direct na de ratificatie op 19 september en de openlijke afkondiging in de Staatse gebieden op 28 september aanleiding tot een ingrijpend verschil van interpretatie.²⁴² Van Franse zijde werden de Landen van Overmaas tot die 'dépendances' gerekend. Dat was begrijpelijk, omdat deze gebieden tijdens de jaren van bezetting als een eenheid vanuit Maastricht geadministreerd waren, zonder rekening te houden met de vroegere gecompliceerde bestuursverhoudingen. Voor de Staatse autoriteiten lag dit echter geheel anders. De Landen van Overmaas maakten geen deel uit van deze 'dépendances'. Slechts voor Maastricht en het graafschap van de Vroenhof achtte men zich gebonden aan de bepalingen van 1632, maar voor de Staatse partages bleef het Partagetractaat van 1661 onverminderd van kracht. Het herstel van het Staatse gezag zou dan ook overeenkomstig de toen uitgevaardigde reglementen moeten plaats vinden.²⁴³ Slechts met het oog op de internationale verhoudingen zou men zich hier en daar tot enige concessie bereid tonen. Vanzelfsprekend leefde binnen de gereformeerde gemeenten de verwachting dat de status quo ante zonder meer zou terugkeren met het herstel van het Staats gezag. Die verwachting zou niet over de hele linie verwezenlijkt worden.

De kerken van Vaals na de Vrede van Nijmegen

Vanzelfsprekend was binnen de Nederduits-gereformeerde gemeente de verwachting zeer levendig dat met de terugkeer van het Staats gezag het kerkgebouw dat haar met steun van de bezetters door de roomsen ontnomen was zou worden teruggegeven. Zij moest er echter in feite genoeg mee nemen dat het gebouw nog geruime tijd in gebruik bleef van de rooms-katholieke parochie. Dat blijkt uit tal van voorzieningen die nog getroffen werden in de Waalse kerk. Het duidelijkst komt dit naar voren in een aantekening van 18 juni 1679 in de acten van de gemeente.²⁴⁴ Het eigen gestoelte van de drossaard werd toen vanuit de Duitse kerk naar de Waalse overgebracht. Dat was tot dan toe gewoon blijven staan en was door anderen gebruikt dan waarvoor het bestemd was. De in functie herstelde Staatse drossaard - het was Robert van Ittersom - had nog geen kans gezien de gemeente het gebruik van de eigen kerk weer te bezorgen, waarvoor hij zonder twijfel al herhaalde malen benaderd was. Hij wenste echter wel weer over de bank te kunnen beschikken die te zijner eer was opgesteld, en pastoor Goswinus Bercks, die in 1677 Sigerus a Thienen was opgevolgd, had zich tegen het transport niet willen verzetten. Hij vond het al lang goed dat hij en zijn parochianen voorlopig niet gestoord zouden worden in het gebruik van de kerk zelf.

Dat was natuurlijk helemaal niet naar de zin van de eigenlijke bezitters. De gemeente had al in november 1678 de nodige avances gemaakt om in het bezit van het kerkgebouw hersteld te worden. In opdracht van zijn kerkenraad was ds Wenning al op 21 november naar Maastricht gereisd om de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal daar te complimenteren met het herstel van het Staats gezag en bij die gelegenheid aan te dringen op herstel van de status quo ante.²⁴⁵ Dat betrof natuurlijk op de eerste plaats het kerkgebouw. Het haalde niets uit. Op 30 april 1679 werd nog vastgelegd dat men de zaak van de kerk opnieuw zou gaan bepleiten, zodra de prins van Oranje zich in Maastricht zou vertonen.²⁴⁶ Daar was tot in de zomer van dat jaar nog niets van terecht gekomen. Toen het in september dan eindelijk zo ver kwam, bracht ook het overleg met de prins het gewenste resultaat niet dichterbij. Het leverde slechts een flinke som geld op van de prinses, die was meegekomen om de baden in Aken te gaan bezoeken.²⁴⁷

Men wist voorlopig niets beters te doen dan de nodige voorzieningen te treffen om het gezamenlijk gebruik van de Waalse kerk wat bevredigender te doen verlopen. De zes nieuwe banken die men in 1677 had besteld bleken in de praktijk zo slecht gemaakt dat zij op korte termijn al veel ongemakken vertoonden. Op 30 juli 1679 trof men maatregelen om er verbeteringen in aan te brengen.²⁴⁸ Het duurde nog een vol jaar voordat men eindelijk weer de beschikking kreeg over de eigen kerk. Op 27 juni 1680 was het dan toch zo ver.²⁴⁹ Het was al gauw geen onverdeeld genoeg, want de kerk had aanzienlijke schade opgelopen en vertoonde een ontluisterde aanblik. De roomsen hadden in allerijl meegenomen wat zij als hun eigendom beschouwden. De preekstoel was zelfs al enkele jaren eerder vernietigd en juist het gemis van dit voor de gereformeerde eredienst wezenlijke meubelstuk deed zich het sterkst gevoelen.

Reeds op 21 juli 1680 had er overleg plaats over de vervaardiging van een nieuwe preekstoel.²⁵⁰ Henrich Smijds, een schrijnwerker die als een bekwaam vakman bekend stond, kreeg de opdracht om daarvoor een model uit te werken. Hij kwam daarmee al op 27 juli klaar en legde op die dag een ontwerp-tekening over met de pertinente verzekering dat het werkstuk er nog veel fraaier uit zou komen te zien. Hij verklaarde ook kans te zien het karwei binnen drie maanden te klaren en met een bedrag van vijftig rijksdaalders genoeg te kunnen nemen. Gezien deze uitermate gunstige toezeggingen werd hem de opdracht gegund. Wel werd hem gevraagd het model zo te willen uitvoeren dat de preekstoel gemakkelijk verplaatsbaar zou worden en dat er bovendien een mogelijkheid in opgenomen zou worden om er boeken en geschriften in op te bergen. Men had het gemak daarvan tijdens het gebruik van de Waalse kerk ervaren.

De schrijnwerker kwam royaal binnen de door hem bedongen termijn gereed. Op 23 september stond het meubelstuk kant en klaar in zijn werkplaats.²⁵¹ Men kon bijgevolg besluiten dat hij nog enige tijd met de opstelling in de kerk kon wachten, omdat men de nieuwe preekstoel op de door

de Staten-Generaal aangekondigde bid- en boetedag op 9 oktober voor het eerst wenste te gaan gebruiken. Er moest bovendien op de plek, waar hij opgesteld zou gaan worden, nog een venster in de muur dichtgemetseld worden. De enige teleurstelling was dat de schrijnwerker op het laatste moment nog enkele aanvullende bedragen bedong, maar door een collecte slaagde men er royaal in de onkosten te vereffenen. De collecte die onder de Vaalser jongelui van augustus 1680 tot februari 1681 voor de nieuwe preekstoel werd gehouden bracht meer dan het vereiste bedrag in het laadje. De jonge mannen brachten 48 rijksdaalders bijeen, de jonge vrouwen 43 en drie kwart.²⁵² Met de restanten en de daarna nog binnengekomen giften slaagde men er in aan weerskanten van de preekstoel nog enkele nieuwe stoelen te bekostigen, terwijl ook het muurwerk een beurt kon krijgen. Voor het laatste kreeg men van de betrokken autoriteiten de vereiste toestemming en tevens een bijdrage in de daaraan verbonden kosten. Als kroon op het werk werd op 2 november 1681 het gestoelte van de drossaard weer uit de Waalse kerk naar de eigen herstellende kerk overgebracht.²⁵³ Om de pas af te snijden aan mensen die voornemens waren ook eigen banken en stoelen in de kerk te plaatsen kwam er in het begin van 1682 een reglement uit de bus dat dit voorrecht reserveerde voor "die Regierende, overheitliche und Gerichts- wie auch Christ- und Kirchliche Bediente".²⁵⁴ Al de overigen dienden zich tevreden te stellen met de banken en stoelen die hun werden aangeboden. Wel werd vastgelegd dat er gezorgd moest worden zowel "für Mans- und Frawens Personen gnugsame commodieuse Bäncke und Stuhle". Voor het gebruik daarvan moest dan jaarlijks een in het reglement vastgelegd bedrag worden betaald. Met dat alles kon men tevreden terugblikken op de voorzieningen die voor het teruggekregen kerkgebouw waren getroffen.

Diezelfde tevredenheid zal ongetwijfeld ook geheerst hebben binnen de Waalse gemeente, die zonder de overlast van de kerkgangers van de zuster-gemeente weer de vrije beschikking had over het eigen kerkgebouw.²⁵⁵ Aan de bijzondere band die de Waalse gemeente van Vaals van 1649 af met de Nederduitse gemeente en daarmee ook met de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas had onderhouden, kwam in het begin van de jaren tachtig een einde. Op 9 juli 1682 werd op de classisvergadering gerapporteerd dat er een schrijven was binnengekomen van de Waalse synode waarin met alle aandrang bepleit werd aan deze abnormale situatie een eind te maken en de Waalse gemeente onder te brengen in het eigen verband.²⁵⁶ Het vormde de aanzet tot een lang slepende affaire, omdat er een hele reeks instanties bij betrokken moesten worden. Toen ook de Staten-Generaal in Den Haag zich in mei 1683 voorstander verklaarden was het pleit beslist. In oktober van dat jaar konden de laatste formaliteiten worden afgewikkeld.²⁵⁷

Heel wat meer ongenoegen wekte de groeiende positie die de lutherse christenen vooral in Maastricht, maar ook in Vaals in deze jaren begonnen te verwerven.²⁵⁸ De scherpe resolutie van de Staten-Generaal van 3 januari 1651, waarmee de uitoefening van de lutherse religie in Maastricht uitdrukkelijk werd verboden, was in de praktijk reeds lang uitgehold.²⁵⁹ In de jaren

van de Franse bezetting hadden de luthersen ook in Vaals een eigen kerkruimte verworven en daarin kwam ook na de terugkeer van het Staats gezag geen verandering. In gereformeerde kring bleef men ook op het hoogste niveau ijveren voor een terugkeer tot het strenge regime. Op een classisvergadering van 4 mei 1683 werd de daar heersende vastbeslotenheid neergelegd in een besluit: "Raakende de Luytersche kercke tot Vaels en Maestricht daar tegen sal op d'oude voet door alle mogelijke middelen worden geprocedeert."²⁶⁰ Natuurlijk hielden de betrokkenen zelf zich niet onbetuigd. De lutheranen van Maastricht verwierven bij resolutie van de Staten-Generaal van 12 december 1682 de "permissie tot het moogen opbouwen van eene kerk op eygen kosten op een bequaame plaatse binnen deese stadt Maastrigt".²⁶¹ En toen drossaard Aarssen van het Land van 's-Hertogenrade in augustus 1683 ongeregelde heden rond de uitoefening van de lutherse eredienst in Vaals rapporteerde en om instructies vroeg, werd bij resolutie van 11 oktober 1683 hem als richtlijn gegeven dat "hij de voors. luthersche in de exercitie geen verdere molestatie zal hebben te doen, maar de exercitie naa ouder gewoonte sal conniveren".²⁶² Toen daarop de Gelderse synode tussenbeide kwam met een poging het tij alsnog te doen keren leverde dit niet het gewenste resultaat op. In Maastricht kwam in oktober 1684 de nog bestaande lutherse kerk gereed,²⁶³ terwijl de lutheranen in Vaals bij resolutie van 24 mei 1685 toestemming verwierven de door hen gebruikte schuurkerk op te knappen.²⁶⁴ Ruim tien jaar later kregen zij bij resolutie van 11 december 1696 toestemming de door hen inmiddels gekochte Cooperhoff voor de eredienst te gaan gebruiken.²⁶⁵ Dat zou het uitgangspunt worden voor een nog fraaiere voorziening enkele decennia later.

De rooms-katholieke gemeenschap had zich sinds 1680 moeten behelpen met het eigen onttakelde kerkgebouw. Zij had in allerijl wat meubilair meegenomen uit de gereformeerde kerk, die ontruimd moest worden. En noodvoorzieningen moesten worden getroffen om de ruimte weer voor liturgisch gebruik geschikt te maken. Tevergeefs trachtte men het kapittel van Onze Lieve Vrouw te Aken als onderhoudplichtige instantie er toe te bewegen de herbouw van de koorruimte te subsidiëren en andere verbeteringen in de bestaande toestand mogelijk te maken. Het zou een gevecht worden dat enkele tientallen jaren zou voortduren.²⁶⁶

Het samenleven van de verschillende kerkelijke gemeenschappen zou met dezelfde problemen gepaard gaan als in de jaren vóór het Franse intermezzo. Van beslissende betekenis werden daarbij opnieuw de reglementen, die de een na de ander met meer of minder beslistheid weer "in train werden gebracht". De voornaamste die de godsdienstige verhoudingen beïnvloedden moesten hier de revue passeren.

De reglementen weer van kracht

Het politieke reglement was daaronder het belangrijkste. De eigen bestuursorganisatie die kenmerkend was geweest voor de Staatse partages van de Landen van Overmaas werd vanzelfsprekend na de Vrede van Nijmegen weer van kracht. De hoge en lagere ambtenaren keerden weer terug en werden opnieuw volgens de daarvoor geldende bepalingen gerecru-teerd. Daarmee was ook voor Vaals het voorschrift dat zij aanhangers moesten zijn van de 'ware gereformeerde religie' weer van kracht.

De aanstelling van de lokale ambtenaren ging in de randgebieden wat trager van stapel dan in Maastricht, waar de eerste benoemingen al op 19 november 1678 waren afgekomen, en in enkele dagen tijd de nieuwe raad was samengesteld volgens de beginselen die de Staatse overheid van het begin af had gehanteerd.²⁶⁷ In de Landen van Overmaas verliep een en ander niet zo snel, maar in enkele jaren was het geheel weer rond. Over het eindresultaat zijn we uitstekend ingelicht.²⁶⁸ Volgens een rapportage van 1682 was de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen als volgt bemand:

schout:	Daniel Albert Buretti
schepenen:	Johan Baers, Jan Metz Johan Deur, Mans Brul Nicolaes Ernst, Nicolaes Heun
griffier:	Rogier van der Roer
gerichtsode:	Willem Thelene ²⁶⁹

Zij waren allen van de 'ware gereformeerde religie'. De drie eerstge-noemden woonden in Vaals, de overigen waren in Aken, Gulpen, Maastricht of Valkenburg gehuisvest. Een man als Rogier van der Roer combineerde met zijn functie in Vaals verschillende soortgelijke functies elders. De nadelen die aan deze combinaties verbonden waren nam men voor lief, wanneer maar aan de voorwaarde omtrent de ware religieuze overtuiging voldaan was.

Wat daarvan verwacht werd wordt duidelijk in het bij hun aanstelling gebruikte eedformulier. Dat vertoont dezelfde trekken als het boven aange-haalde uit de periode van vóór 1672.²⁷⁰ Dat kwam dus vooral neer op het helpen handhaven van de 'ware gereformeerde religie', waarvan deze amb-tenaren aanhangers moesten zijn. Op de eerste plaats stond daarbij het handhaven van de positie van de predikanten, het beschermen van de waar-den waar deze voor stonden en het ondersteunen van het onderwijs in dezelfde geest. Daar kwam dan bij het nakomen van de richtlijnen die de landsoverheid zou doen uitgaan.

Tot deze richtlijnen behoorde ook het Ehtreglement. Het had er na de Vrede van Nijmegen een tijdlang naar uitgezien dat de Staten-Generaal het nakomen van de daarin vervatte voorschriften over ondertrouw en trouw niet wensten te urgeren. En in de praktijk van de eerste jaren werden zij dan ook niet nagekomen. Toen over dit soort nalatigheden naar Den Haag werd

gerapporteerd ging er een algemeen bevelschrift uit naar de hoge officieren in de drie Landen van Overmaas om beter toe te zien op het onderhouden van alle plakaten, ordonnantiën en reglementen die van de hoge overheid waren uitgegaan. Wellicht tot hun verbazing kregen de hoge heren in Den Haag een tijd later van de betrokkenen te horen dat zij bij het tenuitvoerleggen van deze opdracht telkens stootten op het vooroordeel, als zou het Echtreglement niet meer van kracht zijn. Er volgde prompt een nieuw bevelschrift van 21 augustus, waarmee Hare Hoogmogenden nadrukkelijk verklaarden dat de eerder gegeven opdracht wel degelijk het Echtreglement impliceerde.²⁷¹ Het was dus de plicht van de hoge officieren er voor te zorgen dat alle bepalingen van dat Echtreglement werden nagekomen, meer in het bijzonder die over de drie proclamaties en het trouwen voor de gereformeerde gemeente of voor schout en schepenen.

Zo op het eerste gezicht was er na dit tijdstip in het trouwregister dat van 1677 af door pastoor Goswinus Bercks werd bijgehouden geen enkele verandering in de registratie te bespeuren.²⁷² De door hem ook na 1683 ingezegende huwelijken werden aangetekend onder de rubriek: "Nomina eorum qui a me temporali pastore Goswino Bercks copulati ab anno 1677" (namen van hen die door mij, tijdelijk pastoor Goswinus Bercks, zijn getrouwd sinds het jaar 1677). De aantallen vanaf het eerste jaar tot aan 1690 vertonen weliswaar enkele schommelingen, maar die worden niet of nauwelijks bepaald door de instructie van 1683. De curve verliep als volgt: 1677 (1), 1678 (5), 1679 (3), 1680 (3), 1681 (6), 1682 (2), 1683 (1), 1684 (2), 1685 (4), 1686 (7), 1687 (3), 1688 (1), 1689 (5), 1690 (5). Bij nader toezien bleek echter dat de twee huwelijken van 1684 ook geregistreerd staan in het gereformeerde trouwregister en dat ook voor de daarop volgende jaren een aantal huwelijken dubbel geregistreerd werden. Uit de manier waarop dit gebeurde wordt duidelijk dat de voorschriften van het Echtreglement daarbij in het geding waren, gecombineerd met de praktijken die al sinds de uitvaardiging van dat reglement bij de rooms-katholieke pastores in zwang waren gekomen. Van de twee huwelijken van 1684 laat ik hier de voornaamste gegevens volgen: volgens het hervormd register had op 9 april de ondertrouw plaats van "Christian Creutz j.m. und Barbara Knorren; cop. 30 April zu Vals"; volgens het rooms-katholiek register trouwde "Creutz Creutz mit Berb Knohren" op 3 september; op 19 maart had de ondertrouw plaats van "Johannes Goeszens j.m. zu Vals en Johanna Leonard j.d. von Mecheln; cop. 9 April zu Vals"; op 2 november trouwde "Jan Goësgens mit Joanna Lennerts" volgens het rooms-katholiek register.²⁷³ Bijzonderheden worden daarbij niet vermeld. Opvallend is slechts in beide gevallen de betrekkelijk grote afstand tussen beide trouwdata. Een verklaring daarvoor heb ik niet kunnen vinden.²⁷⁴ Ook de vier rooms-katholieke huwelijken van 1685 komen voor in het gereformeerde register. Jammer genoeg staan in het roomse register geen trouwdata geregistreerd, zodat een vergelijking althans op dit punt niet mogelijk is. Het ontbreken daarvan

kan een aanwijzing zijn van onregelmatigheden bij de huwelijksluiting voor de pastoor. Mogelijk betreft het de clandestiniteit waarin een en ander gebeurde. Dat contrasteert dan weer met de aantekening in het rooms-katholieke register na de huwelijken van 1690. Daar lezen we: "Ab Adm. Rdo Dno Cornelio Schenck moderno pastore porcetano²⁷⁵ dum hic in Vaals pastorem ageret in Domino copulati sunt sequentes" (door de zeer eerbare heer Cornelius Schenck, tegenwoordige pastoor van Burtscheid, toen hij hier in Vaals als pastoor fungeerde, zijn de volgenden in het huwelijk verbonden). Dan volgen een aantal namen die door hem werden opgetekend: "descripti et registrati et omnes sponsi dum ambo nostri catholici territorii essent publice in Ecclesia nostra proclamati et copulati (ingeschreven en geregistreerd en allen trouwlustigen, beiden uit ons katholieke territorium, in het openbaar in onze kerk afgeroepen en getrouwd).²⁷⁶ Deze wat cryptische zin lijkt er op te wijzen dat deze pastoor paren van elders publiekelijk in de kerk van Vaals in het huwelijk verbond. Anders kan ik de aantekening dat beiden afkomstig waren uit 'ons' katholieke territorium geen zin geven.²⁷⁷

Tot ver in de jaren negentig wijst de registratie van dezelfde paren in beide registers op de bemoeienis van de pastores van de twee kerkgenootschappen met deze paren. Dan houdt de dubbele registratie op, terwijl er toch aanwijzingen te vinden zijn in het rooms-katholieke trouwregister dat ook anderen buiten de eigen pastores zich met de ondertrouw en/of trouw van deze paren bleven inlaten.

Dat blijkt duidelijk uit de telkens terugkerende vermelding van de roepen of proclamationes die voltrokken werden door 'kettters' of niet-katholieken.²⁷⁸ Waarom die mededeling niet in alle gevallen wordt gedaan wordt niet duidelijk in de nogal uiteenlopende manier waarop de registratie plaatsvond. Ik zet er hier enkele uit achttiende-eeuwse registers op een rijtje. Op 9 oktober 1704 werd een huwelijk ingezegend "in ecclesia nostra post divina praevis quoque proclamationibus coram testibus" (in onze kerk na de eredienst, na de voorafgaande roepen, ten overstaan van getuigen). Duidelijk alle katholieke elementen bij elkaar. Op 10 januari 1705 wordt echter weer uitdrukkelijk vermeld: "inivit matrimonium in facie Ecclesiae factis ab acatholicis proclamationibus uti hic moris est" (is het huwelijk aangegaan ten overstaan van de kerk, nadat de roepen zijn gedaan door de niet-katholieken, zoals alhier het gebruik is). Dat laatste vindt dan weer zijn bevestiging in een hele reeks aantekeningen van dit soort, gecombineerd met de mededeling: "copulati sunt coram me pastore et testibus" (zij zijn getrouwd ten overstaan van mij, pastoor, en van de getuigen). Hier en daar komt men dan weer een zegenbede tegen, zoals op 9 januari 1711, direct na: "bannis ab haereticis factis. Dignet Deus ter optimus illis dare suam benedictionem. Amen" (de roepen gedaan door de kettters. Moge de driemaal goede God hen zijn zegen schenken. Amen). De mededeling van 5 februari 1713 van een huwelijk dat gesloten werd "in facie Ecclesiae praevis per me factis

proclamationibus juxta Tridentinum in ecclesia nostra per me pastorem et coram testibus" (ten overstaan van de kerk, nadat de drie roepen gedaan zijn volgens het Concilie van Trente, in onze kerk, door mij, pastoor, en ten overstaan van getuigen) wordt op 8 februari op de voet gevolgd door de aantekening: "proclamatī ab haereticis" (afgeroepen door de ketters), die dan weer enkele malen terugkeert. Op 25 juni is er weer sprake van: "in ecclesia nostra proclamationes juxta Tridentinum" (roepen in onze kerk volgens het Concilie van Trente), en op 4 juli daarop volgend weer: "per me in domo mea coram testibus" (door mij, in mijn huis, ten overstaan van getuigen). Op 16 mei 1717 heet het dat het paar de huwelijkszegen ontving "in ecclesia nostra post tres proclamationes" (in onze kerk na de drie roepen), en op 12 december 1718 wordt er aan toegevoegd: "a me proclamatī" (afgeroepen door mij). Maar op 19 november 1719 wordt geregistreerd: "copulati quidem in contractu ab haeretico praedicatio" (getrouwd door de ketterse predikant), en te beginnen met 1 november 1720 volgt een hele reeks met de mededeling: "proclamatī ab haereticis" (afgeroepen door de ketters). Deze veelvuldig herhaalde mededeling wijst er in ieder geval op dat de pastoor in die gevallen zelf geen roepen deed volgen. De reeks wordt echter ook zo nu en dan onderbroken met de mededeling als op 1 december 1742: "post tres proclamationes consueta in ecclesia nostra" (na de drie gebruikelijke roepen in onze kerk).

Moet men buiten dat ene hier genoemde geval waarin verwezen wordt naar de predikant ook in al die andere, waarin sprake is van de roepen door 'ketterse' of niet-katholieken aan hem denken? Maar waarom zijn de hier bedoelde huwelijken dan niet meer opgenomen in de gereformeerde trouwregisters? Had de predikant een apart register aangelegd voor roomse paren die voor hem verschenen, zoals dat ook elders gebeurde, en is dat misschien verloren gegaan?²⁷⁹

Er is echter voor Vaals nog een tweede mogelijkheid, waarmee rekening gehouden moet worden. Zeker is namelijk dat in Vaals ook de alternatieve mogelijkheid van het huwen voor de schepenbank plaatsvond. Een register van dit soort huwelijksluitingen is bewaard gebleven.²⁸⁰ Dat vormt een hoge uitzondering, want een dergelijk register is verder slechts voor Margraten nog aanwezig op het Rijksarchief te Maastricht.²⁸¹ Hoewel ook elders hier en daar melding wordt gemaakt van het huwen voor de schepenbank vormde dat daar een uitzondering. Registers zijn ervan in ieder geval niet bewaard gebleven.²⁸²

Wat moeten we ons daar weer bij voorstellen en hoe verliep deze combinatie? We moeten daarvoor terecht in bedoeld schepenbankregister. Dat begint in 1705 en loopt door tot aan het eind van de Staatse tijd. Er zijn echter aanwijzingen voor dat de bemoeienis van de schepenbank van Vaals met het huwelijk van de inwoners al eerder was begonnen. Aan het register valt te ontlenen dat trouwlustige paren zich slechts voor de ondertrouw bij de heren schepenen presenteerden. Deze verrichtten daarop in de meeste

gevallen niet zelf de drie voorgeschreven roepen, maar lieten dit over aan de verschillende kerkgenootschappen. De schepenbank zelf hield dan weer aantekening van de berichtgeving daaromtrent die van de heren geestelijken kwam en bewaarde zorgvuldig de documenten die er betrekking op hadden.²⁸³

Onder de bewaard gebleven documenten komen er talrijke voor van de roomse pastoors, aan welke nochtans volgens de letter van de voorschriften iedere bemoeienis met het huwelijk van hun parochianen was verboden, maar die met medeweten van de overheden, tot die in Den Haag toe, al lang op allerlei manieren deze bemoeienis wel hadden. In een plaats als Vaals speelde zich deze bemoeienis dus af in volle openbaarheid. De oudste van dergelijke verklaringen is er een afgelegd door de pastoor van Sippenaeken in 1697. Die betrof dus een echtpaar dat afkomstig was uit het jurisdictiegebied van de schepenbank,²⁸⁴ maar dat voor het huwelijk uitgeweken was naar een plaats die tot de Spaanse Nederlanden behoorde.

Onder de bewaard gebleven mededelingen van dit soort samenspel tussen kerkelijke en burgerlijke overheden komen vele parochies voor die gelegen waren buiten Staats grondgebied. We vinden die van Epen, Teuven, Reijmersdael, Aubel, Montzen, Gemmenich, Gemund, Berg, Richterich, Würselen, Waldhorn en Moresnet. Ook Aken is goed vertegenwoordigd met verschillende parochies in de stad. Uiteraard komen ook de parochies van Vaals en Vijlen regelmatig voor. Voor al deze gevallen is telkens minstens een van de betrokkenen uit het territorium van de schepenbank afkomstig. Uit de veelheid van plaatsnamen wordt duidelijk hoe uitgebreid het gebied was, waarbinnen deze relaties tot stand kwamen.

In een aantal van deze gevallen werden de roepen onder verantwoorde-lijkheid van de schepenbank verricht. Het bleek niet mogelijk daarvoor een vaste regel te ontdekken. De manier waarop dit in Vaals gebeurde week af van de in Margraten gebruikelijke procedure. Trok daar de gerichtsbode de straat op om de voorgenomen huwelijken uit te bazuinen, in Vaals gebeurde deze afkondiging in de richtskamer. Daar vond af en toe ook de huwelijksluiting plaats. Dat gebeurde dan vanzelfsprekend in overeenstemming met de voorschriften van het Ehtreglement.

Dat is dus duidelijk niet het geval bij al die roomse paren die hun huwelijk sloten ten overstaan van de pastoor. Het blijft overigens een raadsel een verklaring te vinden voor de vele wisselingen in de manier waarop de huwelijksinzegening zich in al deze gevallen voltrok. Dat kon gebeuren ten huize van de pastoor of van de huwenden zelf of in de eigen parochiekerk tijdens of na de viering van de eucharistie of ook in parochiekerken elders in een van de dorpen in de omgeving of in de nabijgelegen stad Aken. Ook valt bij gebrek aan documentatie niet na te gaan hoe hoog het percentage lag van de huwelijken van rooms-katholieken die gesloten werden ten overstaan van de schepenbank of de predikant en zijn kerkenraad. Zeker is dat lang niet alle trouwlustigen zich presenterden voor de schepenbank.²⁸⁵ Er zijn nogal wat aanwijzingen dat

roomse paren zich bleven presenteren bij de predikanten. Deze waakten in alle voorkomende gevallen zorgvuldig over de eerbiediging van de rechten die hun overeenkomstig de bepalingen van het Echartreglement toekwamen. Dat gold trouwens ook de kleine minderheidsgroepering van de lutherse gemeenschap in Vaals. In een reeks klachten die op 22 maart 1684 via de Gelderse synode naar Den Haag werden gerapporteerd wordt melding gemaakt van het feit dat de luthers en zowel in Maastricht als in Vaals "personen trouwen tegen het echartreglement sonder dat de roepen door gereformeerde predikanten hebben plaats gehad".²⁸⁶ Des te meer zorg baarde het wanneer eigen gemeenteleden wensten te trouwen met partners die een andere confessie waren toegedaan. Dan was het om het even of het luthers en of rooms en betrof. Dat was even verfoeilijk en alle middelen werden te baat genomen om dit euvel te bestrijden. Voordat we daar onze aandacht aan gaan wijden, moet eerst enige aandacht geschonken worden aan de bouw van een eigen kerk voor de lutherse gemeente en de bouw van een nieuwe rooms-katholieke kerk die niet lang daarna plaatsvond.

IX. DE BOUW VAN TWEE NIEUWE KERKEN IN VAALS

De bouw van nieuwe kerken was in de Staatse Landen van Overmaas een zeldzaam voorkomend verschijnsel. Niettemin heeft zich dat in Vaals tot vier maal toe voorgedaan. De beide gereformeerde gemeenten waren het eerst aan de beurt. Zoals we eerder zagen werden zij tegen het eind van de jaren zeventig in staat gesteld eigen kerken te bouwen. In de jaren dertig van de achttiende eeuw waren het de lutheranen die toestemming kregen een kerk te bouwen en twee decennia later volgden de rooms-katholieken. Het lutherse kerkgebouw werd op 1 december 1737 plechtig in gebruik genomen. Op 18 augustus 1754 vond de inzegening plaats van het nieuwe roomse kerkgebouw. Beide gebeurtenissen verwierven zeker niet de volle instemming van de gereformeerde christenen. De Nederduits gereformeerde gemeente heeft zich zelfs met hand en tand verzet tegen de groeiende invloed die vooral de lutherse gemeenschap zich geleidelijk aan verwierf.

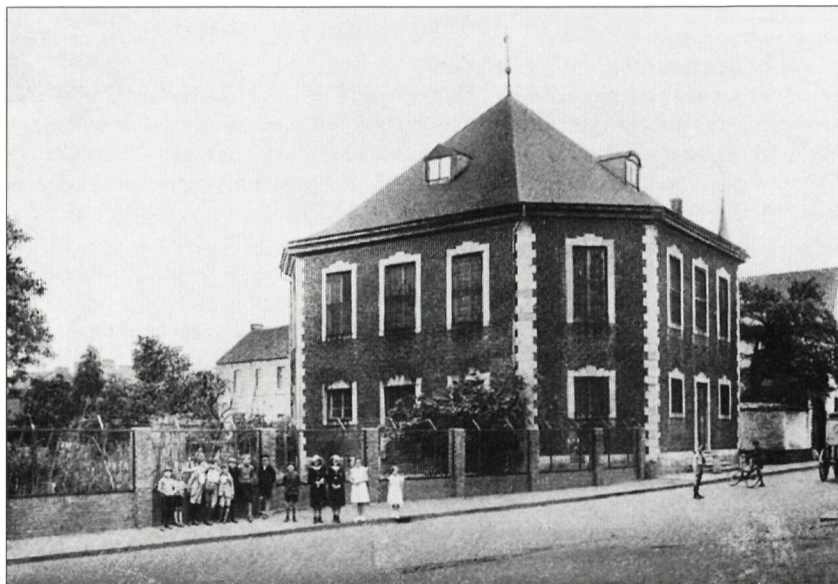
Het streven van deze laatste om de beschikking te krijgen over een betere en geschiktere kerkruimte dateerde al van de eerste jaren na het herstel van het Staatse gezag. Op de herhaalde verzoeken die de Hoogmogende Heren in Den Haag direct of indirect werden gedaan, beschikten zij bij resolutie van 24 mei 1685 welwillend met het verlenen van toestemming om "het slegt huys waar zij (de lutheranen) al geruimere tijd van jaren godtsdienst uitoefenen, en dat erg vervallen is, te mogen repareren".²⁸⁷ Of er van dit 'repareren' veel terecht is gekomen is niet bekend, maar tevreden was men niet. Toen men tegen het eind van de jaren negentig in staat bleek over te gaan tot de aankoop van de Coperhof en het ernaast gelegen perceel, richtte de lutherse gemeente zich opnieuw tot de Staten-Generaal met het verzoek de oude schuur te mogen vervuilen tegen het nieuwe pand dat men meer

geschikt achtte voor een waardige kerkdienst. Uitvoerig werd deze koerswijziging in het verzoekschrift toegelicht.²⁸⁸ Men wees er op dat het oude pand toch niet zo geschikt was “als recht tegenover de gereformeerde Franse kercke gelegen, en alsoo lichtelijk door ’t singen of diergelijken of d’een den anderen mogte incommoderen, daarbij ten deele omcingelt van een continuee vergadering van seer vuijle stinckende mist”. Hoe vriendelijk ook bedoeld, deze verwijzing naar de mogelijke overlast voor de gereformeerde medechristenen werd niet in dank afgenomen. Wanneer het aan hen zou hebben gelegen was het niet door gegaan, maar mogelijk overtuigd door deze overweging gaven de Staten-Generaal met de resolutie van 11 december 1696 groen licht.²⁸⁹ Niet lang daarna kon de Franse schuur worden verlaten en konden de diensten plaatsvinden in een veel waardiger ruimte.

Toen enkele decennia later de procedure werd ingezet de Koperhof als kerkruimte in te mogen ruilen voor een nog ruimer bouwwerk, vond men opnieuw de gereformeerden op zijn weg. Het verzoek daartoe dat op 16 juli 1731 bij de Staten-Generaal op tafel lag wekte deze keer ook bij de Hoogmogende Heren enige bevreemding.²⁹⁰ Waarom, zo vroeg men zich af, kennelijk met de herinnering aan de in 1696 behandelde aanvraag van gelijke strekking in gedachte, nu al weer de behoefte om een door de lutherse gemeente als kerk gebruikt pand in te ruilen tegen een “grootter ende tot de oeffeninge van meergemelde Godtsdienst bequamer gebouw of kercke”? Was dan de gemeente in aantal inmiddels zo gegroeid? En wat was dan precies de bedoeling? Wenste men zo iets als een echte kerk, dus een bouwwerk met “een uytterlijke gedaente van kerck met toren”? En hoe zal de gereformeerde kerkfabriek daar nu weer op reageren, vroeg men zich al bij voorbaat af, daarbij ook denkend aan de wens om aan de nieuwe kerk het recht tot begraving van de eigen doden te verbinden, waarom gevraagd was, maar waarmee ook de rechten van anderen - lees van de gereformeerden - in het geding waren. De zogenaamde Commissarissen-Instructeurs werden via Maastricht naar Vaals gestuurd om ter plaatse een onderzoek in te stellen en de achtergronden van het verzoekschrift te peilen.²⁹¹

Het door hen op 31 juli ondertekende rapport was alleszins geruststellend. Hun onderzoek had uitgewezen dat een ruimer gebouw voor de in aantal sterk toegenomen gemeente van de Augsburgse Confessie uit Vaals, Aken en Burtscheid nodig was, maar het was beslist niet de bedoeling om het bouwwerk de gedaente van een echte kerk te geven. Anderen konden daartegen dan ook geen doorslaggevende bezwaren inbrengen. Geheel conform aan dit advies kwam op 3 augustus 1731 de resolutie af met de toestemming “de voorsz. hare vergaderplaatse op haer eijgen grond en kosten te mogen vergrooten ende uijtsetten mits dat hetselve geschiede in forme van wooning, soo als die tegenwoordig is geconstitueert, sonder aen deselve een uijterlijke gedaente van een kerck te geven”.²⁹² Duidelijker kon niet gezegd worden, tot hoever de autoriteiten wensten te gaan. Een soort kerkhuis en voor de kosten moest men zelf helemaal alleen opkomen.

De lutherse kerk
van Vaals, uit
1737. Naar een
prentbriefkaart.

Daarmee was de kerk zelf er nog lang niet. Juist de kosten speelden daarbij een voorname rol. Het duurde tot 12 april 1736 voordat de eerste steen kon worden gelegd.²⁹³ Dat gebeurde met de nodige plechtigheid door de predikant van de lutherse gemeente ds Johann Heinrich Schmid. De voldoening dat het gelukt was de benodigde financiële middelen bij elkaar te krijgen speelde daarbij een grote rol. Vooraanstaande lidmaten van de gemeente zoals Conradt von Clermont hadden daarbij een grote rol gespeeld. Belangrijke bijdragen waren ook van elders gekomen. Zelfs uit de Akense stadskas kwamen gelden binnen. Vooral graaf Frederich Heinrich von Seckendorf, commandant van het Rijksleger dat in Aken de winterkwartieren betrokken had, had daartoe bemiddeld.²⁹⁴ Hij was dan ook samen met zijn vrouw en nog een aantal hoge militairen bij de plechtigheid aanwezig. Het ontwerp van de kerk was van ingenieur-majoor von Littig, eveneens uit het in Aken ingekwartierde leger. Het markante bouwwerk werd op de Eerste Advents-zondag, 1 december 1737, plechtig ingewijd. De hele plechtigheid werd uitvoerig toegelicht in een in Essen gedrukt gelegenheidsgeschrift van genoemde predikant met de indrukwekkende titel: *Zions-Freude über den Einzug ihres Königs in seinen Tempel bey Christlicher Einweihung des neuerbauten Evangelischen Kirch-Hauses zu Vaels am 1sten Advents-Sonntage 1737 aus Math. 21/5 kürzlich betrachtet und darauf etwas ausführlicher erwogen; nebst einem Vorbericht, wie es sowohl bey Legung des Grund-Steins als Einweihung gehalten worden.*²⁹⁵ Volgens de beschrijving van de inwijdingsplechtigheid waren daarbij niet alleen de eigen geloofsgenoten in groten getale aanwezig, maar ook belangstellenden van diverse pluimage uit gereformeerde, doopsgezinde, katholieke en zelfs joodse kringen. De geloofsverbroedering leek een ogenblik gestalte te hebben gekregen.

Heel wat minder sporen heeft de toch in de Staatse partage zo opmerkelijke bouw van een nieuwe roomse kerk nagelaten.²⁹⁶ Ook deze werd geheel op eigen kosten voltrokken. In 1749 was daarover eindelijk een akkoord bereikt tussen de rooms-katholieke parochie Vaals en het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken. De kapittelheren, die als tiendheffers in Vaals verplicht waren de kerk aldaar te onderhouden, hadden zich lang verzet tegen de aandrang vanuit de parochie om een bijdrage te leveren tot de bouw van een nieuwe kerk. Zoals uit de bewaard gebleven acte van de op 18 september gesloten overeenkomst blijkt, was de veel te kleine kerk als gevolg van jarenlange verwaarlozing van het onderhoud zo bouwvallig geworden dat zij afgebroken moest worden.²⁹⁷ Op dezelfde plaats zou dan een bouwwerk van zowel in de lengte als in de breedte royaler afmetingen opgetrokken moeten worden. De overweging die indertijd bij de bouw van de gereformeerde kerk haaks op de oude kerk doorslaggevend was geweest, dat het omringende kerkhof ontzien moest worden om wille van de daar aanwezige graven, had kennelijk afgedaan.²⁹⁸ Wel werd in de planning opgenomen dat de nieuw te bouwen kerk "het bequaemst diende opgetimmerd te werden sonder de kercke van de gereformeerden daarmede te benadeelen".

Het grootste deel van de acte vormt de neerslag van de moeizame onderhandelingen met de Akener kapittelheren. Met nadruk wenste men van die zijde vastgelegd te zien dat het kapittel strikt genomen niet tot de bouw van een nieuwe kerk verplicht was. De heren verklaarden desondanks "sulcke optimmeringe ... op derselver kosten te willen en te sullen (alhoewel ongehouden) laeten effectueren". Zij hadden echter daaraan als voorwaarde verbonden dat de parochianen van Vaals van hun kant bereid zouden zijn "onvergolden alle vrachten en karweijen tot dese timmeragie" voor hun rekening te nemen. Deze verklaarden zich daartoe inderdaad bereid, maar lieten op hun beurt vastleggen dat zij daartoe niet verplicht waren en slechts in een zekere mate aan de gestelde voorwaarde te wilden voldoen. Zij wilden er slechts twee derde van op zich nemen, het resterende derde overlatend aan de parochianen die op Akens Rijksgebied woonden. De concessie zou bovendien slechts binnen een radius van "de distantie van vijf uijeren van den dorpe Vaels" van gelding mogen zijn en dat alleen in het begin van de bouwperiode. Verdergaande consequenties mochten er niet aan verbonden worden. Bij alles was men er op bedacht de kapittelheren geen aanleiding te geven om opnieuw de zaak te traineren. De overeenkomst was aangegaan onder het toeziend oog van schout De la Croix en in nauw overleg met de voorziene bouwmeester Willem Mertzenich. Het werd tot in de acte vastgelegd dat de roomsen er niet voor zouden terugschrikken een beroep te doen op de Hoogmogende Heren in Den Haag om voor het geval het kapittel zich opnieuw aan de aangegane verplichtingen zou willen onttrekken het te dwingen zich "aan haer devoir" te houden.

Over de manier waarop de overeenkomst ten uitvoer is gelegd zijn we slechts gebrekkig ingelicht. De voornaamste etappes werden door pastoor

Joannes Wilhelmus Bosten vastgelegd in enkele aantekeningen in het doopregister van de parochie.²⁹⁹ Daardoor weten we dat pas op 14 april 1751 begonnen kon worden met de totale afbraak van de oude kerk, nadat de bisschop van Luik daar toestemming voor had gegeven. De afbraak moet vlot zijn gegaan, want op 27 april vond de eerste-steenlegging plaats. Dat gebeurde in tegenwoordigheid van enkele topfiguren van het Akense kapittel. Tijdens de daarop volgende bouwperiode week de parochiegemeenschap voor de diensten uit naar de voor velen al vertrouwde kerken van Gemmenich en Orsbach of ook naar een schoolgebouw op het Zand, gelegen op Rijksgebied.³⁰⁰

In het begin van 1752 was de bouw zo ver voortgeschreden dat met toestemming van de bisschop vanaf de eerste zondag na Driekonigen men kon gaan kerken in het nieuwe bouwwerk. De afbouw en verdere inrichting van de nieuwe kerk heeft nog geruime tijd in beslag genomen, want de volmacht om te mogen kerken in een "ecclesia non benedicta" (een niet gewijde kerk) moest nog enkele malen hernieuwd worden. Volgens de aantekening van de pastoor werd op 10 augustus 1753, op de feestdag van de H.Laurentius, boven het buitenportaal het kruisbeeld dat eerder aan de buitenwand van de oude kerk had gehangen met enige plechtigheid aangebracht.³⁰¹ Het had de beeldenstorm van 1663 overleefd, was toen blijven hangen of later weer op zijn plaats teruggebracht. Men had zich beide malen niets aangetrokken van de protesten die van gereformeerde kant tegen deze openlijke manifestatie van rooms gedoe werden ingebracht.³⁰²

Dergelijke protesten hebben ongetwijfeld opnieuw geklonken, toen op 18 augustus 1754, de dag van kerkwijding, het nu voltooide kerkgebouw door pastoor Bosten in tegenwoordigheid van een aantal buurtpastors werd ingewijd. Hij en zijn parochianen smaakten de voldoening weer te kunnen kerken in een "ecclesia benedicta" (een gewijde kerk). Of men er in geslaagd is tijdens de bouw en ook daarna overlast aan de kerkgangers van de gereformeerde buurkerk te voorkomen, valt te betwijfelen. De overlast zal wel wederzijds zijn geweest. Dat was lettend op de eigenaardige ligging van de twee kerken haaks tegen een en dezelfde toren wel onvermijdelijk. Men had echter daaraan al moeten wennen vanaf de tijd na het herstel van het Staats gezag, toen het de rooms-katholieken werd toegestaan hun eigen kerk weer in gebruik te nemen.

X. LUTHERSE EN ROOMSE CHRISTENEN ONDER HET REGIEM VAN HET ECHTREGLEMENT IN DE ACHTTIENDE EEUW

We eindigden een vorig hoofdstuk met enkele opmerkingen over gemengde huwelijken die in Vaals plaatsvonden. Voordat we daaraan onze aandacht gaan wijden is het hier de plaats de speciale positie, die de lutherse gemeente in de loop van de achttiende eeuw kreeg toegewezen, wat nader te bekijken. Zij verwierf immers door twee officiële maatregelen van

de hoogste overheid kort na het midden van de eeuw een positie die haar bijna op voet van gelijkheid bracht met de gereformeerde gemeenten. Op 16 augustus 1751 beschikte de Raad van State positief op het verzoek van de legerpredikant Ernst Gottlieb Fabritius om in zijn huis in Vaals onderwijs te mogen gaan geven aan de kinderen van de gemeente.³⁰³ En op 22 augustus 1759 deden de Staten-Generaal hetzelfde met een verzoek dat op 4 juli door de lutherse gemeente was ingediend om de huwelijksinzegening van de eigen gemeenteleden in eigen beheer te mogen nemen.³⁰⁴

Natuurlijk wekten beide maatregelen in gereformeerde kring veel ongenoegen op. De Nederduits gereformeerde gemeente Vaals en ook de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas hebben niets nagelaten om dat ongenoegen kenbaar te maken. De eerste beslissing werd aangevochten als in strijd met de bepalingen van het Schoolreglement van 1655 en als een voor de positie van de eigen onderwijzer nadelige concurrentie. De tweede als in strijd met het Ehtreglement van 1656 en opnieuw als een aantasting van gevestigde rechten van de gereformeerde gemeente. De acten van de classisvergaderingen uit deze jaren maken op tal van plaatsen duidelijk hoe hoog men deze gang van zaken heeft opgenomen. We moeten daarom eerst vooral de tweede maatregel hier wat nader belichten.

De eigen positie van de lutherse gemeente nader toegelicht

Dat kan het best gebeuren aan de hand van genoemde resolutie van de Staten-Generaal. Deze omschreef exact welke procedure gevolgd diende te worden bij de eigen huwelijksinzegening en de registratie daarvan. Van de ene kant werd aan iedere bemoeienis van de gereformeerde gemeente een einde gemaakt, van de andere kant moest de burgerlijke overheid, d.w.z. de schepensbank van Holset, Vaals en Vijlen, tot twee maal toe erbij betrokken worden.

De procedure zette in met de registratie van het voorgenomen huwelijk door laatstgenoemde instantie. Het aanstaande echtpaar moest zich daarvoor op de vergaderplaats van de schepensbank presenteren. De gereformeerde gemeente kwam bij die gelegenheid nog enigszins aan haar trekken, omdat het Ehtreglement voorschreef dat er een bedrag van twee of drie schellingen betaald moest worden ten bate van de gereformeerde diakoniekas. Was op die manier de procedure ingezet dan was het aan de trouwlustigen om, zoals de resolutie voorschreef, "de drie zondagse kerckgeboden te laten gaen conform Haar HoogMogende Ehtreglement in haare kercke tot Vaals en haar gepermitteert aldaar ook het huwelijk in te zegenen mits hetselve geschiet sijnde daarvan blijk overgebracht worde ter secretarije van Vaals om van het voltrokken huwelijk annotatie te houden". Met dit laatste was dan bedoeld het overleggen van een attest vanwege de lutherse gemeente dat de inzegening van het huwelijk had plaatsgevonden. Bij die huwelijksinzegening zelf mag men veronderstellen dat het formulier van het Ehtreglement gebruikt werd.

Het eerste huwelijk, waarbij deze procedure gevolgd werd liet niet lang op zich wachten. Op 8 september 1759 verscheen de lutherse predikant, ds Zacharias Ennichmann, voor de schepenbank om de verkregen volmacht officieel in het gichtregister te doen vastleggen.³⁰⁵ Op diezelfde dag werd het voorgenomen huwelijk van Johann Friedrich Wilhelm Leyfart en Maria Catharina Cordes geb. Kistemann aldaar geregistreerd. De drie roepen hadden vervolgens op drie achtereenvolgende zondagen van 9, 16 en 23 augustus in de lutherse kerk plaats en het huwelijk werd op laatstgenoemde zondag ingezegend.

Direct na de plaats waar de resolutie van de Staten-Generaal was geregistreerd kwam de tekst van het volgende attest over deze huwelijksluiting: "Ingevolge voorstaande HHM Resolutie volgt de attestatie en blijk van den luthersen predikant Z. Enichmann, waeruijt het insecenen van het huwelijk tusschen Johann Friedrich Wilhelm Leyfart en Maria Catharina Cordes geb. Kistemann betuygt wordt, 23 September 1759".³⁰⁶ Het spoor van dit soort attestaties laat zich verder vervolgen door heel het trouwregister van Holset, Vaals en Vijlen tot aan de komst van de Fransen in 1795.

Uiteraard heeft de lutherse gemeente evenals de andere christelijke gemeenschappen in Vaals van welke signatuur ook een eigen trouwregister aangelegd.³⁰⁷ Dat was reeds lang voor de toekenning van het recht om het huwelijk van de eigen gemeenteleden te mogen inzegenen geopend. Vóór 1759 moesten de lutherse paren zich houden aan de bepalingen van het Ehtreglement en zich zowel voor de ondertrouw als voor de trouw presenteren voor de predikant en/of de kerkenraad van de Nederduits-gereformeerde gemeente in Vaals ofwel voor de schepenbank daar ter plaatse. Een analyse van de bewaard gebleven gegevens wijst uit dat dit in de meeste gevallen gebeurde voor de bedienaren van de officieel erkende kerk.³⁰⁸

De titelomschrijving van het lutherse trouwregister luidt: "Index personarum proclamatorum in Vaels" (lijst van de personen die afgeroepen zijn in Vaals). Deze wijst al op de afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de gereformeerde kerk. De oudste aantekening is van 1 juli 1671. Dan volgt er geruime tijd geen enkele aantekening. De registratie begint dan op 17 augustus 1687 opnieuw te lopen en dat duurt dan tot 6 juni 1706. Dan volgt opnieuw een lange onderbreking. Pas op 7 mei 1727 wordt het eerstvolgende huwelijk geregistreerd, en pas van die datum af gebeurt dat zo goed als ononderbroken tot op 9 januari 1798.

Nu moet men zich daaromtrent geen overdreven voorstelling maken. Zondert men in de periode vanaf 1727 tot aan 1798 de jaren af waarin geen enkel huwelijk te registreren viel, dan becijfert men over deze periode van 71 jaar precies 43 jaar waarin geen enkel huwelijk door de lutherse predikant werd ingezegend en houdt men over de resterende 28 jaar een totaal van weer exact 43 huwelijksluitingen over. Dit beeld moet men goed voor ogen houden om niet op een dwaalspoor gebracht te worden wat betreft de omvang van de lutherse gemeenschap en het aantal van de hier bedoelde ambtsver-

richtingen van de predikant. Daarbij moet dan bovendien nog in rekening gebracht worden dat van die weinig omvangrijke gemeente een groot deel van de lidmaten over de grens woonden, vooral in Aken enurtscheid, maar ook op tal van andere plaatsen.³⁰⁹ Als gevolg daarvan bleven ook de ambtsverrichtingen van de lutherse predikant niet tot Vaals beperkt.

Over heel de genoemde periode gaat het dus om een gering aantal paren uit Vaals afkomstig of daar wonend, en alleen zij waren als Staatse onderdanen onderworpen aan het Echarteglement en de gebruiken die zich op basis daarvan in Vaals evenals op andere plaatsen in de Staatse partages hadden ingeburgerd. Zo bezien zou men de vraag kunnen stellen, waar men zich van gereformeerde zijde druk over maakte en of men niet veel te zwaar geschut in stelling bracht bij het verzet tegen de aantasting van gevestigde rechten. Dat geldt dan natuurlijk ook de zaak van de concurrentie die de gereformeerde schoolmeester zou hebben ondervonden van de oprichting van het eigen lutherse schooltje. Het ging ook daarbij toch slechts om een handjevol kinderen. Maar we weten nu eenmaal ook dat 'Prinzipienreiterei' juist kerken en veel van haar vertegenwoordigers op het lijf geschreven is.

Trouwlustigen in roomse kring

De positie van de rooms-katholieke parochie bleef onveranderd in de achttiende eeuw en bijgevolg kwam er ook in de procedure bij het aangaan van huwelijken tot aan de Franse tijd geen verandering. De neerslag daarvan is dus nu weer te vinden in de trouwregisters van de drie instanties die er bij betrokken waren. Het aandeel van de schepenbank bleek op basis van de daar geregistreerde huwelijken aan de beperkte kant. Voor heel de periode van 1705 tot 1795 werden er voor de schepenbank 75 huwelijken gesloten, terwijl de aantallen in de beide andere registers tot enkele honderden in dezelfde periode opliepen. De vergelijking van de trouwregisters van de twee andere instanties wordt ernstig bemoeilijkt door het wegvallen in de jaren negentig van de zeventiende eeuw van de dubbele registratie aan gereformeerde zijde. Mogelijk zijn de eigen registers voor roomse trouwlustigen, die er zo goed als zeker nadien zijn aangelegd, in de Franse tijd vernietigd of door nalatigheid verloren gegaan. Daarmee is in ieder geval een belangrijk hulpmiddel voor een betrouwbare analyse verdwenen.

Dat hulpmiddel was er wel in de laatste jaren van het pastoraat van ds Wenning. Vanaf 1684 maakte deze predikant aan het eind van het jaar de balans op en becijferde dat hij in dat jaar 20 huwelijken had ingezegend waaronder 6 van roomse paren.³¹⁰ Tot in 1691 werd dit aandeel in het gereformeerde register telkens precies aangegeven. Niet lang daarna houdt dit echter op. Een peiling in de registers van 1705 wees uit dat het rooms-katholiek register 7 huwelijken vermeldde en het gereformeerde 6, maar onder dit zestel was er geen enkel rooms-katholiek huwelijk terug te vinden.

Peilingen rond het midden van de eeuw en een tweede aan het eind ervan leverden de volgende cijfers op voor beide registers:

rk 1750	(7)	ger.1750	(0)
1751	(7)		(1)
1752	(7)		(0)
1753	(7)		(1)
1754	(4)		(3)
1755	(5)		(1)
en voor de jaren 1789 tot 1793:			
1789	(5)	1789	(1)
1790	(6)		(1)
1791	(14)		(0)
1792	(6)		(2)
1793	(9)		(0)

Zoals blijkt uit deze cijfers lag het gemiddelde per jaar voor de rooms-katholieke paren rond de 7, met uitzondering dan van de ene uitschieter in 1791 met 14. Dat is hoger dan het gemiddelde in de zeventiende eeuw. Voor de gereformeerde huwelijken ligt het gemiddelde aan de zeer lage kant. Voor vier jaar in deze reeks werd zelfs geen enkel huwelijk geregistreerd. Het lage cijfer duidt er op zich al op dat rooms-katholieke huwelijken, waarmee men overeenkomstig de bepalingen van het Echartement bemoeienis had niet werden meegerekend. Dat zij er wel degelijk waren blijkt al uit het genoemde topjaar aan rooms-katholieke zijde. Van de 14 daar geregistreerde huwelijken wordt bij 13 aangetekend: "proclamationes ab acatholicis" (roepen door de niet-katholieken).³¹¹ Het enige, waarbij dit niet gebeurde, was een huwelijk dat in Aken werd ingezegend. De predikant van Vaals moet dus met de meeste van deze dertien zijn bemoeienis gehad hebben, mogelijk zelfs met alle dertien. Dat vormt opnieuw een aanwijzing voor een verloren gegaan register.

Verwondering wekt natuurlijk ook het sterk teruggelopen aantal huwelijken van eigen gemeenteleden voor de predikant gesloten. De lage cijfers werden een constante. Was het aantal lidmaten zo drastisch verminderd? Of waren er ook aparte registers aangelegd voor de huwelijken die niet in Vaals, maar elders waren gesloten? We weten het niet.

De gemengde huwelijken

Het wordt nu tijd om de gemengde of volgens het jargon van die tijd de 'ongelijke huwelijken' wat nader te bekijken. Gegevens daaromtrent komen in alle registers voor. Ook in die van de schepenbank. De zorg om deze verbintenissen te voorkomen of op zijn minst binnen de perken te houden vervulde niet alleen de kerkelijke, maar ook de burgerlijke overheid. Talrijk zijn dan ook de interventies van de burgerlijke overheid, al of niet

daartoe aangespoord vanuit de gereformeerde kerkelijke instanties, die er op gericht waren dit euvel tegen te gaan.

Het hoogtepunt daarin vormde een resolutie van de Staten-Generaal van 3 juni 1750 waarmee verordend werd dat trouwlustigen, die zelfs tegen de wil van ouders of voogden per se een gemengd huwelijk wensten aan te gaan, een tijd van bezinning moesten doormaken.³¹² De roepen, die in normale gevallen moesten plaatsvinden op drie achtereenvolgende zondagen, zouden in het onderhavige geval telkens na een tussenpauze van zes weken moeten geschieden. Uit de data van ondertrouw en trouw kan men in alle registers het nakomen van deze verordening vaststellen. We zullen de sporen ervan ook hierna tegenkomen.

Omdat het euvel van de gemengde verbintenissen desondanks niet kon worden uitgebannen zagen vooral de plaatselijke geestelijke leiders zich geplaatst voor de opgave de gevolgen ervan zo goed mogelijk op te vangen. Zonder twijfel behoorde de doop van de kinderen, die uit dergelijke verbintenissen voortkwamen, tot een van de hete hangijzers. De vraag was dan immers telkens weer in welke kerk deze doop zou worden bediend en wie die doop zou verrichten. Het is zonder meer duidelijk dat zich daarover tal van wrijvingen en conflicten hebben voorgedaan. De registers van al de betrokken kerkgenootschappen maken er dan ook regelmatig melding van.

Enkele voorbeelden zullen hier onder de loupe genomen worden. Het eerste betreft de verbintenis van een lutherse man en een gereformeerde vrouw. Op 2 mei 1742 beklagden gedeputeerden van de gereformeerde gemeente van Vaals zich over het feit dat ds W. Ennigmann, luthers predikant, aan een kind uit het huwelijk van Paulus Kop, van de lutherse belijdenis, met Helen Sophia Brull, behorend tot de gereformeerde gemeente, de doop had toegediend,³¹³ en dat in strijd met de bij hun huwelijk aangegane overeenkomst, dat kinderen uit dit huwelijk gereformeerd gedoopt zouden worden. "Welk contract aan de lutherse predikant niet onbekent geweest is", zo staat er uitdrukkelijk in het verslag.³¹⁴ De classis nam dit voorval zeer hoog op en besloot visitatoren bij het eerstvolgend bezoek de opdracht mee te geven op satisfactie aan te dringen. Natuurlijk wist zij ook wel dat deze doop niet meer ongedaan gemaakt kon worden, maar het echtpaar zou er toe aangezet moeten worden het kind in de gereformeerde religie op te voeden. Aan de predikant zou bij die gelegenheid te verstaan gegeven worden dat hij in het vervolg dergelijke streken niet meer moest uithalen. Nog een tweede grief die de classis tegen hem koesterde zou dan ook ter sprake gebracht moeten worden, nl. dat hij in strijd met de bepalingen van het Ehtreglement "lieden in ondertrouw nam en in den eghten staet bevestigde".

Met deze opdracht begaven de visitatoren zich in de loop van juli naar Vaals. Aan ds Ennigmann hadden zij ruim te voren al laten weten dat zij bij hem langs zouden komen om hem over diverse aangelegenheden aan te spreken. Toen het zo ver was, bleek hij niet thuis te zijn. Op de vergadering

van de classis van 25 juli rapporteerden zij over deze mislukte zending.³¹⁵ Besloten werd toen het openbaar gezag er bij in te schakelen. De luitenant-drossaard van 's-Hertogenrade, Abraham van den Heuvel, en de schout van Vaals moesten benaderd worden om de predikant ernstig te berispen en nadrukkelijk erop te wijzen dat zijn handelwijze in strijd was met 's lands wetten en voorschriften. Kost wat kost moest bereikt worden dat hij zich op beide terreinen, zowel van doop en trouw, omzichtiger zou gaan opstellen en zich strikt aan de geldende voorschriften zou houden.

Met de uitvoering van deze opdracht wilde het niet vlotten³¹⁶ en toen er dan eindelijk een beetje schot in kwam bleek de bereidwilligheid van de predikant om zijn leven te beteren onvoldoende. De zaak bleef nog vele jaren op de agenda. Telkens weer komt men de aantekening tegen onverkort het eenmaal ingenomen standpunt te willen handhaven. Pas in 1756 verdween de zaak *ex actis*.³¹⁷ En men was toen nog slechts drie jaar verwijderd van de bovengenoemde interventie van de Staten-Generaal die vergaande volmachten aan de lutherse predikant in Vaals toekenden.³¹⁸

Ook hier moeten we ervan uitgaan dat dergelijke huwelijken van lutherse en gereformeerde echtelieden tot de uitzonderingen hebben behoord. De lutherse gemeente was nu eenmaal van geringe omvang.

Speurend in de trouwregisters naar dit soort huwelijken tussen protestanten van verschillende confessie kwam ik enkele bijzonderheden op het spoor die zowel de inzegening van gemengde verbintenissen als ook de doop en opvoeding van de kinderen betroffen. Het eerste voorbeeld is dat van een luthers jongeman, Johann Peter Richter, afkomstig uit een mij onbekende plaats, en een jonge juffrouw, Catharina Gerharda Jungius, afkomstig uit Kleve, van gereformeerde religie.³¹⁹ Beide jongelieden hadden een tijdlang in Vaals gewoond en waren toen vertrokken. Vermoedelijk was dat naar Meppel, want van ds Horstenius, predikant aldaar, kwam bericht binnen dat de twee voor hem in ondertrouw waren gegaan en hij verzocht zijn collega in Vaals ook daar de roepen te doen gaan. Dit verzoek kwam terecht bij de predikant van de Waalse gemeente, ds Guérin, die op het verzoek inging, en op 24 november, 1 en 8 december in zijn kerk de proclamaties verrichtte. Naar aanleiding van het bericht uit Meppel dat de jongeman de lutherse religie was toegedaan stelde hij ook ds Ennigmann op de hoogte, die vervolgens op dezelfde zondagen de roepen deed afgaan.

In dit geval vernemen we niets over doop en opvoeding van de kinderen. Anders is dat met de verbintenis tussen een lidmaat van de Waalse gemeente en een van de lutherse gemeente, die in 1792 werd ingezegend. Het betrof het huwelijk van Henry of Heinrich Schmalhausen, geboortig uit Vaals en wonend in Burtscheid, van gereformeerde religie, met Sophie Elisabeth Jeanne Schlink uit Vaals van lutherse religie. De ondertrouw had plaats op 30 juni en de inzegening van het huwelijk op 15 juli 1792.³²⁰ De plechtigheid werd verricht door ds Duvoisin, Waals predikant in Zutphen, die daarvoor naar Vaals was gekomen.

De registratie in het trouwregister van de Waalse gemeente vermeldt dat de beide echtelieden "s'engagent et promettent d'élever les enfans, garçons et filles, qui proviendront de ce mariage, et de les faire instruire dans la Religion du Père, jusqu'à ce que ces enfans aient fait leur confession de Foi". De laatste toevoeging lijkt de uiteindelijke beslissing in handen van de kinderen te leggen. Dat is echter meer schijn dan werkelijkheid, want met het doen van de belijdenis was de wezenlijke beslissing feitelijk al gevallen en de aard daarvan was geheel door de ouders bepaald.

Voor een eerste kindje uit dit huwelijk konden we nagaan in hoeverre deze overeenkomst is nagekomen. Op 10 april 1793 werd een dochtertje geboren en op 14 april werd het door ds Guérin in Burtscheid gedoopt onder de naam Henriette Auguste.³²¹ Dat gebeurde vermoedelijk in de katholieke kerk ter plaatse, want het wordt uitdrukkelijk vermeld dat het gebeurde "avec la permission du Curé de l'endroit". Ik zou geen andere inhoud kunnen geven aan deze merkwaardige aantekening.³²² Het was trouwens een volop protestants gebeuren, want behalve de predikant waren een ouderling en een diaken van de Waalse gemeente aanwezig en de doopborgen waren twee bij twee gelijkelijk verdeeld over familieleden van de beide ouders.

Lettend op de numerieke verhoudingen kan men er van uit gaan dat gemengde huwelijken tussen roomse en gereformeerde partners met een veel hogere frequentie zijn voorgekomen dan die tussen gereformeerden en luthersen. Men vindt ze dan ook regelmatig vermeld in de registers van de twee kerkgenootschappen. Meestal zijn de aantekeningen dienaangaande zeer summier en blijven de nodige vragen open bij gebrek aan de nodige aanvullende documentatie. Wat te denken van de registratie van een huwelijk op 17 augustus 1728 van Johann Friedrich Cappel uit Jülich met Helena Catharina Pastor uit Vaals, waarvan bij de bruidegom wordt aangekend dat ds Vossius uit Jülich zijn toestemming tot deze verbintenis had gegeven en Frau Äbtissin uit Burtscheid aan de bruid?³²³ Of ook de aantekening bij een huwelijk van 15 februari 1784 in het luthers trouwregister tussen Christoph Heinrich Wenkebach uit Maastricht en Susanna Maria Andreae uit Aken, dat na de drie gebruikelijke roepen door de gereformeerde predikant in Vaals werd ingezegend.³²⁴ De toevoeging "remittente pastore" (met toestemming van de pastoor) lijkt er op te wijzen dat een van beide partners rooms-katholiek was. Nader onderzoek in Maastricht en in Aken zou daaromtrent wat meer klaarheid kunnen brengen. Ik heb dat echter niet gedaan.

Meer duidelijkheid verschaft de registratie van een huwelijk op 29 april van hetzelfde jaar in het trouwregister van de Waalse gemeente.³²⁵ Daar heet het duidelijk dat de bruidegom Séverin Zivenich, geboortig van Weisweiler, maar al ruim zes jaar wonend in Vaals, rooms-katholiek is en zijn bruid Cathérine Drez, "membre de nostre troupeau". De wederkerig aangegane overeenkomst betreffende eventueel komende kinderen werd als

volgt daar vastgelegd: "Ces promesses de mariage ne seront publiées que de six semaines selon le placard de nos Souverains du 3 Juin à 1750 à commencer dès demain. Le fiancé et la fiancée promettent et s'engagent ici solennellement d'élever les enfans qui proviendront de ce mariage les fils dans la religion du père et les filles dans celle de la mere. Les proclamations ayant été faites sans opposition, le mariage a été béni solennellement dans notre temple à Vaals par le pasteur M. Guérin le 29 Aout 1784". Duidelijk is hier ook hoe de voorschriften van de burgerlijke overheid werden nagekomen.

We willen dit overzicht besluiten met nog enkele notities over huwelijken van interconfessioneel protestantse signatuur om zo vooral de bijzondere positie van de kleine lutherse gemeente in Vaals te doen uitkomen. Het betreft dan huwelijken waarbij telgen uit het geslacht van Clermont, sinds hun opname in de Rijksadel von Clermont, betrokken waren.³²⁶ Zij waren in de regel evangelisch-luthers. Deze familie van lakenfabrikanten had in Vaals zo'n invloed verworven dat een enkeling een positie binnen het bestuursapparaat kreeg toegewezen en een echtverbintenis met een telg uit dit puissant rijke geslacht tot een van de meest begerenswaardige werd gezien.

Een opmerkelijk geval van een dergelijke verbintenis vormt het huwelijk van jonkvrouwe Carolina Helena Christina von Clermont, de net twintigjarige dochter van de heer van Vaalsbroek, Johan Arnold von Clermont, met een officier uit het Staatse leger, Isaac François Delcourt, afkomstig uit Amsterdam en daar uit een zeer voor aanstaande regenten-familie van gereformeerde huize.³²⁷

De inmiddels overleden vader van de bruidegom, Mr Abraham Delcourt, was in leven mede-presiderend schepen en raad van de stad Amsterdam geweest en zijn moeder, Anna van Barneveld, was van adellijke afkomst. De moeder was verhinderd om naar Vaals te komen om daar van haar toestemming tot het huwelijk van haar zoon te getuigen. Daarom had zij op 3 januari 1782 notaris Willem Deckers een acte daarover laten opmaken, waarvan het authentiek karakter een dag later in een bijbehorende verklaring van burgemeester en regeerders van de stad Amsterdam plechtig werd bevestigd. Na de drie gebruikelijke roepen, zowel in Amsterdam als in Vaals, werd het huwelijk op 10 februari 1782 ingezegend door de lutherse predikant van Vaals, ds Johann Wolff, ten huize van de Clermonts om zodoende tegemoet te komen aan de uitdrukkelijke wens van de familie. De plaats van vestiging van het jonge paar heb ik niet kunnen achterhalen. Ook langs andere wegen was er niets te vinden omtrent doop en opvoeding van kinderen uit dit huwelijk, zodat men slechts kan gissen naar het gewicht dat de religieuze overtuiging van de von Clermonts ook daarbij in de schaal heeft gelegd. Hetzelfde geldt voor een soortgelijke verbintenis van een bruid uit het geslacht van von Clermont met een telg uit de belangrijke regentenfamilie Van Panhuys uit Maastricht van doorgaans onverdacht

gereformeerde overtuiging.³²⁸ Op 4 juli 1795 - de Fransen hadden het in Maastricht en omgeving toen al voor het zeggen - vond de ondertrouw plaats van Christina Eleonora von Clermont, een zus van de vorige bruid, met Mr Jan Cornelis van Panhuijs. De bruidegom was de zoon van Mr Willem Hendrik van Panhuijs, lid van de Brabantse hoge raad en schepen van Maastricht, en van Angela Orizant. De acht kinderen uit dit huwelijk, waaronder de bruidegom, waren allen gedoopt in de Nederduits gereformeerde kerk te Maastricht.³²⁹ De beide ouders, die geconfronteerd waren met de lutherse overtuiging van hun aanstaande schoondochter hadden in een notariële acte doen vastleggen dat het voorgenomen huwelijk "met ons volkoomen genoegen en toestemming" zou plaatsvinden. Was het dan toch een tegemoetkoming van de lutherse partij dat het huwelijk in tegenstelling tot dat van haar zuster deze keer niet in het ouderlijk huis, maar in de Waalse kerk werd ingezegend door de Waalse predikant, ds Claude Gratien Payen, van Maastricht?³³⁰ Het heeft er alle schijn van. Mogelijk zijn er ook concessies gedaan met betrekking tot de doop en opvoeding van eventuele kinderen. Jammer genoeg heb ik daarover geen nadere bijzonderheden kunnen vinden. Die zouden dan een antwoord hebben kunnen bevatten op de eerder gestelde vraag welk gewicht de confessionele overtuiging van de von Clermonts bij deze huwelijken in de schaal kan hebben gelegd.

Met het laatstgenoemde huwelijk hebben we ongemerkt de marge in de tijd die we ons gesteld hadden overschreden, want met de komst van de Fransen en de overeenkomsten die de Staatse bewindslieden met hen hadden gesloten waren de Landen van Overmaas deel geworden van de Franse Republiek. We blijven echter nog even over deze tijdsgrens, omdat het nieuwe bewind ook een nieuwe regeling voor de huwelijkssluiting invoerde. Het is hier niet de plaats om deze te gaan beschrijven. Wel wil ik hier een toevallige aantekening in het rooms-katholiek trouwregister van Vaals memoreren. De toenmalige pastoor, Lambert Gilissen (1784-1816), moest spoedig ondervinden dat de komst van de Fransen beslist niet de komst van de in het vooruitzicht gestelde vrijheid betekende. Zeker niet voor de geestelijkheid was dit het geval. Hij werd met zijn collega's geconfronteerd met een hele reeks eden en beloften, die van de dienstdoende geestelijkheid werd verlangd, en zo voor zware gewetensconflicten geplaastst.³³¹ Hij weigerde principieel aan deze eisen te voldoen en werd bij decreet van 4 november 1798 uit het land verbannen.³³² Hij wist zich door zich schuil te houden hieraan te onttrekken. Eerst na de verandering van koers onder Napoleon kon hij de normale dienstverlening hervatten. Bij gelegenheid van een huwelijk dat op 5 augustus 1802 werd ingezegend tekende hij aan: "primo publice in Ecclesia posteaquam cultus divinus in ea non fuit servatus per quatuor annos et decem menses" (voor het eerst in het openbaar in de kerk, nadat de goddelijke eredienst er gedurende veertien jaar en tien maanden niet meer bediend is).³³³ De kerk had dus een lange sluitingsperiode van vier jaar en tien maanden gekend.

De ingrijpende verandering kondigde zich in hetzelfde trouwregister al aan in de registratie van een huwelijk dat op 2 februari 1799 werd ingezegend. Het was het huwelijk van Philippus Schram, afkomstig uit Würselen, met Susanna Maria Francisca Kistermans, "religionis acatholicae" (van de niet-katholieke godsdienst).³³⁴ Het werd gesloten "facta ... contractu inter illos ut omnes proles ex hoc matrimonio in religione catholica educantur" (na een overeenkomst gesloten tussen hen dat alle kinderen uit dit huwelijk in de katholieke godsdienst worden opgevoed). Dat was niet alleen een uiting van herwonnen zelfbewustzijn, maar ook de aankondiging van een meer aan de numerieke verhoudingen aangepast tijdperk

XI. ALLERHANDE

Natuurlijk heeft de periode die met de Vrede van Nijmegen een aanvang nam en die we hier de revue hebben laten passeren heel wat meer te zien gegeven dan wat hier ter sprake is gebracht. Ook op het terrein van de onderlinge verhoudingen tussen de religieuze gemeenschappen die in een plaats als Vaals tot elkaar gedoemd waren. We zullen hier nog enkele episodes uit die geschiedenis presenteren. Een soort parade, dus, die we om wille van het uiteenlopend karakter ervan hier samenvatten onder de titel: Allerhande.

De binding van de geestelijken en hun assistenten aan de kerk

De kerkelijke overheden, of het nu de synoden waren of romeinse instituten, waakten scherp over de rechtzinnigheid in de leer en een verantwoord levenspatroon van de regionale of lokale bedienaren. Voor de gereformeerde kerk namen de belijdenisgeschriften en in het bijzonder de leerartikelen van de synode van Dordrecht van 1618 een belangrijke plaats in. Elke predikant werd bevestigd onder ede van trouw aan deze belijdenisdocumenten. Daarvan werd nauwkeurig registratie gehouden. In de acta van de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas komen we de beschrijving van de installatie van iedere predikant tegen, evenals de lijsten met hun handtekening onder het daarbij gebruikte eedformulier.³³⁵ Ook dus die van Vaals en Vijlen, de twee predikantsplaatsen binnen het gebied van de schepensbank van Holset, Vaals en Vijlen. Kennelijk kostte het hun geen moeite de gevraagde eed af te leggen. Problemen rond de rechtzinnigheid van de predikanten in deze regio komen we niet tegen.

De schoolmeesters waren aan een soortgelijke discipline onderworpen. Ook de getuigenissen van hun rechtzinnigheid werden geboekstaafd en op de voor hen gereserveerde lijsten aangetekend.³³⁶ De rechtzinnigheid was voorwaarde voor hun aanstelling. Zij waren immers op hun terrein verantwoordelijk voor de ware christelijk gereformeerde geest van het onderwijs dat zij verzorgden. Als regel namen zij als voorlezer en voorzanger ook kerkelijke bedieningen waar, en ook daaraan waren vanzelfsprekend voor-

waarden verbonden. Met behulp van deze registers behoort het tot de mogelijkheden een complete lijst samen te stellen van predikanten en schoolmeesters die in de Staatse tijd in genoemde plaatsen Vaals en Vijlen zijn gepasseerd.

De predikantenlijst van Vijlen vertoont overigens slechts twee namen. De kleine gemeente heeft maar een korte periode van zelfstandigheid gekend. Er was een predikant in de jaren vóór het Franse intermezzo en een in de jaren daarna. In 1680 kreeg Vijlen een predikant toegewezen in de persoon van Everardus Paets.³³⁷ Hij werd in 1683 wegens wangedrag afgezet. Na zijn vertrek kreeg de gemeente met het geringe aantal lidmaten geen nieuwe predikant meer, maar werd verenigd met die van Gulpen.³³⁸

Was de rechtzinnigheid van predikanten en schoolmeesters in de regel geen probleem, des te meer zorgen baarde in veel gevallen hun morele levensgedrag dat onder controle stond van dezelfde instanties. Het waren niet altijd hooggekwalificeerde mensen die een post ambieerden in dit verafgelegen gebied met over het algemeen kleine tot zeer kleine gemeenten die het voorwerp waren van verachting van de overwegend roomse bevolking en van die kant alle mogelijke vormen van tegenwerking hadden te verwachten. In verslagen van de consistorievergaderingen van afzonderlijke gemeenten of in die van hogere organen van de gereformeerde kerk worden op tal van plaatsen de zedelijke misdragingen van predikanten en schoolmeesters gesignaleerd. Dronkaards en vrouwenschenners komen we in hun gelederen regelmatig tegen. Ambtsverzuim was onder de schoolmeesters ook aan de orde van de dag als gevolg van het feit dat er onder hen nogal wat lieden waren, die om wille van den brode nog andere baantjes uitoefenden en daarin de meeste tijd investeerden.³³⁹

Daarover hoeft hier echter niet te worden uitgeweid. Een geval wil ik slechts in het kort vermelden, omdat het plotselinge ontslag van zo juist genoemde ds Paets er door veroorzaakt werd. Het verslag van de classisvergadering van 11 augustus 1682 geeft uitvoerig informatie over de door hem aan de dag gelegde nonchalance tegenover zijn collega's en laat een hele reeks van door hem begane misstappen de revue passeren.³⁴⁰ Volgens dit verslag onderhield hij een buitenechtelijke relatie met de dochter van een schoolmeester, en was hij een man met een opvliegend karakter, die tijdens woedeuitbarstingen de nodige ergernis opwekte door de taal die hij dan uitkraamde en de vloeken en verwensingen, waarvan anderen het voorwerp waren. De vergadering besloot hem te suspenderen en enige tijd later werd hij definitief uit zijn functie verwijderd.

Over de levensloop van de meeste rooms-katholieke pastores zijn we slecht geïnformeerd. Uit de door hen samengestelde registers komen zij meestal naar voren als plichtsgetrouwe herders die hun ambtsverplichtingen goed nakwamen. Over hun geloofsopvattingen valt ook weinig te zeggen. Wel is bekend dat de strijd tegen het zogenaamde jansenisme vanaf het midden van de zeventiende eeuw gedurende anderhalve eeuw op de agenda van

de kerk in al haar geledingen heeft gestaan.³⁴¹ Met zijn zwaar accent op de leer van genade en vrijheid, van verzoening en uitverkiezing en zijn rigoureuze opvattingen en praktijken op het terrein van de moraal heeft het vele gemoederen bezig gehouden. Grote persoonlijkheden, vooral uit de kerk in Frankrijk, waren er aanhangers van, en oefenden in eigen land, maar ook daar buiten grote invloed uit, juist ook in de Nederlanden, waar verschillenden van hen een toevluchtsoord vonden. Een hele reeks pausen heeft zich beijverd om de gevaren voor de rechtzinnigheid en de gezonde morele overtuigingen van hun gelovigen te bezweren. Tal van kerkelijke gezagsdragers hebben zich beijverd om de pauselijke richtlijnen uit te voeren.³⁴²

Dat was ook met de prins-bisschoppen van Luik het geval. Omdat het Staatse Land van 's-Hertogenrade met nog enkele delen van de Landen van Overmaas en de stad Maastricht onder hun jurisdictie vielen moet er ook hier een plaats voor worden ingeruimd. Het is natuurlijk ondoenlijk de lange reeks van pauselijke interventies de revue te laten passeren. Voor enkele daarvan willen we hier een uitzondering maken, omdat zij het voorwerp werden van bemoeienissen van de Staatse overheid. Het gaat dan vooral om de bulle *Unigenitus* van paus Clemens XI, waarmee deze paus op 8 september 1713 stelling nam tegen een ophefmakend boek van Pasquier Quesnel (1634-1719), *Le Nouveau Testament en français avec des réflexions morales sur chaque verset*, waarvan niet minder dan 101 stellingen werden veroordeeld.³⁴³ De prins-bisschop van Luik, Joseph-Clemens van Beieren (1694-1723), en zijn vicaris publiceerden op 15 november van dat jaar en op 29 januari 1714 herderlijke brieven waarin zij zich conformeerden met de pauselijke stellingname en de gelovigen van het bisdom opdroegen hetzelfde te doen.³⁴⁴ Er volgde ook in het Luikse een felle pennestrijd, die de bisschop noopte op 6 juni 1719 een mandement uit te vaardigen, waarmee hij de tegenstanders scherp veroordeelde en hun ongehoorzaamheid openlijk aan de kaak stelde.³⁴⁵

Het heeft niet veel uitgehaald, want ook zijn opvolger, Georges-Louis van Bergen (1724-1743), zag zich verschillende malen genooddaakt hetzelfde te doen. Het mandement, dat hij op 3 juni 1732 uitvaardigde, was gericht tegen enkele priesters uit het aartsbisdom Mechelen, die verzet hadden gepleegd tegen soortgelijke instructies van de aartsbisschop en een toevlucht hadden gezocht in Maastricht om daar onder de bescherming te komen van de Staten-Generaal.³⁴⁶ De Luikse bisschop verbood hen nog de mis te lezen en legde de gelovigen op alle contact met hen te mijden. Dat was tegen het zere been van de Hoogmogende Heren, die deze maatregelen van hun medesoverleiden zagen als een aantasting van hun gezag. Zij droegen de Staatse of Brabantse burgemeester van de stad op om de vier stadspastors te ontbieden en hun op te dragen geen gehoor te geven aan de bisschoppelijke directieven. De aap kwam uit de mouw met de veel verderreikende opdracht bij die gelegenheid een verklaring af te leggen dat zij in het vervolg aan geen enkel directief van hun bisschoppen gehoor zouden geven, wanneer hunner-

zijds daaraan geen goedkeuring was gehecht. Inzet was het recht van placet dat door alle hoven in Europa werd gepractiseerd. De pastoors onttrokken zich aan deze oekase uit Den Haag door buitenstedig te gaan.

Er ontbrandde een felle polemiek tussen Luik en Den Haag, en toen er geen akkoord werd bereikt werd er een verbanningsdecreet tegen de pastoors uitgevaardigd. De bisschop bleef onverdroten voortgaan met zijn anti-jansenistische politiek en liet op 21 januari 1740 een nieuw mandement uitgaan, waarmee hij heel de geestelijkheid van zijn bisdom verplichtte de door hem gegeven richtlijnen consequent in de pastorale praktijk op te volgen.³⁴⁷ Op 2 april volgde er een instructie om dit concreet te maken. Deze instructie, die de pastoors van Vaals en omgeving langs clandestiene weg bereikte, droeg hen op om op 6 april te Visé met collegae samen te komen om hun gehoorzaamheid aan de gegeven richtlijnen te betuigen.³⁴⁸ De luitenant-drossaard van het Land van 's-Hertogenrade, Abraham van den Heuvel, moet daarvan lucht gekregen hebben, want binnen twee dagen had hij een tegenmaatregel gereed, geheel in de lijn van wat de Staten-Generaal hadden gedaan ten aanzien van de Maastrichtse pastoors. Hij verbood de pastoors die het aanging aan deze oproep gevolg te geven en stuurde er de gerichtsode van de schepenbank op af om hen van deze maatregel op de hoogte te brengen.

Het verslag van deze gerichtsode is bewaard gebleven.³⁴⁹ Het is gedateerd op 4 april. Hij bericht daarin dat hij zich 's morgens om half zeven bij de pastoor van Vaals, Petrus Rademaecker, had gepresenteerd en hem een copie van het bevelschrift in handen had gegeven. Om half acht was hetzelfde gebeurd bij de pastoor van Holset, Hubert Audinet. Om acht uur had hij zich bij de laatste, Nicolaes Charlier, pastoor van Vijlen, gevoegd. Deze was volgens de mededeling van zijn huishoudster de hele dag afwezig voor een bezoek in Aken, maar zij had beloofd hem 's avonds na zijn terugkeer de voor hem bedoelde copie ter hand te stellen. Uitdrukkelijk werd van deze drie pastoors verlangd dat zij zich als trouwe onderdanen van de staat zouden gedragen en zich bijgevolg niets zouden aantrekken van de uit Luik ontvangen instructie.

Daarbij kwam weer de aap uit de mouw kruipen. Met evenzoveel woorden stond het in het hun overhandigde document "dat sij aen Haer HoMo selfs in dit stuck incontestabelick verschult sijn aen dusdanige nietige ordres en evocatien strijdigh aen de privilegien deser Landen" niet te gehoorzamen, zolang het niet voorzien was "van het behoerlick placet van Haer HoMo".³⁵⁰ Er werd zelfs van hen verwacht dat zij bij deze gelegenheid, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, te kennen zouden geven "dat sij aen geen enkele illicite evocatie buijten desen Lande "sij tot Viset of elders" gehoor zouden geven. Zouden zij dat wel doen dan stelden zij zich bloot aan de in de eerder genoemde instructies van 1732 en 1740 aangekondigde zware straffen.

Ik heb geen documentatie kunnen vinden om een antwoord te krijgen op de vraag of de pastoors aan dit bevelschrift gehoor hebben gegeven, dan

wel op een of andere manier de bisschoppelijke directieven zijn nagekomen. Dat is alles bijeen niet eens zo erg. Ik heb dit voorbeeld daarom hier zo uitvoerig te berde gebracht om aan te tonen op welke manier de zo langdurige anti-jansenistische strijd zich manifesteerde op lokaal vlak. Mijn bevinding was conform de door anderen al getrokken conclusie dat de strijd voornamelijk ging over de verhouding tussen twee jurisdicties, waarbij partijen er van weerskanten op uit waren de grenspalen in hun voordeel te verplaatsen.

De woonplaats van de predikanten van Vaals

Van geheel andere allure waren de interne tegenstellingen die zich in het begin van de achttiende eeuw in kringen van de Nederduitse gemeente van Vaals steeds scherper begonnen af te tekenen. Ds Wenning had altijd zijn woonplaats in Aken gehad en ook zijn opvolger, Johann Conrad Hannstein (1691-1730),³⁵¹ bleef gedurende heel zijn lange pastoraat in de Rijksstad wonen. Bij het akkoord dat in 1663 tussen de burgerlijke autoriteiten over de pastorie van Vaals tot stand was gekomen had de magistraat van Aken de mondelinge toezegging gedaan dat de predikant er mocht blijven wonen. Dat bracht de gemeente in Aken in een positie die gunstig afstak tegen die van de geloofsgenoten in Burtscheid, aan welke geen enkele erkenning ten deel viel.

Er ontstonden problemen, toen ds Hannstein als gevolg van een steeds toenemende zwakzinnigheid zijn plichten begon te verwaarlozen en de gemeentelieden in Vaals er de dupe van werden, omdat er regelmatig diensten in Vaals uitvielen. Het was de substituut-schout van Vaals, Johan Bartholomeus Bruhl, die in november 1707 daarover zijn klachten deponeerde bij de Raad van State en om maatregelen vroeg.³⁵² En passant verbond hij er ook klachten aan over de koster-schoolmeester, die eveneens zijn taken niet tot tevredenheid behartigde. Hij liet duidelijk doorschemeren dat de enige oplossing gelegen was in het opleggen van de verplichting aan de predikant zijn woonplaats in Vaals te kiezen.

De Raad van State speelde een en ander door naar de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas. Deze relativeerde met een missive van 14 juni 1708 de zaken en wees op de oorlogsomstandigheden, die het verkeer tussen Aken en Vaals bemoeilijkten.³⁵³ Bij resolutie van 27 september 1708 legde de Raad van State tenslotte vast dat de predikant voor de verdere duur van de oorlog in Aken kon blijven wonen.³⁵⁴ De classis kreeg opdracht goed toe te zien op een redelijke ambtsuitoefening van de predikant. Dat zou dus ook in Vaals moeten gebeuren “zynde de eygentlyke plaats van de gemeijnte”, zoals de heren wensten te benadrukken. De schoolmeester kreeg het consigne dat hij “den dienst der kercke en school sal hebben behoorlijk en sonder intermissie waar te nemen volgens het reglement”.

De klachten bleven voortduren. In 1712 achtte daarom de classis het ogenblik gekomen voor nadere voorzieningen. Op 12 november ging er een verzoekschrift naar Den Haag om ds Hannstein het emeritaat te verlenen met behoud van zijn tractement voor de verdere duur van zijn leven en een ander in zijn plaats te mogen beroepen. Bij resolutie van 15 januari 1713 verleende de Raad van State slechts toestemming een adjunct-predikant te beroepen, onder voorbehoud dat deze onmiddellijk de plaats weer zou moeten ruimen, wanneer er eventueel beterschap zou optreden in het ziektebeeld van de predikant.³⁵⁵ In feite werd hij dus, ondanks de ongunstige vooruitzichten die de classis te berde had gebracht, op zijn post gehandhaafd.

In Vaals kwam men onmiddellijk in het gareel. Enkele gemeenteleden richtten zich eveneens tot de Raad van State met het verzoekschrift de te beroepen adjunct-predikant de verplichting op te leggen zich in Vaals te vestigen en zich geheel aan de dienst aldaar te wijden. Bij resolutie van 8 maart 1713 werd dit verzoek ingewilligd.³⁵⁶ De adjunct-predikant zou de gewone diensten in de regel in Vaals moeten verrichten. Slechts een- of tweemaal in de week zou hij voor huisbezoek naar Aken mogen gaan en hij moest verder alles nakomen wat een goede dienstverlening daar zou vragen.

Men liet er in Vaals geen gras over groeien en begon voorzieningen te treffen voor de bouw van een passende woning.³⁵⁷ Toen de gereformeerden van Aken daar lucht van kregen, dienden ook zij op hun beurt een verzoekschrift in, waarin om een predikant werd gevraagd, die het Hoogduits machtig was en die verplicht zou worden zich in Aken te vestigen. De Raad van State beschikte op 1 mei 1713 afwijzend op dit verzoek, onder verwijzing naar de eerder genomen beslissingen.³⁵⁸ De daarop aangetrokken adjunct, Johann Wilhelm Brandt, vestigde zich inderdaad in Vaals. Hij kon echter eerst in 1717 de voor hem gebouwde riantie pastorie betrekken.³⁵⁹

Daarmee was echter de kous niet af. De kwestie kwam opnieuw aan de orde, toen deze adjunct-predikant zich in 1719 naar Wesel liet beroepen,³⁶⁰ en er in Vaals een opvolger benoemd moest worden. De gemeenten van Aken en Burtscheid waren er als de kippen bij zich tot de Raad van State te wenden met het dringend verzoek de nieuwe predikant te bewegen zijn woonplaats weer in Aken te vestigen.³⁶¹ Daar woonden immers verreweg de meeste protestanten. Liet men de zaak langer op zijn beloop, dan liep men het risico dat de indertijd mondeling verleende toestemming tot vestiging in Aken automatisch vervallen zou, en dat zou de gemeente Aken in dezelfde positie brengen als die van Burtscheid. De Raad van State speelde dit verzoek door naar de classis in Maastricht, waar voor- en tegenstanders van een eventuele verhuizing op een vergadering, die enkele dagen in maart 1720 voortduurde, alle gelegenheid kregen hun standpunten uiteen te zetten en toe te lichten.³⁶² De numerieke verhoudingen speelden daarbij een grote rol. De gemeente van Vaals telde slechts een handjevol lidmaten - volgens die van Aken slechts zeven of acht - terwijl er in Aken alleen al 150 wonden en met de talrijke gelovigen uit omliggende plaatsen, waaronder

Burtscheid, kwam men bij avondmaalsvieringen tot circa 500 avondmaalsgangers. Beide partijen bleven lijnrecht tegenover elkaar. Tenslotte werd de mogelijkheid geopperd over te gaan tot de beroeping van twee predikanten, maar men beseftte wel dat daarmee de voordelen van Vaals als toevluchtsplaats voor de gemeenten onder het kruis verloren zouden kunnen gaan, afgezien nog van de financiële consequenties van deze procedure.

Een omvangrijk dossier ging naar Den Haag, waar men op 18 mei 1720 na veel wikken en wegen een beslissing trof ten gunste van Aken en Burtscheid.³⁶³ Dat betekende dat de belangen van de gereformeerden aldaar het grootste gewicht in de schaal hebben gelegd. Men kwam dus terug op eerder getroffen beschikkingen. Dat werd dan ook uitdrukkelijk te kennen gegeven in de verklaring dat alles "soo ten opsigte van de beroeping als van de residentie ofte woonplaats van den voorschr. predikant sal gelaten worden dusdanig, als het geweest is sedert het jaar 1663 sonder reguard te nemen op de resolutiën genomen den 27. September 1708 en 1. Meij 1713". Vaals had dus duidelijk het onderspit gedolven. De genoemde resoluties waren verkregen dank zij "abusive of sonder genoegsame informatie". Daar konden de informanten het mee doen.

Voor de verschillende groeperingen in de gemeente hadden de heren van de Raad van State nog enkele consignes in petto. Het voornaamste gold de nog te beroepen adjunct-predikant. Zij zouden de procedure moeten vervolgen met de vereiste onpartijdigheid en wel zo dat "geen wettige reflexie kan gemaakt worden op haar conduite". Dat consigne heeft niet zo heel veel uitgehaald blijkens de talrijke plaatsen in de acta van de kerkenraad, waar melding wordt gemaakt van tegenstellingen en conflicten tussen dezelfde groeperingen als die hier in het geding waren.

De procedure om de opvolging van ds Brandt te verzekeren verliep overigens mede door toedoen van de Raad van State zeer moeizaam. De procedure kon eerst op 12 augustus 1721 worden afgesloten met de beroeping van ds Hendrik Niclaes Rukkenfelder, afkomstig uit Leer in Oost-Friesland.³⁶⁴ Hij werd weer met de nodige vertraging in Vaals geïnstalleerd op 9 november. Hij zal bij die gelegenheid zijn gasten wel ontvangen hebben in de dicht bij de kerk gelegen pastorie. Hij zal echter volgens het voorschrift van de Raad van State zijn woonplaats hebben gehad in Aken. Een vaste woonplaats in Vaals hebben ook zijn opvolgers gedurende de Staatse periode niet gekregen.

De zorg voor het huis des Heren

Steden en dorpen in de Staatse tijd vormden door standen gelede gemeenschappen. De meeste notabelen in Vaals c.a. waren de gereformeerde religie toegedaan. Voor de ambtenaren, toen officieren geheten, was dit zelfs strikt voorschrift, waaraan de hand gehouden werd. Ook in kerkelijk verband manifesteerden zich deze geleidingen. Ouderlingen en diakenen werden

in de regel uit de meest vooraanstaande groepering gerecruteerd. In het kerkgebouw werden de geledingen zichtbaar in de vorm en plaatsing van de banken en stoelen. De voornaamste waren gereserveerd voor de notabelen.

Dat was ook in Vaals het geval. De kerkelijke ambtsdragers hadden er hun eigen gestoelte, en dat was ook voor de burgerlijke autoriteiten het geval. Al op een vroeg tijdstip was er een apart gestoelte gekomen voor de heer drossaard en na de definitieve vestiging van het Staats gezag was er ook voor de heren schout en schepenen een apart voor hen gereserveerd gestoelte gekomen. Het wekte echter het ongenoegen op van de heren dat dit aan de krappe kant was en niet afgesloten kon worden. Het groeide uit tot een bron van ergernis, toen gewone gemeenteleden geleidelijk aan de gewoonte begonnen aan te nemen bij druk bezochte diensten die plaats en te nemen. Zij ontzagen zich ook niet gebruik te maken van de bijbels en gezangenbundels die eigendom waren van de heren.

Op een bijeenkomst van de heren schepenen van 25 juli 1726 kwamen deze misstanden uitvoerig ter sprake.³⁶⁵ Het eindigde met een gezamenlijk besluit dat er een royaler en fraaier gestoelte moest komen dat afgesloten kon worden en daarmee strikt gereserveerd kon blijven voor de heren.³⁶⁶ Er moest bovendien een met sloten voorzien kastje aangebracht worden om de boeken en ander gerief op te bergen. Het gestoelte moest plaats bieden aan ten minste negen tot tien personen. Ook ten aanzien van de plaatsing hadden de heren hun wensen. Het gestoelte moest haaks op dat van de kerkenraad geplaatst worden om zo bij te kunnen dragen tot handhaving en bevordering van het aanzien van het college. De financiering zou geen probleem zijn. Er zouden een aantal bomen gerooid kunnen worden en de hout-opbrengst zou kunnen dienen om de kosten te dekken. Een deel van het hout zou dan in het gestoelte zelf verwerkt moeten worden.

Uiteraard moest er van verschillende geledingen instemming verkregen worden met deze plannen en dat vroeg enige tijd. In de loop van november 1726 kon groen licht gegeven worden aan schrijnwerker Johan Brender, die al een model had ingediend dat aller instemming had gekregen. Deze kon bijgevolg met de werkzaamheden een aanvang maken. Tegen het eind van het jaar was het gestoelte gereed en kreeg het de door de heren gewenste plaats in de kerk.

Het duurde heel wat langer voordat de gemeente de beschikking kreeg over een waardig orgel. De eerste pogingen in die richting dateren van omstreeks 1765.³⁶⁷ Men begon contact te leggen met eventuele geldschieters en toen bleek dat er voldoende animo bestond werd er overleg gepleegd met een bekend orgelmaker uit de nabije omgeving, Johann Theodor Gilman, uit Kornelimünster. Deze werkte een plan uit dat in mei 1769 op tafel kwam. Het werd weliswaar gunstig beoordeeld, maar te duur bevonden met het oog op de beschikbare middelen. De bedoeling was slechts een bescheiden orgeltje aan te schaffen. Zo staat het een paar maal in de beschikbare bronnen. Ook een verzoekschrift dat uitging naar de Raad van

State maakt daar melding van. Om de heren van deze raad gunstig te stemmen werd uitdrukkelijk verzekerd dat men bezig was met een subscriptie onder de gemeentelieden om de financiering rond te krijgen "buyten eenige de minste kosten van den Lande". Het instrument zou gaan dienen "ten einde tot meerdere stigting de gemeente tot den veelvuldigen loff des Heeren op te wekken, en het aenstaende Jubilé van de Kerk met vreugdezang en loff te kunnen celebreren". Er werd ver vooruitgekeken, want met dat jubileum was bedoeld het honderdjarig bestaan van de kerk. Bij resolutie van 4 september 1769 verleende de Raad van State de gevraagde toestemming op de gestelde voorwaarden.³⁶⁸ Dat gebeurde nog onder uitdrukkelijk voorbehoud dat de financiering geen aanslag zou betekenen op de armenkas.

Men trad vervolgens in onderhandeling met Jakob Engelbert Techemacker (1711-1782), een befaamde orgelbouwer uit Mirke bij Elberfeld, het tegenwoordige Wuppertal, die een plan uitwerkte dat bij contract van 25 januari 1770 besteld werd. Het duurde nog tot mei 1772, voordat het orgel in Vaals arriveerde. Op 1 juni van dat jaar was het gereed, slechts enkele weken na de dag, waarop honderd jaar tevoren de kerk in gebruik was genomen. Met de plaatsing verstreek nog enige tijd en eerst in november 1773 kon een organist aangesteld worden. De kerk was een fraai meubelstuk rijker geworden en de eredienst kon met meer luister voltrokken worden.

Voor de rooms-katholieke parochie van Vaals bestonden dit soort mogelijkheden niet. Men bleef nog tientallen jaren aangewezen op het armzalige gehavende kerkgebouw. Plannen waren er wel om het een goede beurt te geven, maar lange tijd waren de middelen daarvoor niet beschikbaar. Ook voor de inrichting van het kerkgebouw en de voltrekking van de eredienst moest men met beperkte middelen zien rond te komen. Wilde men minstens naar buiten toe een zelfverzekerde indruk maken? Het oude en gehavende kruisbeeld dat tot ergernis van veel protestanten aan de buitenwand van de kerk was aangebracht werd door pastoor Petrus Rademaker in 1738 in het holst van de nacht weggehaald, niet om het definitief te verwijderen, maar het na een opknapbeurt weer op zijn plaats terug te brengen.³⁶⁹

Dat wekte onder protestanten zoveel ergernis op dat zij de hoge overheid van het Land van 's-Hertogenrade wisten te bewerken om op 19 juni een verordening uit te vaardigen het kruisbeeld binnen acht dagen definitief van die plaats te verwijderen.³⁷⁰ Dat gebeurde met een beroep op de verordeningen en plakkaten, die na 1648 en 1663 door de landelijke overheid over dit soort dingen waren uitgevaardigd. Tevergeefs klonken er in Vaals uit bepaalde kringen waarschuwende stemmen tegen deze provocatie met het advies de verordening niet af te kondigen wegens de te verwachten reacties vanuit de roomse bevolking. Desondanks volgde op 28 juli de openbaarmaking en op 4 augustus werd het kruisbeeld van zijn plaats weggehaald.

Wat door de bedoelde zegslieden verwacht en gevreesd werd gebeurde inderdaad. Een storm van verontwaardiging van roomse zijde barstte los. De pastoor had er een belangrijk aandeel in. Hij was na de bekendmaking van de verordening prompt naar Aken gereisd om burgerlijke en kerkelijke autoriteiten van het gebeurde in kennis te stellen. Er kwam een vloed van geruchten op gang over deze aanslag op de diepste religieuze gevoelens van de geloofsgenoten in Vaals, die met opzet werden verspreid onder de heffe van het volk, speciaal uit de omgeving van de Jakobsstrasse. De eerste geweldplegingen volgden prompt. De predikant van de Nederduitse gemeente was er het slachtoffer van, toen hij met enkele getrouwen zich op weg begaf van Aken naar Vaals. Door een aantal onverlaten werden zij met stenen bekogeld en van alle kanten kregen zij te horen dat men met alle macht erop uit zou zijn de kerkgang op de eerstvolgende zondag onmogelijk te maken.

Op die zondag - het was 10 augustus - was het dan ook flink raak. Degenen die het waagden zich van de stad uit op weg te begeven naar Vaals werden door een menigte van enkele honderden lieden al bij de stadspoort van Aken opgevangen. De daar aanwezige versterkte stadswachten konden niet verhinderen dat de arme kerkgangers het zwaar te verduren kregen door een hagel van stenen die uit de woedende menigte onder het uitkramen van scheldwoorden en verwensingen op hen neerdaalde. Er vielen gewonden, die naar huis gebracht moesten worden. Op zondag 17 augustus volgde een nieuwe reeks incidenten, zij het dat protestanten uit Aken en omliggende plaatsen slechts in geringe aantallen de tocht naar Vaals hadden aangedurfd.

Een door drie predikanten ondertekend schrijven ging op 18 augustus uit naar Den Haag en naar Maastricht, waar toen juist gedelegeerden van de Staten-Generaal op hun tweejaarlijkse inspectiereis vertoefden.³⁷¹ Het schrijven naar Den Haag bevatte niet alleen een rapportage van de gebeurtenissen, maar ook een dringend pleidooi af te zien van represailles aan de roomse bevolking van Vaals en dit zijn zin te geven met de toestemming te geven tot herplaatsing van het kruisbeeld. Op de Commissarissen-Deciseurs, zoals de gedelegeerden in Maastricht genoemd werden, werd een beroep gedaan de stadscommandant machtiging te geven militairen naar Vaals te sturen om kerkgangers tegen verdere aanslagen te beveiligen. De heren hadden te kennen gegeven dat zij dit zonder machtiging van Den Haag niet konden toestaan, maar in tweede instantie was de stadscommandant uit eigen beweging er toe over gegaan een dertigtal militairen naar Vaals te sturen.³⁷²

Hetgeen bepleit werd gebeurde inderdaad. Op 18 augustus, een dag na de tweede fatale zondag, werd het omstreden crucifix op zijn plaats teruggebracht. Dat gebeurde op uitdrukkelijk bevel van de luitenant-drossaard, Abraham van den Heuvel. Deze had al op 12 augustus in een uitvoerig rapport getracht zich omtrent de door hem uitgebrachte verordening te rechtvaardigen. Hij had al in het begin van het jaar pastoor Rademaker in

naam van de drossaard gewaarschuwd dat hij zich van nieuwigheden diende te onthouden. En wat de verordening zelf betreft had hij zich zonder meer gehouden aan de verordeningen die reeds van het begin van het Staatse bewind van de landelijke overheid waren uitgegaan. Het klonk natuurlijk wel wat zwak dat de verordening pas was uitgegaan zoveel jaren na dato, terwijl het kruisbeeld daar al die tijd was blijven hangen.

Dat was het ook dat juist de predikanten in hun schrijven naar voren brachten. Het kwam erop neer de reeks incidenten en aanslagen, ook op particuliere personen, zowel van gereformeerde als van lutherse huize, die omstandig gerapporteerd werden, met de mantel der liefde te bedekken.³⁷³ Men hoopte dan dat de verstoorde rust weer zou terugkeren en het aanzienlijk gedaalde aantal kerkgangers weer zou toenemen. Na enkele weken was dit inderdaad het geval.

Hetzelfde kruisbeeld zou nog een rol spelen bij de bouw van de nieuwe kerk in 1751. Nauwelijks was deze bouw een jaar later voltooid, of het kruisbeeld herkreeg zijn plaats aan de buitenzijde van het portaal. De toenmalige pastoor, Jan Willem Bosten (1741-1768), vond deze gebeurtenis zo belangrijk dat hij ze als volgt vastlegde in een van zijn registers: "Anno 1753 die 10 Augusti Divo Laurentio Sacro protestantibus quidem, sed nihil efficientibus acatholicis, reposita est in medio navis forinsecus plateam versus imago Salvatoris nostri Jesu Christi Crucifixi, quae olim pendebat supra januam veteris ecclesiae. Joannes Wilhelmus Bosten (op 10 augustus 1753, toegewijd aan de H. Laurentius, werd het kruisbeeld van Jezus Christus, onze gekruisigde Zaligmaker, dat vroeger boven de toegangspoort van de oude kerk, aan de buitenkant (van de nieuwe kerk) ongeveer in het midden in de richting van het plein weer aangebracht ongeacht de protesten van de niet-katholieken die niets uithaalden).³⁷⁴ Het gebeuren lag geheel in de stijl van het uitdagend optreden van deze pastoor.

Een dergelijke stijl was trouwens ook niet vreemd aan zijn al genoemde voorganger Petrus Rademaker. Tijdens zijn pastoraat was de tweede zo geheten kleine klok, die in 1684 was aangeschaft, in 1729 toe aan een onderhoudsbeurt.³⁷⁵ De klok was uit de toren naar beneden gehaald en in oktober stond de vernieuwde klok gereed om weer omhoog gehesen te worden. De pastoor achtte het nodig het verzuim van het eerstgenoemde jaar goed te maken en alsnog de klok plechtig in te zegenen. De predikant weigerde deze typisch roomse plechtigheid op het kerkhof aan de voet van de toren te doen plaatsvinden. Om die reden werd de klok opgesteld in de tuin van de pastorie van de pastoor, waarop 14 oktober 1729 de plechtige wijding plaatsvond. In de gegeven omstandigheden wenste de pastoor er zoveel mogelijk reliëf aan te geven. Niemand minder dan de abt van Rolduc, Nicolaas Heijndal (1658-1733), was ervoor uitgenodigd, evenals de vriend van pastoor Rademaker Joannes Klinckhamer, pastoor van Gemmenich, en nog een aantal persoonlijkheden die de plechtigheid met hun persoon opluisterden. Pas daarna werd de klok teruggevoerd naar de toren om

opnieuw op zijn plaats opgehangen te worden. Pastoor Rademaker had daarmee gemanifesteerd dat de twee klokken in de toren onder gemeenschappelijk beheer stonden van de twee religieuze gemeenschappen en voor een deel ook onder dat van de burgerlijke gemeente.

Het klokkensimultaneum in Vaals

Duitsers hebben met de term 'Glockensimultaneum' weer een eigen woord voor bepaalde vormen van gemeenschappelijk beheer van klokken. Dat was wat de zorg voor onderhoud betreft in de Staatse partages heel goed geregeld. In de praktijk kon dat natuurlijk anders uitpakken. Klokken waren nu eenmaal een kostbaar bezit en de kosten van onderhoud waren hoog. Met meerdere partijen in het geding was het dan soms moeilijk de geschikte verdeelsleutel te vinden.

Ook voor het gebruik van de klokken dienden aangepaste regelingen gevonden te worden.³⁷⁶ Die opgave stelde zich ook in Vaals, in het bijzonder voor de Nederduits-gereformeerde gemeente en de rooms-katholieke parochie. Zij hadden dan wel eigen kerken, maar die grensden aan elkaar en stonden haaks in een soort winkelhaakconstructie tegen een en dezelfde toren. En in die toren hingen de klokken en voor het gebruik ervan moest een regeling getroffen worden over het hoe en wanneer, nog afgezien van de vraag op welke manier de plichten tot onderhoud over beide gemeenschappen verdeeld moesten worden. Daar kwam nog bij dat ook op de burgerlijke overheid bepaalde verplichtingen rustten. De Waalse gemeente beschikte ook over een klokje in het torentje van de eigen kerk, maar had daarover volledig eigen beheer. Verder waren er in Vaals geen klokken. De luthersen hadden weliswaar een eigen kerk en na 1737 zelfs een fraai bouwswel, maar zij beschikten niet over een klok. De doopsgezinden of mennonieten evenmin.

De andere kerken binnen het gebied van de schepensbank, die van Holset en Vijlen en zelfs de kapel van Lemiers, hadden eigen klokken en ook het gebruik daarvan moest geregeld worden. We zijn over het aantal en de soort klokken in deze kerken goed ingelicht dank zij een totaaloverzicht over het klokkenbestand in de Staatse Landen van Overmaas dat omstreeks 1759 samengesteld door de toenmalige rentmeester, Pierre d'Aulbonne, en zijn assistent, kapitein-generaal Jan Bernard Provost.³⁷⁷ Zij waren in opdracht van de Staten-Generaal al enkele jaren bezig met het bijeenbrengen van de nodige gegevens over de toestand waarin de kerken binnen de Staatse partages zich bevonden. Hun bijzondere aandacht ging daarbij uit naar alles wat betrekking had op de plichten die op de landelijke overheid rustten voor het onderhoud van de kerken zelf of de daarbij behorende meubelstukken en andere onderdelen van de inventaris. Daartoe behoorden ook de klokken.

In deze staat worden ook de klokken binnen de schepensbank Holset, Vaals en Vijlen nauwkeurig beschreven.³⁷⁸ In Vaals zelf hingen twee klokken

in de toren, een grote, banaal- of tiendklok geheten, en een kleinere. De eerste diende onderhouden te worden door het kapittel van Onze Lieve Vrouw te Aken uit de opbrengst van de tienden die de heren van dit kapittel rechte mochten heffen. De tweede klok behoorde aan de zogenaamde nabuurschap van Vaals. Ook in Holset waren twee klokken, waarvan er een aan de burgerschap toebehoorde. De tweede was door een pastoor aan de kerk geschonken en was dus eigendom van de parochie, zij het onder medezeggenschap van de burgerij. In Vijlen waren er drie klokken. De grootste ressorteerde onder de abdis van Burtscheid, de tweede aan de burgerlijke gemeente, de derde tenslotte aan het land. Alleen voor de laatste droeg dus de landelijke overheid de verantwoordelijkheid. Soms wisten de drie partijen elkaar te vinden. In 1739 was dat het geval, toen zij samen voor de aanschaf van een nieuwe klokkenstoel waren opgekomen en de kosten gelijk over drie partijen werden verdeeld.³⁷⁹ In de regel gedroegen partijen zich als eigenaar of eigenaresse van de hun toevertrouwde instrumenten. Zo liet de abdis van Burtscheid de door haar beheerde klok - ook deze was een banaalklok - in Vijlen weghalen, toen de kerk in 1663 aan de eredienst werd onttrokken en voorlopig gesloten werd. Toen hij later de oorspronkelijke bestemming terugkreeg moest de klok weer uit Burtscheid in de toren van Vijlen teruggeplaatst worden op kosten van de abdij.³⁸⁰

Bij gelegenheid ontstonden er problemen, wie van partijen de verantwoordelijkheid droeg en hoe ver die zich uitstreckte. Dergelijke problemen deden zich ook in Vaals verschillende malen voor. Dat gebeurde, toen in 1682 de schepenbank het initiatief nam tot de aanschaf van een tweede klok.³⁸¹ De Nederduits-gereformeerde gemeente werd als belanghebbende opgeroepen een bijdrage te leveren in de aanschaf. Of ook de rooms-katholieke parochie daartoe werd uitgenodigd weet ik niet. De Nederduits-gereformeerde gemeente was bereid honderd pond klokkenspijs bij te dragen ter waarde van zestien tot achttien rijksdaalders. Een daarover door schattheffer Matthias Bruhl verstrekte quitantie draagt als datum 1 juni 1682. Toen het er naar uit begon te zien dat dit materiaal niet gebruikt zou worden, verlangde de gereformeerde gemeente terugbetaling van dit bedrag. Dat werd geweigerd. Het duurde als gevolg van allerlei onenigheid nog tot in maart 1684 voordat de klok eindelijk gegoten kon worden. Het hele karwei kwam op zestig rijksdaalders te staan. Het gekrakeel bleef voortduren. Pas in mei 1685 kwam een overeenkomst tot stand, waarbij de nabuurschap zich bereid verklaarde voor het leeuwendeel van de kosten op te komen, op voorwaarde dat de kosten voor de ophanging in de toren zouden worden voorgeschoten door de gereformeerde gemeente. Die weigerde daarvoor op te komen. Met dit alles duurde het tot in 1686, voordat de klok eindelijk zijn plaats kreeg in de toren. De kosten voor het hele karwei werden op tachtig rijksdaalders geschat. Over de verdeling bleven partijen nog lang nakaarten.

De meeste gegevens hierboven zijn ontleend aan een document dat ds Wenning midden in het conflict in 1684 heeft samengesteld op verzoek van Hermanus Kiel, momber en procureur van de schepenbank. Er hebben zich meer van dit soort conflicten voorgedaan. Nog één wil ik er hier ter sprake brengen. In 1719 moest de banaalklok opnieuw gegoten worden.³⁸² Ook daarbij werd de vraag gesteld wie daarvoor moest opkomen. De schepenbank was van oordeel dat het domkapittel van Aken aansprakelijk gesteld moest worden. Het kapittel was echter niet bereid dat uitgangspunt over te nemen en vroeg om bewijsstukken, waaruit dit soort verplichting vast zou komen te staan. We danken daaraan een aantal documenten die overgelegd werden om vast te stellen "dat de groote off banaalklock hangende in den kerktoeren tot Vaels staat tot laste van het Dom Capittel tot Aecken".

Er waren echter ook gelegenheden, waarbij de verschillende partijen elkaar wisten te vinden om al of niet in opdracht van de overheid gemeenschappelijk uiting te geven aan gevoelens van vreugde of rouw. We vinden daarvan wat het hele gebied van de schepenbank aangaat een specimen in een missive van 25 oktober 1751 aan de autoriteiten in Den Haag over het klokgelui bij het overlijden van de erfprins van Oranje, Willem Carel Hendrick Friso.³⁸³ Via luitenant-drossaard Abraham van den Heuvel kwam dit bericht op 19 november in Vaals binnen met de opdracht uitvoering te gaan geven aan de instructie aan alle kerken, die de beschikking hadden over klokken, het gebruikelijke ceremonieel te starten.³⁸⁴ Dat hield in dat gedurende zes weken volgend op de eerstvolgende maandag de klokken drie maal daags een uur lang geluid moesten worden, 's morgens van 7 tot 8, 's middags van 12 tot 1 en 's avonds weer van 7 tot 8. Voor het gebied van de schepenbank zouden daarvoor in Vaals telkens vijf mannen ingeschakeld moeten worden, drie voor de klokken van de Nederduitse kerk, twee voor die van de Waalse,³⁸⁵ in Holset zouden twee mannen uit de parochianen voldoende zijn, voor die van de kapel van Lemiers zoveel als nodig zou zijn, en op beide plaatsen zouden bij het luiden mannen uit de gehuchten - en ze werden allemaal opgesomd: Mamelis, Rott, Camerig, Harles, Melleschet, Rotthuijzen, In de Berg - elkaar moeten verbeurten. Tenslotte moesten ook voor de drie klokken in Vijlen telkens zoveel mannen als nodig waren ingeschakeld worden. De mensen uit de gehuchten zouden ook daar moeten optreden. Het moet een oorverdovend lawaai hebben opgeleverd bij dergelijke evenementen.

De incidenten van 1762 en hun lange nasleep

Tot besluit van deze episodes uit de geschiedenis van de onderlinge betrekkingen tussen de verschillende kerkgemeenschappen in Vaals c.a. moet ik hier aandacht vragen voor een hele reeks incidenten die zich in 1762 hebben voorgedaan.³⁸⁶ Zij leken een samenballing te vormen van alles wat zich al eerder had afgespeeld in de verhouding van rooms en protestants.

Zij kregen een nasleep die nog vele jaren zou voortduren. Niet alleen werd in Vaals de betrekkelijk nieuwe kerk van de roomsen een tijdlang gesloten, maar hetzelfde gebeurde met alle kerken en kapellen in het Staatse deel van het Land van 's-Hertogenrade. De repercuussies strekten zich zelfs buiten dit gebiedsdeel uit en hebben zonder twijfel ook elders tot een verharding in de wederzijdse verhoudingen gevoerd.

Het begon allemaal met een ogenschijnlijk niet eens zo ernstig voorval bij de doop van een kindje uit het huwelijk van Hendrik Mommers en Sara Erfvens. De man was rooms-katholiek, de vrouw gereformeerd. Het ging dus om de doop van een kindje uit een gemengde verbintenis. Daarom hier eerst een korte voorbeschouwing over de problemen die zich voordeden bij de komst van kinderen uit dit soort verbintenissen.³⁸⁷ De problemen spitsten zich in de regel toe bij doop en opvoeding van de kinderen. Dat was geen zaak van de echtelieden alleen. Ouders, familieleden, en niet te vergeten de bedienaren van de kerkelijke gemeenschappen oefenden druk uit om de kinderen de juiste doop en daarmee de toegang tot hun eeuwig heil te bezorgen. Hoewel door beide partijen dikwijls onverzoenbare beginselen dien-aangaande werden verkondigd komt men in de praktijk alle denkbare variaties tussen de extremen tegen. Beide partijen konden zich verenigen op het besluit alle kinderen gereformeerd te laten dopen. Het andere uiterste kwam natuurlijk ook voor: alle kinderen rooms gedoopt. De mengvorm behoorde ook tot de mogelijkheden. Men besloot dan tot een fifty-fifty-verhouding. Dus om en om, of de jongetjes gedoopt in de kerk van de vader, de meisjes in die van de moeder. Het kon ook weer voorkomen dat zorgvuldig uitgewerkte formules in de praktijk gewoon niet werkten, omdat een van de partijen zich daarbij niet kon neerleggen.

Al de hier gesignaleerde mogelijkheden leken zich voor te doen in het geruchtmakende geval dat zich op 14 april 1762 voordeed in de gereformeerde kerk in Vaals.³⁸⁸ Ook de verbintenis van de echtelieden, waarvan het kind ten doop werd gehouden, had een voorgeschiedenis. Op 15 juni 1760 was een eerste kind van de toen nog ongehuwde Sara Erfvens in dezelfde kerk van Vaals gedoopt door de predikant van Burtscheid, ds Johann Pferdmenges.³⁸⁹ De vader was vermoedelijk de genoemde Hendrik Mommers, met wie zij later huwde. Zij waren beiden uit het Duitse grensgebied afkomstig. Bij hun huwelijk moeten zij de overeenkomst zijn aangegaan dat al hun kinderen gereformeerd gedoopt en opgevoed zouden worden. Dat gebeurde dan ook, toen er op 14 april 1761 een tweede kind werd geboren. Ook dit kind werd door de al genoemde predikant van Burtscheid gedoopt.

Hetzelfde zou op exact dezelfde dag een jaar later met een nieuwe boreling gaan gebeuren.³⁹⁰ De ons al bekende pastoor Bosten had er lucht van gekregen dat dit in de bedoeling lag en was vastbesloten alles in het werk te stellen om te voorkomen dat het kind door de predikant en dus niet door hem zou worden gedoopt. Hij was midden in de nacht van 12 op 13 april bij de vader van zijn koster, Andries Buntgens, binnen komen vallen,

terwijl de man al op bed lag, om hem om advies te vragen, wat hem in de gegeven omstandigheden aan mogelijkheden ter beschikking stonden. De man had nauwelijks geweten, op welke manier hij van advies kon dienen, maar hij had zich aangeboden om in Würselen overleg te gaan plegen met familieleden van de vader van het kind. De dag daarop had hij de pastoor 's morgens, na hem bij de mis te hebben gediend, gevraagd of deze iets zag in dit aanbod, en toen hij daarop een bevestigend antwoord had gekregen had hij zich naar Würselen begeven. Hij wist enkele mensen aldaar zo te bespelen dat zij volop bereid waren hun medewerking te verlenen.

Het ijverigst was een jonge vrouw van omstreeks twintig jaar, een zekere Cunegonda Mommers, zus van de vader, die onmiddellijk meeinging en zich bij de pastoor vervoegde. Daar kreeg zij de opdracht naar het huis van haar broer te gaan om zich van de baby meester te maken en die bij de pastoor af te leveren. Zij was al onderweg daarheen, vergezeld van Andries Buntgens, toen zij werd teruggeroepen en de pastoor meedeelde dat de doopplechtigheid inmiddels al een aanvang had genomen in de gereformeerde kerk en dat het dus zaak was het kindje van daaruit te ontvoeren. Wegwijs gemaakt door genoemde Buntgens was zij op het ogenblik dat de eigenlijke doophandeling al aan de gang was de kerk binnengestormd, had verwoede pogingen gedaan het kindje uit de handen van een der doopbor-gen los te rukken, maar was daarin niet geslaagd. De omstaanders wisten zich van haar meester te maken en leverden haar uit aan de gerechtsdien-naars, die gealarmeerd waren. Deze brachten haar onder in een of ander particulier huis en plaatsten een wachtpost voor de deur.

Een dag later werd zij verhoord en daarbij legde zij een volledige bekentenis af. Al bij die gelegenheid werd vastgesteld dat zij een wat sim-pele inborst vertoonde en nauwelijks aansprakelijk kon worden gesteld voor wat zij gedaan had.³⁹¹ De voornaamste verantwoordelijkheid voor de verstoorde dienst in de gereformeerde kerk lag bij de pastoor, die misbruik had gemaakt van zijn gezag. Nog diezelfde dag speelde zich een ernstig inci-dent af, waarvan de grootvader van het kindje het slachtoffer werd. Deze werd op de terugweg van de doopplechtigheid in Vaals naar zijn woon-plaats in Aken door een stel belhamels overvallen, en zo toegetakeld dat hij in een soort draagstoel in zijn huis afgeleverd moest worden.³⁹²

De achterban van Cunegonda Mommers had inmiddels ook niet stilge-zeten en in de loop van de dag had zich een hele groep mannen gevormd die vast besloten waren haar uit haar gevangenschap te bevrijden. De groep was samengesteld uit lieden die aan weerskanten van de grens woonden. Zij slaagden erin zich nog van de hulp van een aantal Franse ruiters, die in Aken gelegerd waren, te verzekeren. In de nacht van 15 op 16 april begaven zij zich naar Vaals, waar zij erin slaagden de wacht te overmeesteren en Cunegonda uit haar cachot te bevrijden. Zij werd over de grens in veilig-heid gebracht. Volgens latere getuigenissen ging dit alles gepaard met veel geweldpleging, waarbij harde slagen werden uitgewisseld tussen geïnteres-

seerde burgers van beide partijen die te hoop waren gelopen. De aanhangers van de gereformeerde religie kregen allerlei verwensingingen naar het hoofd geslingerd. Om duidelijk te maken wie het in het grensdorp voor het zeggen hadden vond er op de eerstvolgende zondag, 18 april, een nieuwe manifestatie plaats. Een bende mannen trok, nog steeds vergezeld van de Franse militairen, als in slagorde door alle straten heen, gewapend met stevige knotsen over de schouders, ondertussen opnieuw verwensingingen uitstotend aan het adres van de geuzenhonden en heel hun aanhang.

Het was duidelijk dat de vertegenwoordigers van de Staatse overheden het hele gebeuren niet over hun kant konden laten gaan. Al te zeer waren immers het Staats gezag en de daardoor bevoorrechte kerk in het geding. Het ijveren voor een herstel van de geschonden verhoudingen zou nog vele jaren in beslag gaan nemen en alle rooms-katholieke gemeenschappen in het Staatse Land van 's-Hertogenrade en de aangrenzende gebieden zouden er bij betrokken worden. Het begon met een represaille tegen de rooms-katholieke gemeenschap in Vaals, uiteraard ingeleid met een uitgebreid onderzoek naar de gebeurtenissen die hadden plaatsgevonden. De uitvoerige rapportage, die onder datering van 2 juni door luitenant-drossaard Abraham van den Heuvel naar Den Haag werd gezonden, wees opnieuw pastoor Bosten als hoofdschuldige aan, maar vermeldde ook met naam en toenaam de vele personen, die zich schuldig gemaakt hadden aan ongeregelde heden, met talrijke details over die ongeregelde heden zelf.³⁹³

De resolutie op 11 juni door de Staten-Generaal getroffen weerspiegelt dan ook hoezeer het hoge college zich geraakt gevoelde.³⁹⁴ Verordend werd dat op Sint Jansdag pastoor Bosten en nog enkele schuldigen in verzekerde bewaring gesteld moesten worden. De roomse kerk zou vervolgens gesloten worden en een detachement soldaten uit Maastricht zou naar Vaals gezonden en daar ingekwartierd worden om de bevolking goed te doen voelen hoe ernstig de hoge heren de zaak opvatten. De schepenbankbestuurders kregen ook op hun verzoek de toestemming Vaals een betere bewaarplaats voor gevangenen in te richten. Met de autoriteiten van Aken zou tenslotte overleg worden gepleegd over de manier waarop schuldigen die zich op hun grondgebied bevonden bestraft moesten worden en welke maatregelen getroffen zouden worden om herhaling van de incidenten tegen te gaan.

In overleg met de commandant van het garnizoen van Maastricht werd spoedig daarop een detachement van wel zestig man voetvolk en vieren-twintig ruiters naar Vaals gezonden.³⁹⁵ Toen op Sint Jansdag een poging werd gedaan de pastoor gevangen te nemen, bleek de vogel gevlogen. Hij had een waarschuwing gekregen via een van de autoriteiten die zijn mond voorbij had gepraat. Het veroorzaakte onder de rooms-katholieke bevolking ernstige ontstentenis dat soldaten de dienst op die dag, waarin de broer van de pastoor was voorgegaan, verstoord hadden. Nog meer ontstentenis ontstond toen daarop de kerk gesloten werd en de ornamenten moesten worden opgeborgen.³⁹⁶ De koster werd in plaats van de pastoor in

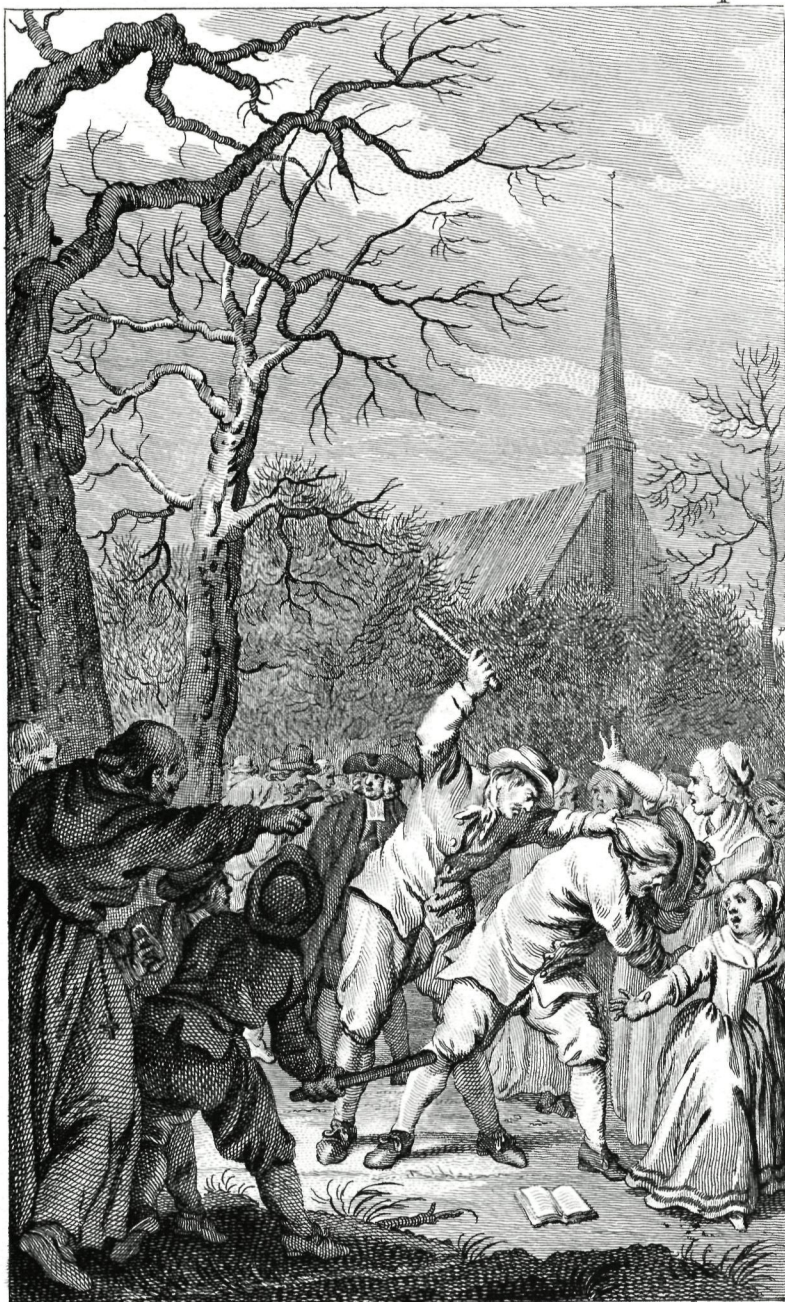
de naastgelegen toren opgesloten. Tegen andere delinquenten werden voorbereidende maatregelen getroffen.

Enige genoegdoening kwam vanuit Aken, toen men van daar bericht ontving dat Cunegonda Mommers gevangen was gezet en dat het stadsbestuur een plakkaat had doen aanplakken, waarin strenge maatregelen werden aangekondigd tegen mogelijke nieuwe ordeverstoringen en geweldplegingen bij de kerkgang van protestanten.³⁹⁷ Ook daar had het onderzoek uitgewezen dat Cunegonda Mommers het willoze slachtoffer was geworden van de druk die de pastoor van Vaals op haar had uitgeoefend.³⁹⁸ Vanuit Vaals kwam het dringend verzoek binnen het contingent soldaten aanzienlijk te verminderen, omdat de last van onderhoud veel te zwaar was voor de bevolking en de rust leek weergekeerd. Toen echter de luitenant-drossaard uit eigen beweging een flink aantal soldaten deed vertrekken en dat aan Den Haag rapporteerde, kreeg hij bij missive van 23 juli van de Hoogmogende Heren een schrobbering dat hij zijn bevoegdheid te buiten was gegaan en werd hem te verstaan gegeven dat hij ze weer terug moest roepen. Naar Aken ging een verzoek om de gevangen gezette vrouw uit te leveren met de toezegging dat, zodra dit zou zijn gebeurd, de roomse kerk weer geopend mocht worden. Toen niet lang daarna Cunegonda Mommers aan de autoriteiten in Vaals werd overgedragen werd inderdaad de kerk weer opengesteld.³⁹⁹ Bij resolutie van 18 oktober werd ook gehoor gegeven aan dringende verzoeken het detachement soldaten te verminderen.⁴⁰⁰ Er werd nochtans een contingent van 42 man gehandhaafd. De moeilijkheden voor de huisvesting bleven voortduren. En de onzekerheid wie voor de onkosten zou moeten opdraaien bleef eveneens hangende. Naar aanleiding van dit besluit meldde ook de commandant van Maastricht zich met het verzoek om een betere huisvesting. Zijn manschappen waren te zeer verspreid ondergebracht om efficiënt ingezet te kunnen worden. Hij vroeg om een betere regeling en, mocht het nog lang duren, dan zou ook een vervanging om de twee maanden wenselijk zijn. Met veel slagen om de arm werd ook aan dit verzoek tegemoet gekomen. De manschappen zouden hard genoeg nodig zijn in de weken die gingen volgen.

Abraham van den Heuvel stierf en kreeg bij resolutie van de Staten-Generaal van 3 december 1762 een opvolger in de persoon van Mr W.F. de Jacobi de Cadier.⁴⁰¹ Deze kreeg weinig respijt om zich in te werken, want tal van problemen dienden zich aan, nadat in de nacht van 8 op 9 december pastoor Bosten gevangelijk was weggevoerd naar Maastricht. De pastoor had zich vermoedelijk op de situatie verkeken en was vanuit zijn schuilplaats op Akens grondgebied weer in Vaals verschenen, mogelijk met de bedoeling er op zondag 12 december weer dienst te verrichten. De reactie van de Vaalser bevolking volgde onmiddellijk. Protestantse kerkgangers vanuit Aken werden weer in elkaar geslagen en er vielen enkele zwaar gewonden. Ook in de daarop volgende weken en maanden bleef het gespannen. Hele reeksen incidenten bleven zich voordoen, met hoogtepunten op

Mishandeling der gereformeerden omtrent Vaals, ten jare 1764, kopergravure uit een geïllustreerd werk, 1793, tekening van F. Buys, gravure van Rein Vinkeles (RAL, prentencollectie, cat.nr. 468).

XXIX.D¹ pl. II.

F. Buys, inv. et delin.

Rein Vinkeles, sculp. 1793.

MISHANDELING DER GEREFORMEERDEN OMTRENT VAALS,
TEN JARE 1764

13 en 27 maart 1763.⁴⁰² Het laatste vond plaats nog geen vierentwintig uur nadat in Aken een scherp edict was aangeplakt met de aankondiging van zware straffen voor degenen die zich aan protestantse medeburgers zouden vergrijpen.⁴⁰³ Veel effect had dit edict, hoe scherp ook, kennelijk niet.

Geen wonder dat er vanuit de kringen der slachtoffers weer een aantal klaagschriften naar de autoriteiten in Den Haag uitgingen, alle natuurlijk met dringende verzoeken paal en perk te stellen aan het optreden van de raddraaiers. Zoals gebruikelijk nam het onderzoek naar de exacte toedracht van de gebeurtenissen en het beraad van de verschillende instanties geruime tijd in beslag, maar op 19 oktober 1763 kwam er dan eindelijk een zeer scherpe resolutie van de Staten-Generaal.⁴⁰⁴ Met de wetenschap dat rooms-katholieke geestelijken zich niet ontzien hadden om het grauw van Aken op te stoken zich telkens weer te vergrijpen aan totaal onschuldige protestantse kerkgangers, zouden ernstige maatregelen getroffen moeten worden ten nadele van de rooms-katholieke bevolking teneinde zo een duidelijk voorbeeld te stellen. De hoofdofficieren van de drie Staatse Landen van Overmaas zouden de opdracht krijgen nieuwe ordeverstoringen onmiddellijk te rapporteren. Wanneer dan na onderzoek zou blijken dat men zich ongeacht de ernstigste waarschuwingen weer vergrepen had aan protestantse medeburgers, zouden alle roomse kerken binnen het betreffende gebied gesloten worden en daar "alle verrigtingen van de roomsche dienst" stopgezet. Naar Aken ging het bericht dat deze maatregelen op geen enkele manier bedoeld waren om aan de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst een eind te maken. Zij zouden onmiddellijk worden beëindigd, wanneer het de protestantse burgers gegund zou zijn ongestoord hun kerkgang te kunnen verrichten. En opdat ze in Aken maar goed zouden weten hoe zeer het optreden van de Haagse autoriteiten contrasteerde met dat van de eigen Akense gezagsdragers verwezen zij naar hun handelwijze na de uitlevering van Cunegonda Mommers. Onmiddellijk daarna was immers de roomse kerk in Vaals weer opengesteld.

Veel heeft ook deze scherpe resolutie niet uitgehaald. De ongeregelde heden bleven voortduren. Zij kregen nieuwe hoogtepunten op 15 en 17 januari 1764, toen een bende boerenjongens protestantse kerkgangers te lijf gingen met stokken en knuppels en een man zo toetakelden dat hij aan de gevolgen overleed.⁴⁰⁵ Toen was voor de Staatse gezagsdragers de maat vol. Het initiatief werd genomen door de luitenant-drossaard. Hij liet onmiddellijk de kerk in Vaals sluiten en vroeg Den Haag om opheldering over de preciese strekking van de resolutie van 19 oktober.⁴⁰⁶ Toen hem bericht werd dat de maatregel van toepassing was "op alle de Roomsche kerken in zijn district" deed hij ook de kerken van Holset en Vijlen verzegelen. Bij nader bericht werd hem te verstaan gegeven dat de maatregel voor heel het Staatse Land van 's-Hertogenrade van kracht was en dat dus ook de kerken van Gulpen en Margraten er onder vielen. Slechts voor de kerk van Gulpen moest gezorgd worden dat zij toegankelijk moest blijven voor de gereformeerde

gemeente, maar er moest scherp op worden toegezien dat er nergens in het hele gebied openlijk of in het geheim diensten zouden worden verricht voor de roomse bevolking. De maatregelen zouden van kracht moeten blijven totdat de ordeverstoringen in en rond Vaals definitief tot het verleden zouden behoren.

Het was duidelijk dat het de heren in Den Haag deze keer ernst was. Daarom ook waren zij bereid eindelijk gehoor te geven aan de wensen van de commandant van het contingent militairen in Vaals. Deze kreeg toestemming een huis te huren dat geschikt was voor een geconcentreerde vestiging van zijn ondergeschikten en alle verdere voorzieningen te treffen die nodig mochten blijken met het consigne dat de bevolking de daaraan verbonden financiële lasten moest dragen. De autoriteiten in Aken werden onder druk geplaatst om de schuldigen aan de herhaalde ordeverstoringen te straffen en maatregelen te treffen om de veiligheid van de kerkgangers naar Vaals te garanderen. Het was feitelijk zo ver gekomen dat protestanten uit Aken en Burtscheid het niet meer waagden naar Vaals te gaan en dat mocht in geen geval zo blijven.

Geen wonder dat de representant van de prins-bisschop in Den Haag in deze sfeer geen gehoor kreeg, toen hij een verzachting van de maatregelen bepleitte.⁴⁰⁷ Uit de notulen van vergaderingen van de Staten-Generaal op 24 april en 28 mei blijkt dat de missiven van die kant voor kennisgeving werden aangenomen en onbeantwoord bleven.⁴⁰⁸ Van arren moede zag de bisschop zich genoodzaakt zijn gelovigen in de betreffende parochies aanwijzingen te geven voor alternatieven. De parochianen van Gulpen werden verwezen naar de kloosterkerk van de capucijnen in Wittem, die van Vijlen naar de kerk van Nijswiller, die van Margraten naar de kapel in Schulder, en tenslotte die van Vaals naar kerken over de grens.⁴⁰⁹ Ook toen in de zomer van 1764 Ferdinand-Adolf graaf von Plettenberg als heer van Gulpen en Margraten, de kapel op zijn kasteel Neubourg open wenste te stellen voor zijn geloofsgenoten werd dit onverbiddelijk geweigerd.⁴¹⁰ Toen omstreeks diezelfde tijd vanuit Luik kort achtereen tot twee maal toe weer een verzachting van de maatregelen bepleit werd, verwaardigden de Hoogmogende Heren zich deze keer op 8 oktober eindelijk van antwoord te dienen.⁴¹¹ Zij rechtvaardigden omstandig hun handelwijze en bleven, ondanks alle welwillendheid van toon bij hun weigering. De rooms-katholieke geestelijken in Aken zouden er goed aan doen "bij de magistraet te insisteren ten eynde aan de gereformeerde ingeseetenen van Aken en Borchet ... een geruste en veylige wegh mochte besorght werden omme te Vaels haaren Godsdienst te kunnen verrichten". Zij spraken de verwachting uit dat de prins-bisschop er toch wel begrip voor zou kunnen opbrengen dat zij gebruik maakten van de middelen die hun ten dienste stonden om dit te garanderen. Alles bleef dus zoals het was.

Het duurde nog vele maanden, voordat er eindelijk verandering kwam. Op 3 januari 1765 ging er een rekwes van de dorpmeesters van Gulpen en

Margraten naar Den Haag.⁴¹² Daarin werd in een uiterst deemoedige toon-zetting gememoreerd dat de kerken in deze twee plaatsen vanaf 1 februari 1764 gesloten waren gebleven. De rooms-katholieke bevolking had deze voor haar zo harde en pijnlijke maatregel "sonder eenige murmuureeringen, en integendeel mei de volmaakste gehoorsaamhijid" aangenomen en opgevolgd. Zij spraken nochtans de verwachting uit dat daar een eind aan zou komen, nu de protestanten van Aken en Burtscheid al drie maanden lang vrij en ongehinderd hun kerkgang naar Vaals hadden kunnen verrichten.

Deze keer hielp het. Tijdens de bespreking van deze brief op de vergadering van 14 maart achtten de Hoogmogende Heren het ogenblik gekomen om de luitenant-drossaard van het Land van 's-Hertogenrade aan te schrijven dat de kerken weer opengesteld konden worden.⁴¹³ Ook aan de magistraat van Aken zou dit bericht worden meegedeeld en de verwachting worden uitgesproken dat zij van hun kant ook alles zouden willen doen om de verbetering van de onderlinge betrekkingen te handhaven. Op de vergadering zelf werd de gedachte uitgesproken dat men, voor het geval het toch weer mis zou gaan, over andere en betere mogelijkheden beschikte om de gezagsdragers daar onder druk te plaatsen. Men zou immers beslag kunnen leggen op de opbrengst van "de considerabele tienden" die de geestelijkheid aldaar toekwamen in het Land van 's-Hertogenrade. Was dit een bekentenis achteraf, dat het van Luikse zijde voortdurend te berde gebrachte argument dat roomse mensen, die part noch deel hadden aan euvel daden die elders door anderen waren bedreven, geen object mochten worden van zo'n harde maatregelen, toch wel indruk had gemaakt?

De affaire kreeg echter nog een lange staart. Het proces dat tegen pastoor Bosten al in 1762 was aangespannen was nog steeds niet afgerond. In 1765 had de drossaard van het Land van 's-Hertogenrade, graaf van Bentinck, heer van Nienhuijs, zich er intensief mee bezig gehouden, en ook het college van schout en schepenen van Holset, Vaals en Vijlen had hetzelfde gedaan.⁴¹⁴ Men was weliswaar tot de bevinding gekomen dat de pastoor de hoofdschuldige was geweest van het hele gebeuren, maar verkeerde in onzekerheid over de straf die hem moest worden toegemeten. Beide instanties wendden zich daarom in de nazomer tot de autoriteiten in Den Haag. Zij wensten de zaak wegens het grote belang toevertrouwd te zien aan "een juridique faculteyt", die de vereiste neutraliteit bezat. Bij resolutie van 30 september 1765 legden de Staten-Generaal het inmiddels lijvig geworden dossier in handen van het college van 's Lands advocaten.⁴¹⁵ Deze heren namen ruimschoots de tijd en kwamen eerst op 17 januari 1766 met een omstandig advies gereed.

Het bevatte meer vragen dan antwoorden. Die vragen betroffen niet zozeer pastoor Bosten, als wel de vele anderen die een rol hadden gespeeld in de hele affaire. Allereerst was dat Cunegonda Mommsers. Wat was er met haar gebeurd? Zat zij nog steeds vast en hoe ver was het proces tegen haar gevorderd? Waarom was de koster al na twee dagen weer vrijgelaten en hoe

was er verder tegen hem geprocedeerd? Hoe zat het met de vader van de koster, en hoe met de broer van de pastoor, diens kapelaan? En tenslotte hoe ver was men gevorderd met het onderzoek naar de vele rellen, die zich hadden voorgedaan, en hoe dacht men de schuldigen te treffen, die buiten Staats gebied woonden? Bij resolutie van 20 januari beslisten de Hoogmogende Heren dat het onderzoek en de besluitvorming over al deze zaken naar de verschillende gerechtelijke instanties moesten worden terugverwezen.⁴¹⁶

Het college van schout en schepenen wist reeds op 21 februari 1766 een uitvoerig antwoord te verschaffen op de gestelde vragen en op 24 februari voegde De Jacobi de Cadier er het zijne aan toe.⁴¹⁷ Cunegonda Mommers was na haar uitlevering evenals pastoor Bosten naar Maastricht gevoerd en verbleef daar al vier jaar in hechtenis op het oude stadhuis. De luitenant-drossaard releveerde vooral dat men van Akense zijde wegens de zwakke geestesvermogens van de vrouw om uiterste clementie had gevraagd, en hij zelf was het geheel eens met het door zijn voorganger ingenomen standpunt dat dit inderdaad gewenst was. Hij was nochtans de mening toegedaan dat zij in hechtenis moest blijven, zolang het proces tegen de pastoor niet was afgesloten.

De rapportage over de overige schuldigen behoeft hier niet geanalyseerd te worden.⁴¹⁸ Belangwekkender is wat mede op basis van een tweede advies van het college van 's Lands advocaten, dat op 25 juli 1766 werd uitgebracht, uiteindelijk als vonnis over pastoor Bosten geveld werd. De Staten-Generaal legden op 1 september 1766 dit vonnis vast en belastten het college van schout en schepenen met de tenuitvoerlegging ervan.⁴¹⁹ Het vonnis was buitengewoon zwaar. De pastoor werd "ten eeuwigen dage" verbannen, niet alleen uit zijn woonplaats, maar uit heel het gebied van de Staatse Landen van Overmaas en zelfs uit "het geheele district van de Generaliteit zonder ooit daar weeder binnen te komen, op poene van swaardere straffe". Dat was nog niet alles, want hij werd tevens veroordeeld tot alle proceskosten en zou in hechtenis blijven totdat hij aan deze eis zou hebben voldaan.

Bij de tenuitvoerlegging van dit vonnis rezen nieuwe complicaties. In de loop van oktober werd de pastoor vanuit zijn voorlopige verblijfplaats in Maastricht overgebracht naar het cachot op het oude stadhuis met de verplichting dat hij zelf zou opkomen voor de kosten van zijn verblijf die op een schelling per dag werden vastgelegd. Hijzelf kwam daar tegen in beroep en diende bij het college van schout en schepenen het verzoek in om tegen borgtocht vrijgelaten te worden.⁴²⁰ Hij was bereid heel zijn inboedel en heel zijn inkomen ter beschikking te stellen om zo aan de hem opgelegde boete te voldoen. Op 30 november lag een door hem ondertekende staat van deze goederen op tafel.⁴²¹ Het spreekt vanzelf dat het college van schout en schepenen zich tot de hoogste gezagsdragers in Den Haag wendden om te vernemen, wat zij daarmee aan moesten.

Op 26 januari 1767 was het dan eindelijk zo ver dat de Hoogmogende Heren de al zo lang voortslappende processen konden afsluiten.⁴²² Het gebeurde opnieuw op basis van adviezen die 's Lands advocaten kort tevoren verstrekt hadden.⁴²³ Ik wil de vonnissen hier kort samenvatten. De arme Cunegonda Mommers werd veroordeeld om, zoals het oordeel luidde "anderen ten exempel en afschrik door den scherprechter aan de kaak, alhier binnen Vaals, te worden vastgebonden, en met twaalf roeden om den hals omhangen, en zo geduurende een uur te blijven geëxponeert". Verder zou ook zij net als de pastoor ten eeuwigen dage verbannen worden uit heel het gebied staande onder de Generaliteit, en tenslotte zou ook zij moeten opkomen voor de kosten van het proces. Overwegingen dat zij nauwelijks toerekeningsvatbaar was gebleken hadden kennelijk geen gewicht in de schaal gelegd. Veel ernstiger werden geacht de "zeer kwaade en pernicieuse gevolgen, strekkende tot stoornisse en bespottinge van den publicquen Gereformeerden Godsdienst, ende bedieninge der Heilige Sacramenten, welke in een land van justitie niet kunnen worden geleeden, maar anderen ten exempel rigoureuuselyk behooren te worden gestraft".

Soortgelijke zware straffen vielen ook andere schuldigen, die in Vaals woonachtig waren, ten deel. Voor de bestraffing van delinquenten buiten Staats grondgebied was men uiteraard aangewezen op de welwillende medewerking van andere autoriteiten en de bereidheid daartoe was, blijkens de toedracht der gebeurtenissen in de voorbije jaren, niet bijster groot gebleken. Wat pastoor Bosten betreft werd in de genoemde resolutie uitdrukkelijk vastgelegd dat de drossaard van het Land van 's-Hertogenrade zorgvuldig moest nagaan, of de door de pastoor overgelegde staat van zijn goederen wel voldoende betrouwbaar was en of hij mogelijk nog over andere goederen beschikte. Het resultaat van dit onderzoek zou met het oog op een 'finale dispositie' naar Den Haag gestuurd moeten worden.

Erg gunstig is dit onderzoek voor de pastoor niet verlopen. Zijn goederen bleken ten enen male onvoldoende om de zeer hoge kosten die hem ten laste waren gelegd daaruit te kunnen bestrijden. Men bleef onverbiddelijk in de eis dat hij in Maastricht vastgehouden zou worden totdat het bedrag was voldaan. Uit de stukken blijkt dat dit tot een hoogte van ruim tienduizend gulden was gestegen.⁴²⁴ Er kwam enige hulp uit de kring van zijn collega's. Onder datering van 31 augustus 1767 ging er een schrijven uit van de aartsdiaken van Haspengouw, onder wiens bevoegdheid de parochie Vaals ressorteerde, naar de geestelijken binnen zijn ressort met de oproep een royale bijdrage te willen storten voor een fonds tot vrijkoop van de arme pastoor.⁴²⁵ De gelden moesten verzonden worden naar de pastoor van de Sint Nicolaas in Maastricht en deze zou zich dan met de afdracht verder belasten. Was ook de opbrengst daarvan te gering? Feit is dat pastoor Bosten zijn vrijlating te danken had aan prins Willem V van Oranje, tot wie de pastoor op 10 januari 1768, toen nog altijd in de gevangenis, een verzoekschrift richtte.⁴²⁶ Hem werd gratie verleend op voorwaarde dat hij op

Staats grondgebied geen herderlijke functie meer zou uitoefenen. De mogelijkheid daartoe was hem trouwens al ontnomen door het banvonniss dat al eerder over hem was uitgesproken. De bediening van de parochie kon hij overlaten aan zijn broer.⁴²⁷ Het laatste contingent militairen verdween pas in november 1768.⁴²⁸ Daarmee waren de laatste sporen van het drama dat met de doop op 14 april 1762 was begonnen beslist nog niet uitgewist. De herinnering aan de zware straffen die leden uit de parochiegemeenschap van Vaals hadden getroffen bleef nog lang levendig.⁴²⁹

Geloofsovergangen

Het ligt voor de hand dat in de regelmatig zo gespannen sfeer tussen de aanhangers van de verschillende geloofsovertuigingen in Vaals geloofsovergangen steeds moeilijk hebben gelegen. Niettemin kwamen zij voor. Aan de oorsprong ervan lagen dikwijls de gemengde verbintenissen en huwelijken die ondanks alle tegenstellingen en conflicten bleven aangegaan worden. Hiervoor kwamen we er al voorbeelden van tegen. We signaleerden daar ook al de zorg, die kerkelijke overheden, daarin gesteund door burgerlijke gezagsdragers, zich getroostten om ze tegen te gaan. De beduchtheid om langs die weg overgangen van de ene naar de andere te zien plaatsvinden speelde daarbij bij alle kerkgenootschappen een rol. Een visitatieverslag van 1713 van gereformeerde zijde zegt er het volgende van: "Weegens ongelijke houwelijkken wiert ook op de meeste plaatsen seer gedoleert, als strekkende tot verderf van de gereformeerden, die daardeur tot de paapse superstitie wierden vervoerd. Immers sagh men de kinders daartoe geduurich weggesleept, of het veroorzaakte een geduurig oneenigheijt tusschen de ouders, waardoor het getal der gereformeerden verminderde, en gemeenten geruineert wierden".⁴³⁰ De neerslag van deze geloofsovergangen kan worden nagegaan in de lidmatenlijsten die van de meeste gereformeerde gemeenten bewaard zijn gebleven. Dat geldt, zij het in beperkte mate, ook voor die van Vaals.⁴³¹

Jammer genoeg geeft de lidmatenlijst van de Nederduits gereformeerde gemeente, die al in 1624 een aanvang neemt en de hele Staatse tijd bestrijkt, niet veel meer dan namen en nog eens namen. De verschillende predikanten, die aan de samenstelling van deze lijst een bijdrage hebben geleverd, tekenden hier en daar slechts de plaatsen van herkomst aan, maar voorzagen de namen, in tegenstelling tot hun collega's elders, niet van kanttekeningen. Slechts zegge en schrijven twee maal komen we een aantekening tegen van een 'beking'. Het gaat dan om 'bekeerlingen', die hun geloofsbelijdenis hebben afgelegd.

Voor het eerst treffen we zo'n aantekening aan in 1684. Daar worden twee namen genoemd uit de familie van de Blanchetestes en vervolgens de mededeling dat zij "in ordentlicher Versammlung die Absagung des Römischen und Bekenntnis des Glaubens der Reformierten Religion"

hebben gedaan. Iets dergelijks vinden we dan nog in 1704. Opmerkelijk is dat we op deze lijst tot twee maal toe een aantekening vinden over 'bekerin-gen' van Mennonieten. Deze doen hun naam van 'stillen im Lande' eer aan, want hun aanwezigheid in Vaals, die toch tot eigen gemeentevorming leidde, heeft nauwelijks sporen achtergelaten. Van een archief is niets bewaard gebleven. Hier en daar komen we hen in de registers van andere kerkenootschappen tegen. Zo ook hier. In 1784 is sprake van "zwei ehe-malige Glieder der Mennonitengemeinde die zu Mitglieder unserer Reformierten Gemeinde aufgenommen wurden". In 1789 komen we weer een enkeling tegen, bij wie iets dergelijks wordt aangetekend. Of daarmee voor deze gereformeerde gemeente het totaal van deze geloofsovergangen is weergegeven, is natuurlijk niet zeker. Wel kan worden geconcludeerd dat zij tot de hoge uitzonderingen behoorden. De sociale druk heeft in heel de Staatse periode een rol gespeeld om dit soort eventualiteiten, die zowel in roomse als in protestantse kring slechts weerzin opriepen, tot een minimum te beperken.

Voor de lidmatenlijst van de Waalse gemeente, die we ook op dit punt onderzocht hebben, kwamen we tot dezelfde soort bevindingen. Op deze lijst is zelfs tot drie maal toe sprake van overgang van Mennonieten naar de Waalse gemeente.⁴³² In 1757 registreerde de toenmalige predikant ds Roques de overgang van drie broers. Hij deed dit als volgt: "Les trois frères Bennighoven, Mennonites de Borcet, s'étant présentés à nous pour être reçus dans le sein de la vraie Eglise Chrétienne Réformée, témoignant le désir qu'ils avoient de renoncer au différent qui les séparait de notre Eglise, je les ai instruit pendant quelque temps, et après leur avoir fait faire leur confession de foy en présence de (volgen enkele namen) je les ay reçu à la Communion le 16 Juillet 1757". Had deze predikant bijzondere talenten om mensen tot dit soort overgangen te brengen? Of was het tenslotte de solidariteit van de drie gebroeders die de doorslag heeft gegeven? We kennen de omstandigheden niet waarin deze overgangen plaatsvonden.

Ook op de lidmatenlijst van zijn opvolger ds Guérin komen we nog twee aantekeningen over 'beking' van Mennonieten tegen. Op 31 december 1775 tekende hij aan dat een zekere François de Graaf "a embrassé notre Religion", en van Sibylle de Leuvenig heet het in 1783 "née dans la Religion Mennonite, a fait sa confession de foi et a reçu le Saint Baptême le 7 Avril à Vaels".

De lidmatenlijsten van de Waalse gemeente vermelden over het algemeen ook niet meer dan de namen van hen die de belijdenis deden. Aantekeningen omtrent de overgang van rooms-katholieken komen we niet tegen. Slechts helemaal aan het eind treffen we een gedetailleerde aantekening aan uit het jaar 1797, dus eigenlijk al van over de grens van het Staatse tijdvak. Daarin komt niet alleen de nieuwe tijd om de hoek kijken, maar worden bovendien enkele onthullingen gedaan over de procedure, die bij dergelijke overgangen werd gebezigd. We laten daarom de tekst hier volgen: "1797,

Mr Narcisse Gancel de Louviers, officier dans l'armée de la République Française, né et élevé dans le sein de l'Eglise Catholique Romaine, m'ayant témoigné le vif désir d'abjurer les erreurs de la dite Eglise et d'être reçu membre dans notre communion. Je l'ai admis en conséquence à mes instructions pendant un certain tems, et après un examen sévère ... j'en ai reçu son abjuration, signée le 11me May 1797.⁴³³ Volgt nog een N.B.: "La ditte abjuration se trouve parmi les papiers de l'armoire qui est en dépôt chez moi. H. Payen, Pasteur". Of er zich in die kast meer van dat soort documenten bevonden is niet meer te achterhalen. De kast en de inhoud ervan is al lang verdwenen, en ook in het archief van de gemeente is niet ook maar iets te vinden dat lijkt op een dossier met stukken betreffende geloofsovergangen. We moeten opnieuw concluderen dat zij in Vaals gedurende heel de Staatse tijd tot de hoge uitzonderingen hebben behoord.

Geloofsovergangen in de andere richting, dus naar de roomse kerk toe, zijn nog moeilijker in de greep te krijgen. Echte documentatie ontbreekt. Het is min of meer bij toeval dat men er hier en daar in de parochieregisters van Vaals sporen van tegenkomt. Bij de registratie van het overlijden van Henricus Altdorff op 13 september 1745 werd aangetekend "ex Lutheranismo olim conversus ad fidem orthodoxam" (vroeger uit het lutheranisme bekeerd tot het ware geloof),⁴³⁴ en in hetzelfde register vindt men enkele vroegtijdig gestorven kinderen die geboren werden uit gemengd gehuwde ouderparen.⁴³⁵ De overleden kinderen werden dus gerekend deel uit te maken van de parochiegemeenschap en op het eigen kerkhof begraven. Hun namen zijn dan ook in de regel te vinden in het doopregister. Men moet er natuurlijk van uitgaan dat de kinderen uit dergelijke huwelijken, die rooms gedoopt werden en in leven bleven, deel zijn gaan uitmaken van dezelfde gemeenschap. De aanzet tot een dergelijke aanwas vindt men vanzelfsprekend ook in het huwelijksregister, vooral wanneer van huis uit protestantse moeders de stap zetten. Als voorbeeld daarvan noem ik een als dochter van Fredericus geregistreerde bruid Catharina, die op 17 december 1661 in het huwelijk trad met een roomse echtgenoot. Daarvan wordt aangetekend dat het huwelijk met toestemming van de aartsdiaken van Aken in de besloten tijd werd ingezegend, nadat de bewuste Catharina, zoals het heet, op dezelfde dag "praestavit votum fidei catholici eo quod cum parentibus suis haeretica fuerit" (legde de eed van het katholieke geloof af omdat ze met haar ouders ketters was).⁴³⁶ Het had vanzelfsprekend ook wel wat vriendelijker gezegd kunnen worden, maar zover was de pastoor toen nog niet. Het aantal van dergelijke overgangen zal weliswaar niet groot geweest zijn, maar toch groot genoeg om de consistories van de verschillende protestantse gemeenschappen met een aanhoudende zorg te belasten. Dat vormt ook de verklaring voor het getouwtrek bij de geboorte van kinderen uit ongelijke verbintenissen over de vraag in welke kerk die kinderen gedoopt moesten worden. In de vorige paragraaf hebben we gezien tot welke excessen dat kon leiden.

Nu we hierboven enkele gegevens ontleend hebben aan de overlijdens- en begrafenisregisters van de parochie Vaals wordt het tijd wat nader kennis te gaan maken met de begraafplaatsen van Vaals.

De begraafplaatsen van Vaals

Een laatste paragraaf in deze reeks 'Allerhande' moet gewijd zijn aan de plaatsen, waar de verschillende religieuze gemeenschappen in Vaals, vooral gedurende de Staatse tijd, hun dierbare overledenen hebben begraven. We zullen de beschouwingen die daarover hier gaan volgen openen met een analyse van de overlijdens- en begraafregisters die voor Vaals bewaard zijn gebleven.

De oudste registers komen van de rooms-katholieke parochie. Er zijn enkele brokstukken bewaard uit de jaren 1600 tot 1602. De eigenlijke reeks begint in 1641, loopt tot 1677 en begint opnieuw in 1702 om dan door te gaan tot het eind van de Staatse tijd.⁴³⁷ Daar sluiten de negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse registers op aan. Voor zover valt na te gaan bleef het kerkhof dat rond de oude kerk was aangelegd gedurende heel de Staatse periode onder eigen rooms beheer. Daar werden de meeste afgestorvenen begraven. Die de daarvoor vereiste gelden op tafel konden leggen lieten zich ook in Vaals binnen de kerk begraven. Ook voor het begraven op het kerkhof moest een taxe betaald worden, maar degenen die deze niet konden betalen werden van de arme begraven. Dat was overal elders zo het geval.

Veel bijzonderheden geven de bewaard gebleven registers niet prijs. Hier en daar maken zij melding van een bijzetting binnen het kerkgebouw.⁴³⁸ Zonder meer kan worden aangenomen dat in de korte periode, waarin het statuut van het simultaneum ook in Vaals van kracht was, daarvoor regelingen getroffen moesten worden met de gereformeerde gemeenten. De koster van de dominante kerk moet daarbij de voornaamste rol gespeeld hebben. Er moest gezorgd worden voor het openen der graven en het weer op orde brengen van de vloer van het kerkgebouw nadat de bijzetting had plaats gehad. Hij had daarbij nog meer taken te vervullen. Naar het schijnt was het uitluiden van de doden, ook van de rooms-katholieken onder hen, gedurende heel de Staatse periode voorbehouden aan de gereformeerde koster. De omstandigheid dat vanaf 1672 twee kerkgebouwen aanleunden tegen de ene toren, die als eigendom van de burgerlijke gemeente beschouwd werd, leek het recht daartoe te verlenen aan de koster van de dominante kerk.

Een aanwijzing voor het laatste vinden we in het verslag van een consistorievergadering van 7/8 juli 1749.⁴³⁹ Op die vergadering maakte de toenmalige gereformeerde koster, Hendrik Schmalhausen,⁴⁴⁰ de wens kenbaar dat hij persoonlijk voor de daaraan verbonden werkzaamheden wel enige vergoeding mocht krijgen. Het consistorie kon het daarmee slechts in beperkte mate eens zijn. Bij die gelegenheid werd vastgelegd dat hij voor de

eigen gemeenteleden het overluiden als een verplichting die onder zijn aanstelling viel diende te beschouwen. Dat lag uiteraard wel wat anders bij roomse en lutherse afgestorvenen, maar ook voor hen moest als regel gelden dat hij dat kosteloos moest doen als een dienstverlening aan bureu. Voor mensen, die van elders een beroep op hem moesten doen mocht hij wel een en ander in rekening brengen. Voor het overluiden bij deze begrafeningen moest hij worden ingeschakeld tegen een vergoeding van acht schellingen. Wensten de nabestaanden in dit soort gevallen zelf het luiden van de klokken op zich te nemen, dan moesten zij daarvoor een aangepaste, ook financiële overeenkomst met de koster treffen.

Voor het gebruik van het rond de kerk gelegen kerkhof moest natuurlijk ook een regeling getroffen worden. Hoe de regeling tot stand is gekomen dat aan de rooms-katholieken het beheer over dit kerkhof is gelaten heb ik niet kunnen achterhalen. Het lijkt mij nauwelijks aannemelijk dat dit in de tijd van de harde confrontatie, en dan vooral in de jaren 1663-1672, zo geweest is.⁴⁴¹ We weten maar al te goed met welk een fanatisme van protestantse zijde geageerd werd tegen de aanwezigheid van kruisen op de graven en hoeveel weerzin ook andere rooms-katholieke gebruiken in die kringen opriepen.⁴⁴² Het lijkt mij daarom aannemelijk dat het beheer van het kerkhof eerst tijdens het Franse intermezzo weer aan de roomsen is toegefallen en dat daarin na de Vrede van Nijmegen geen verandering meer is gekomen. Of toen ook het plaatsen van kruisen weer onbelemmerd kon plaatsvinden moet ik in het midden laten. Zeker is dat op tal van plaatsen in de betreffende registers sprake is van bijzettingen in wat heette "nostro coemeterio" (op ons kerkhof) of "in coemeterio nostrae ecclesiae (op het kerkhof van onze kerk).

De beide gereformeerde gemeenschappen van Vaals beschikten niet over eigen kerkhoven. Jammer genoeg zijn er slechts voor de tweede helft van de achttiende eeuw registers bewaard gebleven. Die van de Nederduitse gemeente nemen in 1748 een aanvang, die van de Waalse lopen vanaf 1743.⁴⁴³ Zij vertonen bij onderlinge vergelijking enkele opmerkelijke verschillen. De Nederduitse gemeente hield er verschillende registers op na. Een "Toten-Register der Hochdeutsche Reformierten Gemeinde in Aachen de anno 1748", een "Todten-Register von der Reformierten Gemeinde in Vaals", en een register van overledenen "welche in der Reformierten Kirche begraben werden".

Zo eenvoudig als deze omschrijvingen lijken te suggereren ligt het echter niet. Om met het laatste te beginnen, het onthult tegelijk wie daar de voornaamste bemoeienis bij had, want het draagt de naam van de al eerder genoemde Henricus Schmalhausen, "in der Zeit Schulmeister, Vorleser und Kuster zu Vaals". Het door hem en zijn opvolgers bijgehouden register bevat tal van notities over bijzettingen in de kerk, hier en daar voorzien van plaatsbepalingen als "unter der Mannsbänke", maar tamelijk regelmatig wordt ook melding gemaakt van begrafenissen "auf dem Kirchhof".

De vraag is dan natuurlijk welk kerkhof daarmee bedoeld kan zijn. Toch het rond de kerken gelegen kerkhof en dus met toestemming van de beheerder, de rooms-katholieke parochie? Dat wordt nergens met evenzoveel woorden vastgesteld. Men moet er rekening mee houden dat een groot aantal gemeenteleden elders overleed en ook elders begraven werd. Dat betreft dan mensen die in Aken, Burtscheid of Eupen overleden en op een kerkhof in hun eigen woonplaatsen begraven werden. Ook dat was echter geen vaste regel. Het komt ook regelmatig voor dat in het register wordt opgetekend dat mensen die in Aken overleden zijn, in Vaals werden begraven. Dat geldt ook voor andere plaatsen, ook andere dan de hier genoemden. Zo werd een overledene uit Lövenich in Vaals begraven. Zeker is ook weer dat er notities betrekking hebben op overledenen uit Vijlen. De toevoeging *auf dem Kirchhof begraben* zal dan wel in deze gevallen verwijzen naar het kerkhof aldaar. De aantekening die in de bekende inventaris van de DTB-registers op het Maastrichtse Rijksarchief te vinden is als zou dit derde register in zijn geheel op inwoners van Vijlen betrekking hebben is in zijn algemeenheid zeker niet juist.⁴⁴⁴ Ook in dit register komen de namen voor van inwoners van Vaals en andere plaatsen.

Ook de Waalse gemeente beschikte niet over een eigen kerkhof. De meeste doden uit deze gemeente werden in de eigen kerk begraven. Het oudst bewaard gebleven register draagt dan ook als titel: *“Enterremens qui se sont faits dans le temple de Vaels pendant le ministère de moi Jaques Lamberg”*.⁴⁴⁵ Deze predikant geeft telkens in de door hem geregistreerde gevallen nauwkeurig de plaats aan waar de overledene werd bijgezet. Zijn register opent met een overledene die op 8 april 1743 *“a été enterré dans le parquet du côté du banc des diacres”*. Een teraardebestelling op 11 november van dat jaar vond plaats *“sous le premier banc fermé á gauche en entrant par la grande porte de l’église”*.

Dit soort mededelingen zijn zo talrijk dat ze ons bij wijze van spreken een blik gunnen in het bewuste kerkgebouwtje. Ze onthullen ons bij voorbeeld dat er een aparte bank was voor de vreemdelingen, een royaal middenpad dat voerde naar wat al werd genoemd, het *“parquet”*, en dat er zich in de kerk een galerij bevond, kennelijk met de opzet meer plaatsruimte te scheppen.

Vanaf 1750, na de dood van ds Lamberg,⁴⁴⁶ verandert de opzet van het register en wordt er ook mededeling gedaan van overledenen die buiten het kerkgebouw elders in Vaals begraven werden. Tot onze verbazing is daarbij als regel sprake van het *“cimetière des Luthériens”*, dat in de meeste gevallen wordt aangeduid met de naam Guldenplug. Op een totaal van 57 overledenen, die in de periode van 1751 tot 1797 werden geregistreerd wordt veertien maal melding gemaakt van dit kerkhof. Niettemin vormde dit een minderheid, want in dertig gevallen is sprake van een begrafenis *“dans l’église wallonne de Vaels”*. Een aantal gemeenteleden werd elders begraven. Zesmaal gebeurde dat in Burtscheid met de aantekening dat de overledene

werd begraven “sur le cimetière des Réformés”, terwijl twee maal melding wordt gemaakt van een begrafenis in Aken en hetzelfde in Eupen, en eenmaal in Hodimont en Linnich. In een enkel geval is niet duidelijk, waar dit gebeurde.

De lutherse gemeente beschikte dus wel over een eigen kerkhof. Het bevond zich op Duits grondgebied. Het was gelegen aan de tegenwoordige Monheimerallee en gaat terug tot een schenking in 1605, toen een weduwe uit haar bezit een perceel tot dat doel beschikbaar stelde.⁴⁴⁷ De overlijdensregisters van de gemeente maken er regelmatig melding van. Deze gaan verder terug dan die van de beide gereformeerde gemeenten. Het oudste opent in 1686 en loopt dan tot in 1705 om dan vanaf 1726 de rest van de Staatse tijd te bestrijken. “Auf unserm Kirchhof beerdigt” komen we in een aantal gevallen tegen. Hier en daar vinden we ook de toenmalige benaming, die enigszins afwijkt van die in het Waalse register. Hier heet het “auf dem Guldenplan”, soms ook in het dialect “am gulden plöen”. Dat het daarbij nogal eens om minvermogenden ging licht op in een aantekening uit 1702, waar te vinden is “am gulden plöen in summa paupertate” (in de grootste armoede). Uit een aantekening van 1791 wordt weer duidelijk dat in dat jaar ook een baron begraven werd “auf unserm Gottesacker”.⁴⁴⁸ Zoals ook in de overige registers het geval is wordt nogal eens melding gemaakt van overledenen, die elders in plaatsen als Aken enurtscheid begraven werden, al of niet onder toevoeging dat het gebeurde “auf dem dortigen Gottesacker”, soms ook onthullend dat dit gebeurde “auf Gemeindkosten”.

De lutherse gemeente beschikte lange tijd niet over het recht om overledenen binnen de eigen kerk te begraven. Dat recht werd haar echter op 15 september 1770 bij wijze van uitzondering door drossaard Willem Brull verleend. Dat gebeurde op uitdrukkelijk verzoek van de gemeente, die de op 13 september overleden predikant Zacharias Ennichmann in de kerk wenste te begraven.⁴⁴⁹ De toestemming werd verleend “voor deeze reyze en sonder eenige consequentie en onder voldoening van de gewone kerkregten aan de Gereformeerde Kerke, alwaar de begravinge zoude moeten gebeuren”. De gereformeerde gemeente mocht dus geen schade ondervinden. Geen wonder, dat deze zelf de betreffende stukken in de eigen acten in extenso opgenomen heeft.

Er kwamen nog meer van dit soort gevallen, maar het bleven uitzonderingen. Toen het enig kindje van ds Johann Wolff, oud ongeveer dertig maanden, in de pastoriekeuken ernstige brandwonden opliep en op 13 oktober 1776 aan de gevolgen overleed, werd opnieuw het verzoek ingediend om het lichaamje in het kerkhuis of in de kelder er onder te mogen begraven. Ouderlingen en diakenen waren de woordvoerders van de gemeente. Hun verzoekschrift hield de verzekering in dat een en ander zou plaatsvinden “sonder eenige consequentie et praestatis praestandis”, een duidelijke verwijzing dus naar de eerder in hetzelfde verband gevallen beslissing. Ook de toestemming, die op 16 oktober werd verleend, bevatte

een uitdrukkelijke verwijzing naar die van 15 september 1770.⁴⁵⁰ De betreffende stukken werden opnieuw door de gereformeerde gemeente in het actenboek opgenomen. Toen ds Wolff zelf in september 1785 overleed, werd dezelfde vergunning gevraagd en verkregen.⁴⁵¹ De gereformeerde acten maken van dit derde geval geen melding meer. Mogelijk moet de verklaring van deze omissie door de anders zo attente notulist hierin gezocht worden, dat men op dat moment andere zorgen aan het hoofd had en door de vele daaraan verbonden beslommeringen in beslag werd genomen.

Wat was immers het geval? Het consistorie van de gereformeerde gemeente had op de vergadering van 8 augustus 1784 vastgesteld dat de eigen kerk zo vol was geraakt met graven dat er nauwelijks nog een plaats te vinden was.⁴⁵² Ds Vetter stelde toen in het vooruitzicht dat hij aan de classis op de eerstvolgende bijeenkomst de vraag zou voorleggen, of men zelf het recht bezat voor een periode van tien jaar het begraven binnen de kerk stop te zetten, of dat men voor een dergelijke maatregel toestemming van de overheid zou moeten krijgen. Het meest wenselijk zou zijn de beschikking te krijgen over een eigen kerkhof.

Daarmee was een proces in gang gezet dat nog vele jaren in beslag zou gaan nemen. Op 5 december had men na het beraad van de classis de zekerheid gekregen dat men zonder toestemming van de bevoegde overheid niets zou mogen ondernemen om een aanvaardbare oplossing voor de problemen die gerezen waren te bereiken.⁴⁵³ Het gebrek aan ruimte was inderdaad heel groot. Er kwamen gevallen voor dat men halfvergane lichamen weer moest opgraven om plaats te scheppen en vooral in de kringen van nabestaanden wekte dat de nodige beroering.⁴⁵⁴

Een van de betrokkenen was een vooraanstaand inwoner van Vaals, de lakenfabrikant Johann Arnold von Clermont.⁴⁵⁵ Deze was luthers, gehuwd met Maria Sophia Elisabeth Emminghaus. Het huwelijk was op 8 oktober 1754 gesloten in Aken, waar het paar toen nog woonde.⁴⁵⁶ Er kwamen zestien kinderen uit voort. De meesten werden in Aken geboren, de overigen in Vaals of beter Vaalsbroek, welke heerlijkheid in bezit was gekomen van de zeer welvarende fabrikant. Al de kinderen werden gedoopt in Vaals.⁴⁵⁷ Drie van deze kinderen stierven op jeugdige leeftijd, resp. op 26 augustus 1768, 4 februari 1770 en 2 mei 1775.⁴⁵⁸ Zij werden alle drie begraven in de gereformeerde kerk. Toen echter op 13 mei 1783 de vrouw, nog maar 50 jaar oud, overleed, werd zij niet bij de kinderen bijgezet, maar in de Waalse kerk begraven.⁴⁵⁹ Welke motieven de heer daartoe hebben gebracht is niet duidelijk, maar hij had in die tijd verschillende botsingen met leidende figuren van de gereformeerde gemeente en dit kan dus in het geding zijn geweest.

Was het ook om die reden dat hij in 1785 andere plannen ging koesteren, of behoorde hij tot de mensen, die steeds meer bezwaren hadden tegen het begraven in de kerken? Feit is dat hij een verzoekschrift, dat hij in dat jaar naar de hoogste gezagsdragers in den lande, de Staten-Generaal, deed uitgaan, waarin hij wat wij heden ten dage milieuhygiënische motieven

zouden noemen aanvoerde, om van de Hoogmogende Heren toestemming te vragen op terreinen binnen de heerlijkheid van Vaalsbroek een grafkelder voor zich en zijn verwanten te mogen oprichten en daarheen ook de lichamen van zijn dierbare overledenen te doen overbrengen. Deze toestemming werd hem bij resolutie van 13 december 1785 verleend.⁴⁶⁰ Voor de buitenwacht hield hij een en ander nog geruime tijd verborgen, maar hij liet onmiddellijk een begin maken met de bouw van een eigen grafkelder op Vaalsbroek.

Dat had als zodanig niets van doen met de plannen die binnen de gereformeerde kring zelf werden gekoesterd. Ds Vetter had op de consistorievergadering van 17 april 1785 toegezegd dat hij op de eerstvolgende bijeenkomst van de schepenbank het verzoek zou indienen een eigen begraafplaats toegewezen te krijgen.⁴⁶¹ Dat gebeurde inderdaad niet lang daarna, maar een antwoord bleef uit. Kennelijk zagen de heren bestuurders geen mogelijkheden om aan deze wens tegemoet te komen, ook al zullen zij als lidmaten van de gereformeerde gemeente de problemen goed hebben gekend. Zelfs een in 1786 herhaald verzoek bleef onbeantwoord. Zoveel werd daarmee wel duidelijk dat van die kant nauwelijks iets te verwachten viel, ook al hield men de zaak aanhangig, zoals blijkt uit het actenboek van de gemeente. Temidden van de spanningen, die hierdoor werden veroorzaakt, moet het als een overrompeling hebben gewerkt, toen Von Clermont in de loop van januari 1787 de van hogerhand verkregen toestemming openbaar maakte en op 29 januari de lichamen van zijn dierbare overledenen liet opgraven en naar de nieuwe grafkelder in Vaalsbroek deed vervoeren.⁴⁶² Hij had de stukken over de hem verleende vergunning enkele dagen eerder overgelegd.⁴⁶³ Zo kwam het consistorie op de hoogte van de inhoud, waarin als voorwaarde was vastgelegd dat de gereformeerde gemeente geen schade mocht lijden. De Hoogmogende Heren hadden uitdrukkelijk verordend dat voor ieder lijk dat in Vaalsbroek zou worden bijgezet de gebruikelijke taxe betaald zou moeten worden aan, zoals het heette, "de dominante Kerk". Het consistorie haastte zich ook deze keer de bewuste stukken in extenso op te nemen in het actenboek en tekende erbij aan dat men zich in voorkomende gevallen daarnaar zou regelen.⁴⁶⁴

Op de vergadering van 29 april 1787 liet het consistorie de afwachtcende houding ten aanzien van de schepenbank varen, omdat van die kant toch niets zou komen.⁴⁶⁵ Besloten werd eigen initiatieven te gaan ontplooiën om een geschikt perceel voor een eigen kerkhof te verwerven. Er zou uitgezien worden naar een terrein van 50 tot 60 roeden, waarvoor men bereid was twee rijksdaalders per roede uit te trekken. Nader beraad zou dan moeten uitmaken, aan welk fonds de benodigde gelden onttrokken konden worden. Het duurde nog maanden voordat men een geschikt terrein, dat ook te koop was, op het spoor was gekomen. Tegen het eind van het jaar 1787 was het dan eindelijk zo ver.⁴⁶⁶ Het ging om een alleszins geschikt terrein dat gemeenschappelijk eigendom was van een aantal leden van een en dezelfde familie. Toen de penningmeester van de gemeente, Franz Schmalhausen, er in de

loop van februari op uitgestuurd werd om in overleg te treden met een van de eigenaars, die in Gemmenich woonde, werd al gauw duidelijk dat deze voor zijn aandeel het dubbele bedong van wat men zelf daarvoor in gedachte had, en hij voor zich en zijn medebezitters het recht wenste te behouden nog een vol jaar het terrein aan eventueel andere gegadigden, die meer wilden bieden, te verkopen. Een duidelijke schrikreactie op deze bevindingen bepaalde de gang van zaken op een vergadering van 27 februari.⁴⁶⁷ Men besloot vooralsnog naar andere mogelijkheden uit te gaan zien en daarbij de drossaard van het land in te schakelen om met diens hulp een ander geschikt terrein te vinden.

Veel heeft ook diens bemiddeling niet uitgehaald. De drossaard verwees weer naar de plaatselijke autoriteiten, en toen de schepenbank er dus weer bij betrokken werd, wist deze niets anders te suggereren dan in overleg te treden met de pastoor en diens achterban over de eventuele mogelijkheid een stuk van het kerkhof voor de protestanten te reserveren. Dat zou dan met de nodige omzichtigheid aangekaart moeten worden om de ophef, die onherroepelijk zou volgen, zo veel mogelijk in te perken. Gemeente-secretaris Hasenclever⁴⁶⁸ bood zich aan om deze delicate taak op zich te nemen. Het consistorie werkte daarop een voorstel uit om het tussen de beide kerken gelegen deel van het kerkhof met een door de protestanten te financieren muur af te zonderen voor de overledenen uit hun midden. Er verliep weer een vol jaar tussen hoop en vrees.⁴⁶⁹ Pas tegen het eind van 1789 was duidelijk geworden dat men van roomse zijde niet genegen was het door ds Vetter en de zijnen gewenste deel van het kerkhof af te staan.

Men zag zich bijgevolg genoodzaakt de eerder afgebroken besprekingen met de eigenaars van het terrein dat men eerder op het oog had te hervatten. Die verliepen echter weer niet gunstig, want op een vergadering van 9 december 1789 moest men vaststellen dat dezen hun prijs opnieuw verhoogd hadden en nu zes rijksdaalders per roede bedongen en hooguit bereid bleken tot een vraagprijs van vijf rijksdaalders terug te zakken.⁴⁷⁰ Besloten werd toen de zaak opnieuw aan te houden en uit te gaan zien naar andere geschikte terreinen.

Andere mogelijkheden kwamen inderdaad in het vizier, toen de al genoemde heer von Clermont een terrein aanbood. Tijdens de onderhandelingen die volgden liet deze doorschemeren dat hij weliswaar genegen was de beproefde gemeente te hulp te komen, maar slechts node afstand zou doen van zijn bezit. Hij verbond daaraan bovendien zoveel voorwaarden, dat de onderhandelingen afgebroken moesten worden. Voor de tweede maal viel men terug op in een eerder stadium gelegde contacten. Na veel vijven en zessen wisten partijen tenslotte elkaar te vinden op een perceel dat voor een prijs van 200 gulden hollands ter beschikking kwam. De betreffende stukken onthullen niet waar dit perceel gelegen was, maar naar alle waarschijnlijkheid ging het om een stuk grond dichtbij de pastorie.⁴⁷¹ Het werd dus toch een kerkhof dat grensde aan het roomse kerkhof op de kerkheuvel.

Voor de aankoop van dit perceel voorzag het consistorie geen problemen. Op 17 februari 1790 ging een schrijven uit naar de Raad van State om toestemming te vragen het geld te ontfangen aan de diaconiekas.⁴⁷² Het zou immers niet moeilijk zijn het op termijn terug te storten met de heffing van zes schellingen voor ieder lijk dat op de nieuwe begraafplaats ter aarde besteld zou worden. Bij diezelfde gelegenheid werd aan de Raad van State gevraagd het begraven binnen het kerkgebouw te verbieden of de animo daartoe te verminderen met de daaraan verbonden taxe op te trekken tot tien ducats. Op 23 juni konden de heren vaststellen dat de gevraagde vergoeding hun verleend was en men in Den Haag voor het begraven in de kerk gekozen had voor de verhoging van de taxe.

Het consistorie wenste helemaal op safe te spelen. Daarom had het inmiddels een verzoekschrift voor de Staten-Generaal in gereedheid gebracht om het normaal aan de verkopers toekomende zogenaamde jus retractus teniet te doen. Bedoeling van deze manoeuvre was zich te wapenen tegen mogelijke kwaadwilligheid op het laatste moment van die zijde. Toen men echter via contacten in Den Haag vernam dat een dergelijk verzoek weinig kans van slagen bood, besloot men de procedure niet aan te gaan en de zaak op zijn beloop te laten.⁴⁷³ Het duurde nog geruime tijd, voordat alle formaliteiten konden worden afgerond en het bewuste terrein in gereedheid gebracht was voor de nieuwe bestemming. De acten van 11 december 1791 vermelden dat het toen zover was en het kerkhof in gebruik was genomen.⁴⁷⁴ Dat laatste was zelfs al een aantal maanden het geval. Het begrafenisregister vermeldt, dat op 21 maart 1791 het eerste lijk op het nieuwe kerkhof werd begraven.⁴⁷⁵ Uit dezelfde bron blijkt, dat aan het begraven binnen de kerk ook een eind was gekomen. Dat moet dan een beslissing van het consistorie zelf zijn geweest. Uitdrukkelijk werd immers vastgelegd, dat op 28 juli 1790 het laatste lijk in de kerk werd bijgezet.⁴⁷⁶

De al genoemde milieuhygiënische overwegingen, die mensen van verschillende geledingen in Vaals vragen hadden doen stellen bij het eeuwenoud gebruik om doden in de kerken te begraven, kregen in de tijd van de Franse heerschappij in dit deel van Nederland de nodige versterking. De zogenaamde Franse Tijd duurde immers voor het grondgebied van de huidige provincie Limburg langer dan voor de rest van Nederland. Deze begon met de inval van de Republikeinse legers uit Frankrijk en de verovering van deze gewesten, die met de capitulatie van de vesting Maastricht op 5 november 1794 werd voltooid. Eerst met de terugtrekking van de Franse bezetting uit Maastricht op 5 mei 1814 werd deze periode afgesloten. Die duurde dus bijna volle twintig jaar. De staatkundige implicaties van dit alles zullen hierna nog ter sprake komen. Hier is het voldoende op te merken, dat binnen het departement van de Nedermaas, waartoe Vaals en omgeving was gaan behoren, de Franse wetgeving van kracht werd.⁴⁷⁷ De algemene maatregelen, die al door de Republikeinse bewindvoerders waren getroffen om aan het begraven in de kerken een einde te maken en de aanleg van

nieuwe kerkhoven buiten de bebouwde kom verplichtend te stellen kregen een hoogtepunt in het door keizer Napoleon uitgevaardigde decreet van 23 prairial an 12 (12 juni 1804).⁴⁷⁸ Het begraven in kerken, tempels, synagogen, publieke kapellen, kortom in alle soort gebouwen, al of niet bestemd voor de eredienst, werd streng verboden. Kerkhoven binnen de bebouwde kom moesten vervangen worden door nieuwe, die op een precies omschreven afstand van alle voor bewoning bestemde gebouwen gelegen waren. De minister van Binnenlandse Zaken, Jean-Antoine Chaptal, liet op 8 messidor an 12 (27 juni 1804) aan de prefecten van de departementen een hele reeks instructies uitgaan om de uitvoering van dit keizerlijk decreet over de hele uitgestrektheid van het keizerrijk te verzekeren.⁴⁷⁹ De instructies bevatten o.m. de samenstelling van een overzicht met de nauwkeurige opgave van de stand van zaken voor alle plaatsen binnen de verschillende departementen.

De tenuitvoerlegging van deze instructie liep in het departement van de Nedermaas enige vertraging op, omdat er een bestuurswisseling plaatsvond aan de top. De nieuwe prefect, Jean-Baptiste Roggieri, die op 31 januari 1806 aantrad,⁴⁸⁰ heeft zijn opdracht met voortvarendheid aangepakt en slaagde er in op 9 september van hetzelfde jaar de voltooide staat met opgave van alle kerkhoven binnen het departement naar Parijs op te sturen.⁴⁸¹ Volgens deze staat lagen er in Vaals c.a. niet minder dan vijf verschillende kerkhoven, alle aangeduid met de omschrijving "dans l'enceinte de la commune". Het waren achtereenvolgens: het rooms-katholieke kerkhof van Vaals zelf, dat gelegen was op het noorden rond de twee kerken met een omvang van 300 m. naar alle kanten, omgeven door een haag van vier tot vijf decimeter dikte, het kerkhof van Holset, vervolgens dat van Vijlen, en tenslotte dat van calvinisten en lutheranen samen, met het nabijgelegen kerkhof van de joden, met een omvang van omstreeks vijf aren voor elk van deze twee laatsten. Opmerkelijk is, dat in de omschrijving calvinisten en lutheranen samen worden genoemd. Dat zou op zijn minst kunnen inhouden, dat op het kerkhof, dat slechts enkele jaren eerder in gebruik was genomen, protestanten begraven waren ongeacht hun confessionele binding. Of dat gebeurd is krachtens een dienaangaande gesloten overeenkomst heeft geen sporen achtergelaten. In de genoemde staat wordt nog vermeld, dat het begraven op de kerkheuvel met veel ongemak gepaard ging. Door het keizerlijk decreet zou daaraan een eind moeten komen door de oprichting van een algemeen kerkhof, dat alle genoemde kerkhoven moest gaan vervangen. Zij waren zonder uitzondering gelegen binnen de bebouwde kom.

Op 24 november 1807 ging er van de prefect een schrijven uit naar het gemeentebestuur van Vaals om het aan te zetten uit te gaan zien naar een terrein, dat geschikt zou zijn voor de aanleg van een dergelijk algemeen kerkhof.⁴⁸² Dat moest dan gaan voldoen aan de wettelijk gestelde eisen. Van verschillende kanten kwamen daarop aanbiedingen binnen. Op 22 december worden er twee vermeld van de heer F.C. Sternbach, zelf lid van de

gemeenteraad. De eerste betrof drie percelen van elk 150 roeden groot, gelegen aan de Groene Driesch dicht bij de weg, die naar Pruisisch gebied voerde. De tweede had betrekking op een gebied op het zogenaamde Kerkveld aan de weg naar Laurensberg, eveneens op Pruisisch territorium. Sternbach achtte zelf al deze terreinen zeer geschikt voor het gestelde doel. Om zijn aanbiedingen nog aantrekkelijker te maken verklaarde hij zich bereid om voor het geval de keuze op een van deze percelen zou vallen er een muur om heen te bouwen. Die zou dan een hoogte krijgen van vijf voet en een breedte van twee voet met daarin uitgespaard twee toegangspoorten. Wel wenste hij zijn bezit in te ruilen tegen een tweetal stukken hei, het een op Vijlen, het ander op de zogeheten Ling. Hij kon op deze gebieden toch al rechten doen gelden, want hij had ze in huur voor een bedrag van 76 Franse kronen. Zij waren eigendom van de familie von Clermont. Dat wordt duidelijk uit de voorwaarde, die hij er aan verbond. Erfgenamen uit die familie moesten namelijk bereid zijn de eiken, die er op stonden, te verkopen en af te zien van het recht er nieuwe op te planten. De waarde van de percelen in het geding, zo besloot dit schrijven, bedroeg vier of vijf sous de roede.

In de raadsverslagen was verder niets meer te vinden over de wijze, waarop op deze aanbiedingen is gereageerd. Wel is er uitvoerig sprake van de gang van zaken met betrekking tot aanbiedingen, die kwamen uit de kringen van de genoemde familie von Clermont. Deze behoorde tot de belangrijkste grondbezitters in de gemeente en beschikte over de nodige invloed in de gemeenteraad. Op de zitting van 30 juni 1808 kon een geheel uitgewerkt plan worden besproken, dat namens Karl Theodor Arnold von Clermont, zelf lid van de raad, werd ingediend. Dat plan hield in een aantal landerijen, die in het bezit waren van de gemeente, in te ruilen tegen enkele stukken grond uit het bezit van deze heer, die geschikt zouden zijn voor de aanleg van het bewuste kerkhof. Volgens de bij die gelegenheid verstrekte beschrijving ging het om terreinen van exact 27 aren en 67½ centiaren, gelegen dichtbij een plaats de Twee Esschen geheten langs de weg naar de Linde en volkomen beantwoordend aan de door de wet gestelde eisen. De geschatte waarde van beide stukken grond in het geding bedroeg resp. 455,- en 415,12 gld. Het verschil in waarde tussen de in te ruilen percelen kon vereffend worden door de heer von Clermont op te laten komen voor de kosten van de verschillende formaliteiten, die moesten plaats vinden. De kosten voor de afsluiting van het kerkhof, neerkomend op een omheining door een haag en de constructie van een trap met toebehoren, werden begroot op een bedrag van 210 gld. Dat diende door de gemeente gedragen te worden. Na rijp beraad verklaarde de raad zich op de boven genoemde datum akkoord met de voorgenomen ruil.

Nadat op 27 juli daarvoor ook de goedkeuring van de Prefectuur was binnengekomen kon met voortvarendheid overgegaan worden tot het in gang brengen van de vereiste juridische procedures en toen ook deze achter de rug waren kon de aanleg van het kerkhof ter hand genomen worden.

Op 7 september werd door de raad met voldoening vastgesteld, dat de gemeente de beschikking had gekregen over een aan de voorschriften beantwoordend kerkhof. Er ging dan ook een verordening uit, waarin met ingang van 15 september 1808 verboden werd om nog lijken in de kerken bij te zetten en op de oude katholieke en protestantse begraafplaatsen nog lichamen te begraven. De hele procedure was rond, toen op 20 september de rekeningen in orde werden bevonden.⁴⁸³

Het rooms-katholieke begrafenisregister onthult, dat men zich van die zijde exact aan de termijn van 15 september heeft gehouden. Volgens dat register werd op 4 oktober het lijk van Hubertus Merckelbach er als eerste begraven.⁴⁸⁴ De aantekening bevat dienaangaande enkele bijzonderheden, maar plaatst ons tevens voor een raadsel. Men oordele zelf: "Hubertus Merckelbach observatis a lege civili in novo coemeterrio im Kirchfeld die decima Septembris a RD Kraus, pastore galupensi ac totius cantonis, ex commissione Episcopi Leodiensis benedicto die quarta Octobris primus fuit sepultus" (Hubertus Merckelbach werd op 4 oktober als eerste begraven, conform de burgerlijke wet, op het nieuwe kerkhof op het Kerkveld, ingezegend op 10 september door de eerwaarde heer Kraus, pastoor van Gulpen en van het gehele kanton, in opdracht van de bisschop van Luik). Het kerkhof was dus op 10 september door de zogeheten kanton-priester Kraus in opdracht van de bisschop van Luik volgens het gebruikelijke ritueel plechtig ingewijd. Afgaande op de gebruikte omschrijving betrof de plechtigheid echter niet het nieuwe algemene kerkhof of een voor rooms-katholieken gereserveerd gedeelte daarvan, maar een op het kerkveld gelegen terrein. Dat zou dan toch op een van de door Sternbach aangeboden percelen zijn aangelegd. Zoals al werd opgemerkt is daarvan geen documentatie bewaard gebleven. Alle door mij verrichte onderzoekingen hebben deze althans niet aan het licht gebracht. Nochtans moet men aannemen, dat het toen ging om het begin van het huidige kerkhof aan de Seffenterstraat in Vaals. Insiders hebben mij verzekerd, dat het bedoelde kerkveld daar gelegen moet hebben.⁴⁸⁵

De conclusie moet dan ook getrokken worden, dat katholieken en protestanten van het jaar 1808 verschillende kerkhoven hebben geëxploiteerd. Dat van de protestanten moet dan nog het meest beantwoord hebben aan de oorspronkelijke algemene opzet, in zover de verschillende protestantse gemeenschappen er gelijkelijk hun doden hebben begraven.⁴⁸⁶ Een deel van het beschikbare terrein is dan, mogelijk van het begin af aan, gereserveerd voor joodse afgestorvenen. De definitieve goedkeuring van dit algemene kerkhof werd op 3 oktober 1808 door de prefectuur verleend. Die van de keizerlijke kanselarij kwam eerst veel later af. Die werd uitgevaardigd op 23 november 1813. Zij werd op 9 december van dat jaar, dus vlak voor het scheiden van de markt, door de comptabiliteit van het departement geregistreerd.⁴⁸⁷

Er was toen echter al een ander beleid in voorbereiding. De nieuwe vorst, die in 1815 als koning Willem I over het Verenigd Koninkrijk de scepter zou gaan zwaaien, verleende op 22 december 1813 de toestemming om weer lijken te begraven in de kerken.⁴⁸⁸ Hiermee werd het decreet van 12 juni 1804, waarbij dit verboden werd, ongedaan gemaakt. In Vaals heeft men van deze toestemming, praktisch zodra zij bekend werd, gebruik gemaakt. Het rooms-katholieke register vermeldt dat op 18 juli 1814 het lijk van een vijfjarig jongetje, Ludovicus Augustus Carolus de Sternbach, uitgerekend dus uit de familie Sternbach, begraven "in ecclesia nostra ad sinistram summi altaris" (in onze kerk links van het hoofdaltaar), onder uitdrukkelijke vermelding, dat dit gebeurde "cum licentia gubernatoris" (met toestemming van de gouverneur).⁴⁸⁹ Het bleef, voor zover viel na te gaan, tot dit ene geval beperkt. Ook bij andere telgen uit deze familie, zoals op 17 december 1818, ontbreekt een dergelijke aantekening.⁴⁹⁰ Wel vindt men vanaf omstreeks 1825 veelvuldig vermeld, dat de overledene begraven werd "in nostro coemeterio" (op ons kerkhof).

De toestemming om overledenen weer in de kerk te begraven was overigens "provisioneel" of voorlopig gegeven. De verordening van 22 december 1813 roept een commissie in het leven met de opdracht onderzoek te doen "of het begraven van lijken in de kerken zo schadelijk kon worden voor de gezondheid der levenden, dat hetzelfde zoude behooren verboden te worden". Het eindrapport van deze commissie was van dien aard, dat bij KB van 4 september 1827 de concessie weer ongedaan gemaakt werd en "het begraven van lijken in kerken, kapellen, bedepлаatsen, hetzij publieke, hetzij aan gestichten of particulieren toebehorende" verboden werd. Bij hetzelfde besluit werd ook, nu weer geheel conform de Franse zienswijze, het aanleggen van kerkhoven "buiten de steden" verordend. De dorpen mochten dus wel weer hun rond de kerken gelegen kerkhoven gaan gebruiken. Vaals was dan wel geen stad, maar viel toch onder het verbod, omdat de uitzondering slechts gemeenten betrof met minder dan duizend zielen en Vaals had er meer.

Enkele maanden later werd op 8 maart 1828 door het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Gedeputeerde Staten der Noordelijke Provinciën bekend gemaakt, dat de koning een beslissing had getroffen aangaande enkele hem met betrekking tot de kerkhoven voorgelegde vragen. Vastgesteld werd o.m. dat zij als zuiver burgerlijke instellingen beschouwd moesten worden en dat zij als zodanig onderworpen zouden zijn aan het toezicht van de politie op het onderhouden van de voorschriften omtrent het begraven en de begraafplaatsen. Uitdrukkelijk werd ook bij die gelegenheid geproclameerd, dat het voormalige keizerlijke decreet van 23 prairial an 13 (12 juni 1804) op enkele uitzonderingen na per 1 januari 1829 weer van kracht zou worden.

Er volgde op 10 maart nog een aanvullend antwoord op de vraag "of de begraafplaatsen zullen zijn algemeen voor alle gezindheden zonder

onderscheid, dan of elke godsdienstige gezindheid eene afzonderlijke begraafplaats zal kunnen aanleggen?". Het antwoord luidde, dat de beslis-sing omtrent het burgerlijk karakter van de begraafplaatsen gehandhaafd bleef, maar dat er op die begraafplaatsen afzonderlijke ruimten voor men-sen van dezelfde gezindheid konden worden aangelegd en ingericht. Wanneer men van die zijden uit behoefte zou hebben aan de aanleg van eigen kerkhoven, dan kon dat worden toegestaan, mits de aanleg ervan uit de eigen middelen bekostigd werd, de burgerlijke gemeente er geen nadeel van zou ondervinden, en "die afzonderlijke begraafplaatsen in alle gevallen aan het toezigt en de politie van het plaatselijk bestuur" onderworpen "zijn en blijven".

Is de hypothese, die we hiervóór hebben weergegeven juist, dan zal het duidelijk zijn, dat de hier bedoelde voorzieningen in Vaals al in de Franse tijd waren getroffen. De rooms-katholieken hadden er hun eigen kerkhof, onderscheiden van het algemeen kerkhof, dat voor belijders van andere godsdiensten een bestemming had gekregen. In 1808 hebben de roomsen naar het zich laat aanzien gebruik gemaakt van de toen al voorhanden mogelijkheden. Het is in ieder geval dit kerkhof, dat in 1842 een aanzien-lijke uitbreiding kreeg. Toen kon een perceel van 90 roeden worden aange-kocht voor een prijs van 9 francs de roede. Het werd op 24 april door de toenmalige deken van Gulpen, A.L. van der Velpen, in tegenwoordigheid van veel belangstellenden ingezegend en in gebruik genomen. Pastoor J.L. Straaten, die dit optekende in het overlijdensregister, voegde er een pro memorie aan toe, dat luidde: "10 Sept.1808 Anlagung Sieh.Reg". Dat is zoveel als een bevestiging van bedoelde hypothese.⁴⁹¹

In 1884 werd van dit kerkhof weer een klein gedeelte verkocht aan de familie Tyrell, die, in navolging van wat eerder op Vaalsbroek door de fami-lie von Clermont was gebeurd, er een monument deed plaatsen dat dienst moest gaan doen als mausoleum voor overleden familieleden. Ook in de twintigste eeuw was men erop uit door aankopen van verschillende percelen, vooral aan de zuidzijde van het bestaande kerkhof, weer ruimte ter beschik-king te krijgen voor de steeds groeiende bevolking. Dat gebeurde in de jaren 1909, 1911, 1916 en 1921. In 1916 ging het om een terrein gelegen aan de Grensstraat, waarop zich een pand bevond, dat eerst na een verkoop aan het kerkhofbeheer in 1988 werd gesloopt.

Met dit al was een omvangrijk terrein ter beschikking gekomen voor de gemeente Vaals. Dat betreft dan uiteraard de rooms-katholieke bevol-king. De protestanten hebben hun eigen kerkhof behouden. Het wordt begrensd door het kerkhof van de joodse gemeenschap en een algemeen kerkhof van beperkte omvang. Het oude kerkhof rond de Nederduits-hervormde kerk is geheel ontruimd. Vermeldenswaard in dat verband is dat een tweetal grafstenen uit de jaren 1677 en 1704 herplaatst zijn tegen de gevel van de huidige Pauluskerk. Een en ander werd mogelijk, toen in 1833 bij de vergroting van het toen nog bestaande oude rooms-katholieke kerk-

gebouw een begin werd gemaakt met de ruiming van het kerkhof ter plaatse, welke ruiming in de twintigste eeuw voltooid werd.

Hiermee zijn we aan het eind gekomen van deze reeks allerhande. Het wordt tijd om terug te keren tot de staatkundige veranderingen, die zich in Vaals en omgeving met de komst van de Fransen voltrokken.

XII. INGRIJPENDE VERANDERINGEN BEPAALD DOOR WISSELENDE POLITIEKE CONSTELLATIES

Ja, inderdaad ingrijpende veranderingen als gevolg van een hele reeks politieke wisselingen in enkele tientallen jaren. De eerste in de reeks was de Franse Tijd, die voor de huidige provincie Limburg, en dus ook voor Vaals, aanzienlijk langer duurde dan voor de rest van Nederland. In deze jaren werd een eind gemaakt aan de staatkundige verbrokkeling die deze gebieden eeuwenlang had gekenmerkt. Daarvoor in de plaats kwam een bestuurlijke en administratieve eenheid, die, zij het onder verschillende soevereiniteiten, bepalend zou blijven tot op de dag van vandaag. Op de Franse Tijd volgde na een korte tussenperiode de tijd van het Verenigd Koninkrijk, die duurde van 1815-1830. Daaraan kwam abrupt een einde door de Belgische Opstand in 1830, waarvan de naweeën voortduurden tot in 1839. Het grondgebied van de huidige Nederlandse provincie Limburg werd gedurende die jaren, met uitzondering van Maastricht, vanuit Brussel bestuurd. In 1839 kwam een eindregeling tot stand, die het Verenigd Koninkrijk uit een deed vallen in twee zelfstandige koninkrijken: Nederland en België. Ook Vaals keerde daarmee terug onder Nederlandse soevereiniteit. Het bleef een grensplaats met alle eigenheden en eigenaardigheden die deze kwalificatie insluit. Enkele daarvan zullen in het hier volgende overzicht van de genoemde periodes aan het licht komen.

De Franse Tijd (1794-1814)

Het is uiteraard ondoenlijk in enkele regels een karakteristiek te geven van deze beslissende jaren.⁴⁹² We zullen hier moeten volstaan met enkele gegevens omtrent de bestuurlijke indeling van deze gebieden om vervolgens alle aandacht te wijden aan de betekenis die het bestuur van de Fransen gekregen heeft voor de kerkelijke verhoudingen, in het bijzonder in Vaals. De staatkundige verhoudingen werden vastgelegd door het verdrag van Den Haag, dat op 16 mei 1795 afgesloten werd tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Franse Republiek.⁴⁹³ De vroegere Staatse gebieden maakten sindsdien deel uit van deze Franse Republiek. Dat betekende ook dat de bestuurlijke indeling, die voor de hele uitgestrektheid van de Republiek werd ingevoerd, ook hier werd uitgebouwd. Voor de eveneens geannexeerde Zuidelijke Nederlanden - het huidige België - werd de departementale indeling doorgevoerd.⁴⁹⁴ Het grondgebied van de tegenwoordige

Belgische provincie Limburg en het grootste deel van de Nederlandse provincie van die naam werden omgevormd tot het departement van de Nedermaas met als hoofdstad Maastricht. De nabijgelegen gebieden tussen Maas en Rijn kregen de benaming van departement van de Roer met als hoofdstad Aken. De gebiedsdelen van de huidige provincie Limburg, die onder Pruisisch, Oostenrijks, Guliks of Kleefs gezag hadden gestaan, maakten er deel van uit. Deze bestuurlijke indeling zou ingrijpende gevolgen hebben voor een plaats als Vaals. De grens tussen beide departementen kwam immers in de onmiddellijke omgeving te liggen.

Voor al deze gebieden, die omschreven werden als '*départements réunis à la patrie*' werd de Franse wetgeving bepalend. Ook de kerkelijke wetten werden er van kracht. Dat hield onder meer in dat de officiële scheiding van kerk en staat werd doorgevoerd en aan iedere bevoorrechtiging van een bepaalde godsdienst een einde kwam.⁴⁹⁵ Voor de wet waren zij voortaan alle gelijk. In het bijzonder voor de rooms-katholieke kerk in onze gewesten hield dat in dat zij voortaan de gelijke was van de gereformeerde kerk, die tot dan toe de eerste plaats had ingenomen. De daaraan voor de rooms-katholieke bevolking verbonden voordelen kregen echter nauwelijks de kans om te beklijven, omdat de vele anti-kerkelijke en anticlericale maatregelen van de Franse republikeinen ook aan deze gewesten werden opgelegd. De opheffing van talrijke kerkelijke instituten en de confiscatie van omvangrijke kerkelijke bezittingen maakten er deel van uit.

Om zich desondanks van de steun van de geestelijkheid te verzekeren werd aan de geestelijke leiders van de verschillende kerken in de loop der jaren een hele reeks beloften en eedsformules opgelegd om langs die weg hun loyaliteit ten opzichte van het Republikeins bewind te toetsen en vast te leggen.⁴⁹⁶ Het hoogtepunt in deze reeks vormde de wet, die na de Staatsgreep van de zogenaamde "fructidoriens" op 19 fructidor an 5 (5 september 1797) werd uitgevaardigd. Door deze wet werden alle dienstdoende geestelijken verplicht een plechtige eed af te leggen van haat tegen het koningschap en trouw aan de Republiek en haar grondwet. Op het niet nakomen van deze verplichting werden zware sancties gesteld. Ook de vergunning om geestelijk dienstwerk te mogen verrichten werd er afhankelijk van gemaakt. Over heel de uitgestrektheid van de Republiek barstte onder de rooms-katholieke geestelijkheid een heftige polemiek los over het al of niet geoorloofd zijn van deze eed, waarbij vooral de formule van haat tegen het koningschap het meest omstreden onderdeel ging vormen. Ook in het departement van de Nedermaas raakte de geestelijkheid sterk verdeeld in voor- en tegenstanders.⁴⁹⁷ Velen weigerden en doken onder om zich aan de strafmaatregelen van het bewind te onttrekken. Hele reeksen van deze maatregelen volgden om de eedweigeraars te treffen. Velen van hen werden het land uitgezet of, zo zij behoorden tot de al of niet vermeende aanstokers van het verzet, tot deportatie veroordeeld.

Wat dat voor de praktijk betekende blijkt uit de vele lijsten met de namen van geestelijken uit onze streken die door dit soort strafmaatregelen werden getroffen. Op een lijst van 4 november 1798 treffen we de namen aan van de pastoors van Margraten, Slenaken, Gulpen, Holset en Vijlen. De naam van de toenmalige pastoor van Vaals, Johan Michael Schöner, komen we er niet tegen, maar ook hij moet tot de eedweigeraars behoord hebben, want ook in Vaals werd de kerk gedurende lange tijd aan de eredienst onttrokken.⁴⁹⁸ De pastoor bleef echter vanuit een schuilplaats diensten in de parochie verrichten, zoals blijkt uit de bewaard gebleven registers over deze jaren.

Opmerkelijk is dat de heftige discussies, die in rooms-katholieke kringen gevoerd werden over de al of niet geoorloofdheid van eden en beloften geen parallellen kregen in de kringen van de protestantse bedienaren. Voor zover viel na te gaan hebben alle predikanten in onze streken de verschillende beloften, die van hen gevraagd werden, ook de eed van haat, afgelegd. Zij hebben zich daarbij geconformeerd aan de directieven die zij vanuit Maastricht hadden ontvangen.⁴⁹⁹ Onder hun collegae aldaar heerste de overtuiging dat het omwille van het voortbestaan van de gemeenten wenselijk was de voorgeschreven eed van haat af te leggen. Het was in geweten toegestaan dit te doen, omdat met de voorgeschreven formule slechts beloofd werd geen enkele poging te ondernemen tot het herstel van het koningschap. Dat, zo meende men, kon men, ondanks het zwaargeladen woordje haat, zonder problemen beloven. De diensten bleven dan ook aan protestantse kant onverminderd voortgang vinden, zowel bij de gereformeerden als bij de lutheranen. Het siert zonder meer de blijvers onder de predikanten dat zij daarmee door gingen, omdat zij in hun levensonderhoud moesten voorzien met een van Republikeinse zijde karig toegemeten honorarium. Er moest op andere instanties en personen een beroep gedaan worden om hun minstens een passend levensonderhoud te verzekeren. De overige ambtsdragers kregen het nog moeilijker, omdat iedere vorm van geldelijke ondersteuning met het wegvallen van het Staatse bewind was verdwenen.

Tot de bedoelde blijvers in Vaals behoorden de predikant van de Nederduits gereformeerde gemeente, ds Karl Wilhelm Vetter, die al vanaf 1767 in functie was, en zijn collega van de lutherse gemeente, ds Peter Heinrich Grünewald, die eveneens al een lange diensttijd achter de rug had.⁵⁰⁰ De predikant van de Waalse gemeente, ds Henry Payen, hield het echter na een kort pastoraat, dat in 1794 was begonnen, voor gezien, en liet zich in 1797 naar Delft beroepen.⁵⁰¹ Hij zou de laatste predikant zijn van deze gemeente. In de gegeven omstandigheden bleek het onmogelijk een nieuwe predikant voor deze buitenplaats aan te trekken. Het aantal gemeenteleden liep in deze jaren tot een minimum terug.

Een aanmerkelijke verbetering trad in, toen in 1799 het bewind van de drie consuls aantrad. De spoedig tot eerste consul opgeklommen Napoleon Bonaparte slaagde er in de loop van 1801 in met het hoofd van de rooms-katholieke kerk, paus Pius VII, een overeenkomst aan te gaan die als

Concordaat op paaszondag, 18 april 1802, plechtig werd afgekondigd.⁵⁰² Het behelsde een complete reorganisatie van de bisdommen binnen het grondgebied van de Republiek. De oude bisdommen werden opgeheven en nieuwe kwamen er voor in de plaats en alle bisschoppen van het oude bestel werden vervangen door andere. Voor hun begrenzing werd als beginsel gehanteerd dat de territoria van deze bisdommen moesten samenvallen met één of meer departementen.

Voor onze streken bracht dit mee de opheffing van het oude bisdom Roermond en van het bisdom Luik, en de oprichting van een nieuw bisdom Luik dat zich over twee departementen, het departement van de Nedermaas en dat van de Ourthe, uitstreckte.⁵⁰³ Vaals kwam onder dit bisdom te ressorteren. Het lag aan de uiterste grens, want het departement van de Roer werd het grondgebied van een nieuw bisdom, waarvan de zetel in Aken werd gevestigd. Het Concordaat van Napoleon legde weliswaar vast dat de rooms-katholieke godsdienst aangehangen werd door de grote meerderheid van de Franse burgers, maar handhaafde een van de voornaamste verworvenheden van de Revolutie: de gelijkheid voor de wet van alle religieuze overtuigingen. Dat betekende dus nu dat de verschillende protestantse confessies op één lijn werden geplaatst met de rooms-katholieke.

Deze gelijkheid kreeg niet alleen in Vaals, maar ook in Aken en Burtscheid concrete gestalte. Voor de rooms-katholieke parochie kwam er een eind aan de beproeving van de kerksluiting, die volgens een aantekening in een der registers vier volle jaren en tien maanden had geduurd.⁵⁰⁴ Pastoor Schönen werd echter niet gehandhaafd. Bij de reorganisatie van het parochiewezen, die door de nieuwe bisschoppen in de eerste jaren van hun bewind werd doorgevoerd, kreeg de nu succursale geheten parochie als deservant de vroegere pastoor van Voerendaal, Michael Pluymakers, toegewezen. Pastoor Schönen werd verwezen naar diens vroegere standplaats, maar hij wenste daar geen genoegen mee te nemen. Hij had met dit verzet succes, want hij kon in Vaals blijven. De *Almanach du département Meuse Inférieure* noemt zijn naam als pastoor van Vaals voor de jaren 1805, 1806, 1807 en 1808.⁵⁰⁵ In 1808 hield ook de bisschop van Aken zich bezig met de succursale.⁵⁰⁶ Er zou daar een hulppastoor zijn aangesteld zonder zijn medeweten. En hij had daarin gekend moeten worden, omdat een deel van het territorium van de succursale binnen zijn bisdom gelegen was. Kennelijk had men bij het vastleggen van de grenzen van de bisdommen onvoldoende rekening gehouden met de oude begrenzingen der parochies.

Ook de protestantse gemeenschappen in Vaals kregen de terugslag van de veranderde omstandigheden te bespeuren en dat dan vooral nog in negatieve zin, omdat het aantal kerkgangers aanzienlijk verminderde. Ook in Aken en Burtscheid heerste nu immers onverkort het regiem van de vrijheid. De gereformeerde en lutherse gemeenten hadden officiële erkenning verworven en daarmee het recht op openbare uitoefening van de eredienst. Op 22 december 1802 berichtte ds Vetter, die zelf nog steeds in Aken woonde, zijn

geloofsgenoten in Vaals dat het stadsbestuur van Aken de vrijgekomen Sint Annakerk,⁵⁰⁷ die deel uitmaakte van een opgeheven kloostercomplex, aan de protestantse eredienst had toegewezen. Er zou nog wat gedaan moeten worden aan de inrichting, maar zodra de werkzaamheden voltooid zouden zijn zou er de eredienst, afwisselend met die van de lutheranen gehouden gaan worden, de ene zondag dus de gereformeerde eredienst, de andere de lutherse. Hij zou zich bijgevolg genoodzaakt zien de bediening in Vaals te beëindigen, tenzij men zich daar tevreden zou stellen met zijn komst om de veertien dagen. In dat geval zou hij bereid zijn, zolang de omstandigheden het toelieten, de combinatie met Vaals in stand te houden. Men moest in Vaals wel genoeg nemen met dit voorstel, want het was voorlopig de enige mogelijkheid. Op 17 juli 1803 werd de kerk in Aken plechtig in gebruik genomen.⁵⁰⁸ Enkele dagen later kwamen de wederzijdse afspraken rond en kon met de uitvoering ervan een begin gemaakt worden.

In deze constellatie kwam geen verandering, toen bij keizerlijk decreet van de 2e complementaire dag van het jaar 13 (19 september 1805) de officiële organisatie van de protestantse kerken in de departementen van de Nedermaas en de Roer rond kwam.⁵⁰⁹ Bij die gelegenheid werden voor heel de regio slechts tien predikanten toegestaan. Het sprak daarom vanzelf dat Vaals er slechts één kreeg toegewezen. Deze moest dan maar gelijkelijk de zorg op zich nemen voor alle protestanten ter plaatse, ongeacht hun confessionele overtuiging. Dus niet alleen voor de Duits- en Franstaligen der gereformeerden, maar ook voor de lutheranen.⁵¹⁰ Deze laatsten kregen geen eigen predikant meer. De gemeente werd geheel conform deze opzet ondergebracht onder de consistoriale kerk, die in Maastricht werd opgericht. Het moest maar eens uit zijn met de confessionele verschillen, waar althans deze wetgever geen of onvoldoende begrip voor op kon brengen.

Door de omstandigheden werd deze regeling overigens ten eerste vergemakkelijkt, toen ook voor het departement van de Roer in Stolberg een consistoriale kerk werd opgericht en ook voor Aken slechts één predikant werd toegelaten. Deze zou eveneens zijn zorgen gelijkelijk moeten gaan uitstrekken tot de gereformeerde en lutherse gelovigen binnen de stad.⁵¹¹ Dat was voor de al eerder genoemde ds Grünewald geen punt, en net als zijn gereformeerde collega wenste ook hij vast te houden aan zijn verbinding met Vaals. Er kwam een wat ingewikkelde regeling tot stand om vanuit Aken, de woonplaats van beide predikanten, de voortgang van de diensten in Vaals te blijven verzorgen.

Dit samenwerkingsverband kreeg in Vaals in 1806 nog een uitbreiding op het terrein van het onderwijs. Zowel de gereformeerde als de lutherse gemeente hadden toen hun eigen onderwijzer verloren. Op 3 december van dat jaar kwam er een overeenkomst tot stand om samen voor een opvolger te gaan zorgen, die aan de kinderen van beide gemeenten, zonder bijzonder acht te slaan op hun confessie, onderwijs zou gaan geven.⁵¹² Al werd dit niet met evenzoveel woorden vastgelegd, dit onderwijs zou ook toegankelijk zijn

voor kinderen van buiten de eigen kring. Wel werd vastgelegd dat de eerste aan te stellen onderwijzer uit lutherse kring moest worden aangetrokken, terwijl bij de eerstvolgende vacature iemand uit gereformeerde kring zou moeten volgen. Men slaagde erin een zekere Kreuzer uit Eschweiler aan te trekken. Bij het uitblijven van een honorering van Staatswege zou hij volgens een regeling van 25 februari 1807 gehonoreerd worden op basis van bijdragen vanuit de Vaalser bevolking.⁵¹³ Zelfs roomsen waren bereid daaraan mee te werken. Er kwam ook nog een regeling tot stand om de muzikale talenten van de man in te schakelen voor de eredienst van beide gemeenschappen, in het bijzonder voor het bespelen van het orgel. In 1813 werd hij opgevolgd door Johann Adolph Kattenbusch, die op dezelfde voorwaarden zijn aanstelling kreeg.⁵¹⁴ Volgens de eerder gemaakte afspraak was hij van gereformeerde overtuiging.

De tot dan toe heimelijke gemeente van Burtscheid kreeg ook in deze jaren de wind in de zeilen. De eigen predikant verwierf nu een officiële status en reeds in 1803 kwamen de geldmiddelen ter beschikking om een eigen kerkje te bouwen. Dat kon op 30 september 1804 plechtig in gebruik genomen worden.⁵¹⁵ Ook in deze gemeente werden in overeenstemming met de geest van de tijd de confessionele verschillen uitgewist.

In tegenstelling tot de gang van zaken bij de zustergemeenten was de Waalse gemeente gedoemd tot een armzalig bestaan. Het eigen kerkje stond leeg en werd verwaarloosd en het uitzicht op een nieuwe predikant was verdwenen. Voorzover gemeenteleden nog wensten deel te nemen aan de eredienst waren zij op anderen aangewezen. In deze tijd, waarin de Franse taal hooggenoteerd stond, bracht dat voor hen de moeilijkheid mee te moeten wennen aan het gebruik van een andere taal in de eredienst. Dat zal wel voor deze of gene een onoverkomelijke moeilijkheid zijn geweest. Voor iemand die het weten kon waren dat er echter hooguit twee of drie, omdat de overige gemeenteleden voldoende met het Duits overweg konden.⁵¹⁶

Ernstiger was dat onder de overgebleven gemeenteleden grote verdeeldheid heerste over het beheer van de goederen en bezittingen, waarover de gemeente beschikte. Er was zelfs sprake van het niet geringe bedrag van 23.000 frs. Ds Payen had bij zijn vertrek de administratie van deze bezittingen toevertrouwd aan een ouderling en een diaken. Het waren Henry Schmalhausen en Jean Samuel Wasmuth, die beiden in Burtscheid woonden.⁵¹⁷ Dezen gingen daarbij eigenzinnig te werk en weigerden, toen zij daarop werden aangesproken, verantwoording af te leggen aan hun achterban in Vaals.⁵¹⁸ Ook aan enige bemoeienis van de consistoriale kerk van Maastricht hadden zij geen boodschap, omdat zij zouden ressorteren onder de consistoriale kerk van Stolberg. In de felle discussies, die daaromtrent werden gevoerd, speelden de binnen de gemeente vanouds gehanteerde formules en benamingen een grote rol. Was het de gemeente van Vaals geweest, die met de min of meer zelfstandige gemeenten van Aken en Burtscheid in een soort unie was opgenomen en daarin de voornaamste plaats had inge-

nomen, of was het de gemeente van Aken en Burtscheid, die noodgedwongen had moeten samenkomen in Vaals? De eerste voorstelling werd vooral in Vaals en Maastricht aangehangen, de tweede in Burtscheid en Stolberg. Zelfs ds Payen had bij gelegenheid voet gegeven aan deze laatste zienswijze met zich te presenteren als "pasteur de l'église d'Aix et de Borcet qui se recueille à Vaels".⁵¹⁹ Hij kon natuurlijk toen niet weten welk gebruik men daarvan zou gaan maken. Toen men in 1813 eindelijk besloten was met elkaar in overleg te treden en uit te gaan zien naar mogelijkheden de gemeente te handhaven en zelfs met een nieuwe predikant te voorzien, liep de Franse Tijd ten einde. Daarmee werden de toen bestaande vragen overgeheveld naar een toen nog volkomen nieuw tijdperk.

Het Verenigd Koninkrijk (1815-1830)

Nog voordat de grote mogendheden in Londen besloten hadden tot de samenvoeging van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden om zo een bolwerk te vormen tegen mogelijk nieuwe expansiedrang vanuit Frankrijk, had het voorlopig bewind⁵²⁰ al op 19 januari 1814 een richtlijn uitgevaardigd, die erop gericht was een bijdrage te leveren tot vermindering van 's lands financiële verplichtingen "door combinatie en afschaffing van predikantsplaatsen, overal waar zulks zonder nadeel voor de belangen van de godsdienst" zou kunnen plaatsvinden".⁵²¹ De Waalse gemeente van Vaals kon zonder meer tot deze categorie gerekend worden. De numerieke verhoudingen in Vaals rechtvaardigden immers geenszins de gedachte aan een eventuele heroprichting van deze gemeente.

Een visitatieverslag van 1815 becijferde het aantal zielen van de gereformeerde gemeente in Vaals op 203, waaronder er 60 lidmaten waren, aan welk getal in de loop van dat jaar nog 8 konden worden toegevoegd.⁵²² Met de 119 lutheranen, waaronder 50 lidmaten te vinden waren, vormde het protestantse contingent alleszins een behoorlijk deel van de bevolking, waarvan het totaal op ca 2.200 werd geschat. Men tastte echter in het duister over het aantal Waalse gelovigen. omdat de papieren daaromtrent in Burtscheid berustten. Mensen die het weten konden kwamen voor Vaals zelf niet verder dan een achtstal, terwijl het in Aken en Burtscheid hooguit om enkelingen ging. Voor de nieuwe bewindvoerders in Den Haag was dit voldoende om Franstaligen en Duitstaligen bij elkaar te voegen. Bij KB van 16 april 1816, nr. 56, werd dit op gezag van koning Willem I vastgelegd.⁵²³ Voortaan was er nog slechts sprake van de "Fransch-Hoogduitsche" of simpelweg de "protestantsche gemeente" van Vaals. De Evangelisch-lutherse gemeente behield weliswaar haar zelfstandigheid, maar werd onder hetzelfde overkoepelend orgaan gebracht als de gereformeerde gemeenten.

De organisatie daarvan was inmiddels uitgebouwd volgens het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden dat op 7 januari 1816 was uitgevaardigd.⁵²⁴

De officiële benaming was voortaan dus Nederlandsch Hervormde Kerk. Bij het al genoemde KB van 16 april werd een Provinciaal Kerkbestuur voor Limburg opgericht, waaronder twee classes, die van Brussel en die van Maastricht, aan welke laatste de classicale bevoegdheden voor de provincies Limburg en Luik waren toevertrouwd.

Nog geen jaar later liet koning Willem I blijken welke bevoegdheden hem krachtens dit reglement waren toebedeeld of liever welke bevoegdheden hij zichzelf had toebedacht. Na 49 jaar trouwe dienst had de bejaarde predikant, ds Vetter, zijn demissie aangeboden en op 3 september 1816 was hem het emeritaat verleend.⁵²⁵ Het consistorie in Vaals had de wens te kennen gegeven, dat Z. M. de benoeming van een opvolger nog enige tijd zou uitstellen om de gemeente de gelegenheid te geven de keuze zorgvuldig voor te bereiden. Dit temeer, omdat ds Vetter zich bereid had verklaard nog enige tijd de diensten waar te blijven nemen. Men was in bespreking gekomen met verschillende kandidaten, waaronder de jonge Theophil Hackländer, zoon van een predikant te Rondorf bij Elberfeld, de meeste kansen maakte. Diens beroepsprocedure was bijna rond, toen ds Vetter het bericht ontving dat bij KB van 11 maart 1817 ds Johann Conrad Neumann tot predikant voor Vaals was benoemd en of men maar zo goed wilde zijn daaraan de kerkelijke sanctie te verlenen.⁵²⁶ Deze predikant was werkzaam geweest in Kranenburg en vandaar door de koning in 1816 benoemd voor Valkenburg, maar hij was daar als gevolg van complicaties niet van de grond gekomen en werd daarom maar naar Vaals gedirigeerd. In Vaals begreep men dat men zich daarbij maar had neer te leggen en op 3 mei 1817 kwam de formalisering van deze benoeming rond.⁵²⁷ Het duurde nog enkele weken voordat de predikant de uitoefening van zijn functie officieel kon aanvragen, maar nadat hij op 1 juni was geïnstalleerd was het zo ver.⁵²⁸

Hij ontpopte zich als een energiek leider van zijn gemeente. Het samenwerkingsverband met de Evangelisch-lutherse gemeente en haar predikant ds Grünewald werd zonder problemen gecontinueerd, zij het dat het aandeel van ds Neumann nu tot Vaals beperkt bleef. De zondagse predikbeurten werden beurtelings door beide predikanten verzorgd, maar ds Neumann stond erop dat hij voortaan iedere zondag zelf de namiddagdiensten in zijn kerk zou verzorgen. Deze zouden dan overwegend het karakter krijgen van catechisatie, die vooral voor jongeren was bedoeld. Ds Grünewald had geen moeite zich daarmee akkoord te verklaren.⁵²⁹ Berichten uit deze jaren maken duidelijk dat ook de gelovigen van beide kerkgenootschappen de weg naar elkaar hadden gevonden en zonder veel problemen de diensten bijwoonden dan wel in de eigen kerk dan wel in die van de andere gemeente.

Van meet af aan gaf ds Neumann ook te kennen dat hij alle verantwoordelijkheid wenste te dragen voor de restanten van de Waalse zustergemeente. Hij vond daarbij opnieuw de vroegere ambtsdragers in Burtscheid op zijn weg. Het begon al met een wat geïrriteerde briefwisseling, die volgde op de mededeling van de benoeming van de nieuwe predikant.⁵³⁰

De heren in Burtscheid gaven te verstaan dat zij daar geen boodschap aan hadden. Zij wensten de gemeente van Vaals alle goeds toe, maar verklaarden zelf deel uit te maken van een andere jurisdictie. Aldus liet diaken Wasmuth weten die zich met nadruk presenteerde als "un des conducteurs de l'église Wallonne d'Aix et Borcette".

De zaak begon zich toe te spitsen, toen ds Neumann op 20 april 1819 namens zijn gemeente zich bereid verklaarde de leegstaande kerk aan de burgerlijke gemeente, die toen dringend behoefte had aan een schoolgebouw, voor een schappelijke prijs te verkopen.⁵³¹ De vraag was, of hij daartoe wel het recht bezat. Vanuit Burtscheid werd hem te verstaan gegeven dat dit niet het geval was. Het Vaalser consistorie diende daarop op 30 april bij de landsregering het verzoek in de zaak voor de rechter te mogen brengen, welke volmacht haar bij KB van 22 september 1819, nr. 4, werd verleend. Op bevel van hogerhand werd het Provinciaal Kerkbestuur te Maastricht daarop ingeschakeld. Er volgde een jarenlang slepende discussie, waarbij al de reeds eerder van stal gehaalde standpunten tot in den treure herhaald werden.

In de loop van 1822 kwam dan eindelijk een oplossing in zicht. Op een bijeenkomst in Burtscheid werd op 2 mei besloten de bezittingen en de beschikbare kapitalen in twee evenredige parten te verdelen over Burtscheid en Vaals.⁵³² Het kerkgebouw werd aan de gemeente van Vaals overgedragen, die daarmee nu de volledige bevoegdheid kreeg er over te beschikken naar het haar goeddacht. Het werd niet nodig geoordeeld een deel van de bezittingen naar Aken over te hevelen, omdat daar geen lidmaat meer was overgebleven en de Duitstalige gemeente rijk genoeg was. De gemeente van Vaals kon daarentegen, een versterking van haar middelen goed gebruiken, omdat de behoeften groot waren en velen aangewezen waren op de ondersteuning door de diaconie. In Burtscheid was de situatie niet veel beter. De overeenkomst werd door beide regeringen bekrachtigd. De Nederlandse deed dit op 2 september, de Pruisische op 1 oktober 1822.⁵³³ In Vaals betekende dit het definitieve einde van de Waalse gemeente.

Het overleg met het Provinciaal Kerkbestuur in deze aangelegenheid leverde nog een staartje op, in zoverre de heren in Maastricht wat directer geconfronteerd werden met het samenwerkingsverband dat in Vaals al zoveel jaren functioneerde. Het moet bij hen de nodige bevreemding hebben opgewekt, want bij schrijven van 16 augustus 1822 stelde men daarover een aantal vragen.⁵³⁴ Het antwoord dat reeds op 25 augustus gereed kwam is onthullend voor de volledige acceptatie, die het samenwerkingsverband had gekregen.⁵³⁵ Daarin werd verwezen naar een besluit van 1 juli 1817, niet lang nadat ds Neumann zijn werkzaamheden in Vaals was begonnen. Men had toen besloten de gemeenten in elkaar te doen opgaan. Dat werd nu als volgt gemotiveerd: "De redenen voor dit laatste besluit des kerkeraads waren de wensch der Herv. en Luth. te Vaals niet in twee afgezonderde vergaderingen, maar in één als broederen onder elkanderen hunnen openbaren Godsdienst uitteoeffenen: de redelykheid van dezen wensch, welke van zelve spreekt;

de vrees voor partyzucht en ongenoegen, 't welk niet uitblyven kon, wanneer wy op den redelyken wensch der Herv. en Luth. geen acht sloegen, ons van de Luth. afscheurden en alle Zondagen onzen byzonderen Godsdienst in de Herv. kerk te Vaals oeffenden". Bijzonder reliëf kreeg nog de omstandigheid dat men voor deze diensten kon beschikken over een gezamenlijke organist, die al vanaf 1806 in functie was. Zou men er toch op uit zijn iedere zondag een dienst in de eigen kerk te willen houden, dan zou daarvan, zo verzekerde men, het gevolg zijn dat men "den eenen zondagmorgen het orgel (zou) hebben kunnen gebruiken, den anderen niet, 't geen ten minsten zeer onaangenaam ware". Men gaf tenslotte de verzekering dat men deze regeling, die voorzover men wist algemene instemming had gevonden, wenste te handhaven "salva approbatione" van hogerhand en men citeerde daarvoor de richtlijn van Petrus: "Zyt dan alle menschelyke ordening onderdanig".⁵³⁶ Het Provinciaal Kerkbestuur had verder geen bedenkingen. Men kon natuurlijk niet vermoeden dat deze overeenkomst nog maar enkele jaren later verstreckende gevolgen zou krijgen. Voordat we tot de beschrijving daarvan overgaan moet hier eerst een korte passage gewijd worden aan de situatie van de rooms-katholieke kerk tijdens het bewind van koning Willem I.

In de officiële status, die deze kerk met het Concordaat van Napoleon gekregen had, kwam geen verandering van betekenis. In het zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk bleef dit concordaat van kracht. De koning had er zijn zinnen op gezet ook voor het noordelijk deel van zijn koninkrijk een soortgelijke regeling te treffen. Er werden onderhandelingen geopend en na moeizaam verlopen besprekingen kwam er inderdaad in 1827 ook voor dit deel van het koninkrijk een concordaat uit de bus.⁵³⁷ Daarin was een bischopszetel voor Den Bosch voorzien, waaraan als territorium de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland, werden toegewezen, en een tweede in Amsterdam, waaraan de rest van Nederland onderworpen werd verklaard. Voor de provincie Limburg kwam bijgevolg geen verandering. Het hele grondgebied van deze provincie was na de oprichting van het Verenigd Koninkrijk onder het bisdom Luik gebracht.⁵³⁸ Ook in de situatie van de parochie of succursale Vaals kwam geen enkele verandering. Als gevolg van omstandigheden, in het bijzonder de tegenstand van direct betrokkenen, is dit concordaat niet meer ten uitvoer gebracht. De Belgische Opstand heeft aan iedere mogelijkheid daartoe een eind gemaakt.

Belgische Opstand (1830-1839)

Veel valt er over deze jaren niet te berichten. Als gevolg van deze opstand kwam het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg enigszins in de lucht te hangen, nadat het hele grondgebied van deze provincie onder het bewind van de Belgen kwam en slechts Maastricht als een soort enclave voor koning Willem I behouden bleef.⁵³⁹ Een aantal protestantse gemeenten

namen daarom het initiatief om op 15 augustus 1832 in Sittard samen te komen om daar nadere voorzieningen te treffen voor het functioneren van een op die situatie afgestemd provinciaal bestuur. De gemeente van Vaals liet daarop weten dat zij geen medewerking aan dit initiatief meende te kunnen geven.⁵⁴⁰ Ook Eijsden en Gulpen werkten niet mee. Niettemin heeft de gemeente van Vaals zich in de daarop volgende jaren geconformeerd met de besluiten die in Sittard werden genomen.⁵⁴¹ Zij wenste niet beroofd te blijven van iedere mogelijkheid tot beroep op hogere organen en de daaraan verbonden voordelen.

Dat bleek ook nodig tijdens de verwikkelingen die volgden op het overlijden van ds Grünewald op 21 februari 1835, waardoor de Evangelisch-lutherse gemeente verweesd raakte.⁵⁴² Aanvankelijk was alles nog pais en vree, want toen de gemeente een beroep deed op ds Neumann om tijdens de vacature de diensten waar te nemen en het onderricht van de kinderen op zich te nemen, liet deze weten dat hij dit Verzoek "mit Freude" accepteerde. Of daarmee ook dienstverlening in Aken bedoeld was is niet waarschijnlijk. Vermoedelijk hebben daar de predikanten uit de omgeving de diensten waargenomen.

De moeilijkheden kwamen toen een nieuwe predikant in de persoon van ds Friedrich Wilhelm Bornscheuer op 14 januari 1836 zijn intrede deed in Vaals en enkele dagen later was geïnstalleerd. Was het op eigen initiatief, of was de nieuwe predikant erin gekend? We weten het niet, maar feit is dat het consistorie van de lutherse gemeente al op 11 januari liet weten dat het maar uit moest zijn met de aparte zondagse namiddagvieringen in de hervormde kerk, en dat ook deze voortaan volgens het patroon van de morgendiensten om beurten in een van beide kerken gehouden moesten gaan worden.⁵⁴³ Nog voordat de andere partij daarop had kunnen reageren kwam er een tweede schrijven van 20 januari binnen, waarmee de indruk werd gewekt dat de nieuwe predikant en de zijnen moeite hadden om de aangegane overeenkomsten te blijven nakomen en ze maar liever beëindigd wensten te zien.⁵⁴⁴ Was het de achterban in Aken, die daartoe geprest had? Het blijft allemaal in het duister.

Er volgde een zeer geladen discussie, waarin de verwijten over en weer steeds heftiger werden en ook maatregelen ten koste van elkaar niet uitbleven.⁵⁴⁵ Op 1 april 1836 werd de dienstverlening van de organist Kattenbusch aan de luthersen beëindigd, nadat deze al een tijdlang hadden geweigerd hun aandeel in het zogenaamde "Organisten-Gehalt" te betalen. Zij bleven dat ook weigeren ondanks herhaalde aandrang van hervormde zijde. Ook toen ds Neumann tegen zijn zin het gevoel van de meerderheid van het consistorie ging volgen en het aanbod deed het verzoek van 11 januari in te willigen had dit geen effect meer. De luthersen wensten duidelijk zich af te scheiden en weer de eigen diensten te gaan houden.⁵⁴⁶

Zij wensten ook geen rekening te houden met mogelijke interventies van het Provinciaal Bestuur en verklaarden gehoorzaamheid verschuldigd te

zijn aan de eigen hogere organen, die in Keulen resideerden. De predikant voelde zich bovendien sterk, omdat het salaris voor het Nederlandse deel van zijn gemeente uitbetaald werd in Brussel en niet in Den Haag. Hij had zich in verband met zijn benoeming voor Vaals gericht tot de bewindvoerders van het ogenblik, en die bevonden zich in Brussel. De hervormde gemeente was van deze situatie op de hoogte en zag daarom ervan af een beroep te doen op het Provinciaal Bestuur en de classis van Maastricht, wel wetend dat de tegenpartij niet bereid was rekening te houden met welke interventie dan ook van die zijde. De toestand bleef dus voorlopig zoals die was.

In dezelfde jaren, waarin zich deze affaire afspeelde waren ook de bezittingen van de vroegere Waalse gemeente weer op het tapijt verschenen. Eind 1835 had een bakker in Vaals, een zekere Braun, de wens te kennen gegeven het vroeger door de Waalse schoolmeester gebruikte pand te kopen. Op 10 december 1835 werden de voorwaarden daartoe vastgelegd,⁵⁴⁷ o.a. een vraagprijs van 1.600 gld, en niet lang daarna leek de zaak in kannen en kruiken. Er kwam echter op het laatste ogenblik een kink in de kabel, toen een vooraanstaand kerklid het pand eveneens wenste te kopen en naar hij beweerde zich al eerder had gemeld.⁵⁴⁸ Als gevolg van deze complicatie werd besloten de zaak niet door te laten gaan.

Er werd toen prompt overgeschakeld op onderhandelingen over een eventuele verkoop van het Waalse kerkje aan dezelfde bakker. Reeds op 8 januari werden daartoe de voorwaarden vastgelegd.⁵⁴⁹ Het zou alleen moeten gaan om het kerkje en de aanleunende gebouwtjes en wat ruimte voor en achter deze panden. Er zou minstens 2.000 frs bedongen moeten worden, omdat men vreesde dat een lagere prijs geen genade zou vinden bij het gouvernement. Men kreeg te horen dat de koning der Belgen of op zijn minst de regering te Brussel de transactie zou moeten goedkeuren. Toen men via een bevriende relatie in Brussel te horen kreeg, hoe men dat moest aanpakken, ging er een schrijven uit naar de minister van Binnenlandse Zaken,⁵⁵⁰ en nadat van die zijde toestemming was verkregen, werden op een vergadering van 5 december 1836 de voorwaarden nog eens scherper geformuleerd.⁵⁵¹ Wel rezen er nog problemen bij het Provinciaal Bestuur, en toen die dan eindelijk uit de weg waren geruimd kon de verkoop van het gebouw aan de bakker op 2 oktober 1837 worden afgesloten.⁵⁵² Hij legde een bedrag van 2.230 frs op tafel, welk bedrag de bestemming zou krijgen, zoals het al in het schrijven naar Brussel heette: "à l'entretien et soulagement de nos pauvres". Van de verkoop was een deel van de percelen uitgesloten, evenals de banken en ander meubilair. Ook deze roerende goederen werden tenslotte te gelde gemaakt.

Er bleven nog jaren problemen met de bewuste bakker over de manier, waarop de door hem gekochte gebouwen ten opzichte van de omringende percelen moesten worden afgebakend. Er moest zelfs nog een deurwaarder aan te pas komen om hem tot uitvoering van de aangegane verplichtingen te dwingen.⁵⁵³ Wie heden ten dage op de betreffende plaats komt zal niet

vermoeden dat daar ooit een kerkgebouw heeft gestaan. De bazuinende engel op het dak houdt echter ook nu nog de herinnering aan dit brok kerkelijk verleden vast.

Weer onder Nederlands gezag (1840 tot op heden)

Na de eindregeling van het Belgisch-Nederlandse conflict, die in een aantal in 1839 gesloten overeenkomsten werd vastgelegd, kwam de helft van de provincie Limburg weer onder Nederlands gezag. De hervormde gemeente van Vaals bracht nu wel de problemen met de lutherse geloofsbroeders voor het forum van het Provinciaal Kerkbestuur. Dat gebeurde prompt nadat zij op 10 december 1839 bericht had ontvangen dat de Evangelisch-lutherse gemeente weer onder de bevoegdheden van dit orgaan van de Nederlandse hervormde kerk was gebracht. Met een lang en fel requisitoir van 17 februari 1840 werd de zaak aanhangig gemaakt met een verklaring waarom dit niet eerder was gebeurd.⁵⁵⁴ Men wong zich in allerlei bochten om duidelijk te maken dat de benaming "Organisten-Gehalt" of "Organistentractement" in 1821 was gehanteerd om de eigenlijke opzet het aan Kattenbusch als gemeentelijk onderwijzer toegekende salaris op het niveau te houden van wat hem tot dan toe voor zijn activiteiten als schoolmeester vanwege de beide gemeenten was toegekend. De lutherse gemeente had het echter doen voorkomen als honorarium voor de diensten die de schoolmeester in beide kerken als organist had bewezen. Omdat daaraan voor de lutherse gemeenschap in 1836 een einde was gekomen, achtte zij zich niet verplicht alsnog voor de achterstallige betalingen op te komen. Dat was echter wel het standpunt dat door de andere partij werd verdedigd. Zij trachtte dit met een hele reeks stukken ten overstaan van het Provinciaal Kerkbestuur aan te tonen om vervolgens van die kant te verkrijgen dat de lutherse gemeente onder druk zou worden geplaatst alsnog aan de verplichtingen te voldoen.

Groot was de verbazing, toen dit bestuur op 27 oktober 1840 liet weten de schuldvordering ongegrond te vinden en de eis bijgevolg van de hand wees.⁵⁵⁵ Op 15 november liet daarop het consistorie van de hervormde gemeente weten dat het zich bij deze uitspraak niet wenste neer te leggen en hoger beroep aantekende op de instantie die krachtens het Algemeen Reglement met de zaken van opzicht en tucht belast was.⁵⁵⁶ Het heeft allemaal niets meer uitgehaald en slechts bijgedragen tot verharding van de onderlinge betrekkingen tussen de twee gemeenten.

In deze sfeer was het bij voorbaat uitgesloten dat een fervente poging van het Provinciaal Kerkbestuur alsnog een verzoening tussen beide partijen teweeg zou kunnen brengen. Uitgerekend op 15 november 1840 werd nochtans die poging ingezet. De Heerlense predikant ds L.A. Preusser, legde in een schrijven aan de twee kerkenraden, in opdracht van genoemd kerkbestuur, alle nadruk op de geestelijke verwantschap die bepalend zou moeten

zijn voor de onderlinge verhouding tussen de gemeenten van beide confesies.⁵⁵⁷ Hij citeerde daarvoor een voorschrift dat op 6 juli 1821 was uitgegaan van het Directoraat Generaal voor de Hervormde Eredienst. Dat luidde: "De Gemeenten en Predikanten in Limburg behooren vooral dit beginsel in het oog te houden, dat zij niet uitsluitend tot het Hervormde of luthersche of eenig ander afzonderlijk Protestantsch Kerkenootschap kunnen geacht worden te behooren, maar wel tot "de algemeene Protestantsch Christelijke kerk".

Het Provinciaal Kerkbestuur onderschreef dit ten volle, en Preusser voegde er dan ook aan toe dat volgens dit voorschrift "de kerkenraden van Vaals zich niet behooren te heften aan hunnen naam van luthersch of Gereformeerd om zich van elkander te verwijderen, maar waar het mogelijk is zich beschouwen moeten als slechts eene gemeente uit te maken met twee Leeraren, en zich alzoo ten nauwste aan elkanderen behooren te houden". Daarom ook volgde er een dringende oproep om de uren van dienst zo op elkaar af te stemmen dat de kerkgangers van de twee gemeenten er bij gebaat zouden zijn. Pas in dit verband werd de aangelegenheid van de organist ter sprake gebracht. Ook daaromtrent werd dezelfde wens geuit. Het zou beide gemeenten tot voordeel, ook in financieel opzicht, strekken, wanneer de vroeger geldende regelingen weer van kracht zouden worden. Men drong erop aan dat dit spoedig zou plaatsvinden.

De daarop volgende reacties ademden beide de sfeer van vervreemding en wantrouwen die tussen de twee gemeenten gegroeid was. Slechts met heel veel goede wil viel er de bereidheid in te beluisteren om de weg naar elkaar weer in te slaan. Op de kernvraag naar een spoedige regeling werd in het geheel niet geantwoord. Daarom deed het Provinciaal Bestuur in een tweede schrijven van 8 januari 1841 zelf maar een voorstel dat duidelijk geïnspireerd was op de regeling die eerder van kracht was geweest.⁵⁵⁸ Voorgesteld werd: "Dat op Son- en feestdagen de openbare Godsdienst in de beide Protestantsche kerken plaats hebbe bij afwisselende beurten op den voormiddag, en bij afwisselende beurten op den namiddag zoo dat de openbare Godsdienstoeffening stilstaat in eene kerk als dezelve plaats heeft in de andere kerk". De vraag rijst overigens of de heren wel wisten dat in 1836 de moeilijkheden juist begonnen waren met het voorstel ook de namiddag-diensten altemnerend plaats te doen vinden.

De aan deze regeling verbonden voordelen werden in dit schrijven breed uitgemeten. Ook de kerkdiensten zouden wat de aantallen kerkgangers betreft daarin delen. De twee gemeenten zouden immers vanwege hun geringe omvang bij gescheiden diensten nooit volle kerken krijgen. De voorgestelde regeling zou echter een uitgebreider auditorium meebrengen. En, zo liet men daarop horen: "Eene talrijke schaar bij den openbaren Godsdienst is altijd stigtelijk en opwekkend voor Gemeente en Leeraar beide". Als was men nog niet duidelijk genoeg geweest liet men vervolgens weten: "Daarom moeten wij de tegenwoordige regeling der uren, welke de gemeente verdeelt, des te meer afkeuren en menen daarin te moeten opmerken gehegtheid aan

den naam van Gereformeerd en luthersch, of eene neiging om zich van elkander te verwijderen”.

Het haalde allemaal niets meer uit. Van hervormde zijde liet men op 13 januari 1841 weten dat men in de voorgestelde regeling niets meer zag.⁵⁵⁹ De schuld werd daarvoor met een verwijzing naar de gang van zaken in 1837 bij de tegenpartij gelegd. Die had immers een voorstel in dezelfde richting, waar toen al de eigen predikant geen voorstander van was geweest, getorpedeerd. Nu stond de kerkenraad unaniem achter de predikant, die van geen nieuw voorstel in die richting wilde weten. Het antwoord van de lutherse gemeente van 17 januari 1841 was eveneens volstrekt afwijzend.⁵⁶⁰ Men had zich veel moeite getroost de door het Provinciaal Bestuur aangevoerde argumenten te weerleggen. Daarbij stond men vooral stil bij de voordelen die voor het aantal kerkgangers te verwachten zouden zijn. Dat men zich daarop toch vooral niet moest verkijken, zo luidde het advies. Er waren immers drie categorieën onder de gereformeerden te onderscheiden. De betreffende passages laat ik hier wegens het belang ook voor de hier gehanteerde uitgangspunten in hun geheel volgen: “1) Diejenigen aus der reformirten Gemeinde, welche in unserer Kirche mehr Erbauung finden, kommen ohnehin wie vor zu uns; 2) die, welche überhaupt sich über allen Kirchengottesdienst erhoben dunkeln werden, wie vor, ausbleiben; 3) diejenigen endlich, welche an den ‘Namen’ haften (in welcher Confession gäbe es deren nicht?) werden auch in Zukunft, sollte, vorgeschlagenerweise der Gottesdienst alternieren, sich von unserer Kirche fern halten”.

Daarentegen toonde diezelfde werkelijkheid dat er vanuit Aken, Burtscheid en de hele omgeving gedurende de zomer of bij gunstige weeromstandigheden, tal van geloofsgenoten naar de diensten in Vaals bleven komen. ‘Die zouden ongetwijfeld wegblijven, wanneer aan de nu vastgelegde uren getornd zou gaan worden. Men zou dan immers niet zeker weten op welke dagen er wel en op welke niet de diensten in de eigen kerk zouden plaatsvinden.

Ook ten aanzien van de besparingen die een gemeenschappelijke organist zou meebrengen was men van lutherse zijde geneigd dit sterk te relativeren. De gemeente was erin geslaagd een ander te vinden en kwam daarmee beslist niet duurder uit. Bovendien moest men niet uit het oog verliezen dat een man als Kattenbusch ooit plaats zou moeten maken voor een ander. Het was beslist geen vergezochte veronderstelling dat zijn opvolger als onderwijzer wel eens rooms-katholiek zou kunnen zijn. Juist op dit punt had de parochie in deze jaren al initiatieven ontplooid om eigen onderwijs te verzekeren. Dan was het nog maar de vraag of er een aangetrokken zou kunnen worden, die over dezelfde muzikale kwaliteiten beschikte, en zelfs wanneer dit het geval zou zijn, of hij die ook ter beschikking zou willen en kunnen stellen voor de protestantse eredienst. De daartoe vereiste toestemming zou hij, en dat wist men zeker, nooit krijgen.

Het was allemaal volkomen duidelijk. Van de beide partijen viel niets meer te verwachten. Het Provinciaal Kerkbestuur trok daaruit dan ook de enig juiste conclusie. Op 5 mei werd in de notulen van een vergadering op die dag vastgelegd dat men de zaak als afgedaan wenste te beschouwen.⁵⁶¹ De twee gemeenten gingen verder als twee gescheiden gemeenten. Die scheiding werd zelfs compleet, toen de lutherse gemeente van Vaals samen met die van Maastricht op 19 september 1842 bij de regering in Den Haag het verzoek indiende met de lutherse gemeenten in de andere provincies verenigd te worden.⁵⁶² Zij zouden graag onttrokken worden aan het gezag van de kerkelijke instanties in Maastricht en van de hervormde synode. De motivering was veelzeggend en getuigend van een veelvoud van opgekropte gevoelens. Zij zouden zich namelijk, zo werd betoogd "onder het Hervormde kerkbestuur in een ongelijken, ondergeschikten en gedrukten toestand bevinden". Het om advies gevraagde Provinciaal Kerkbestuur was het daarmee vanzelfsprekend volstrekt oneens en adviseerde naar Den Haag het verzoek "van de hand te wijzen". Het werd nochtans door koning Willem II bij besluit van 16 november 1842 ingewilligd.⁵⁶³

Enigszins bevreemdend blijft het dat in het boven geanalyseerde schrijven van de lutherse gemeente met geen enkel woord gesproken wordt over de verplichtingen, die ds Bornscheuer elders, en dan met name in Aken, had na te komen. Het moge dan waar zijn dat een aantal van zijn geloofsgenoten uit die stad in Vaals waren blijven kerken, de overgrote meerderheid zal dat niet gedaan hebben en ook voor hen moesten diensten gehouden worden. Het voorstel om in Vaals slechts om de veertien dagen diensten in de eigen kerk te houden bracht dan toch het voordeel mee dat dat ook in Aken in samenwerking met de gereformeerde predikant aldaar zou kunnen gebeuren. Ook dienaangaande functioneerde toch een samenwerkingsverband. Daarvan wordt in het bewuste schrijven met geen woord gerept. Ik heb niet kunnen achterhalen op welke wijze de lutherse predikant in Aken zijn verplichtingen is blijven nakomen.⁵⁶⁴ Dat is ook hier niet het belangrijkste. Het belangrijkste is dat in Vaals de scheiding, die zich feitelijk al in 1835 had voltrokken, tot in onze tijd is blijven voortbestaan. De veranderingen, die zich in de laatste jaren hebben voltrokken zullen in de hier volgende epiloog nog ter sprake worden gebracht. Hier zij nog slechts opgemerkt dat in de politieke constellatie die rond 1840 was ontstaan sindsdien geen verandering van betekenis meer is gekomen. We kunnen daarom gevoeglijk ons verhaal hier beëindigen.

EPILOOG

Mogen moeten we de in het vorige hoofdstuk beschreven samenwerkingsverbanden oecumenisch noemen? Het antwoord moet, dunkt mij, negatief zijn. De getroffen regelingen ademen te zeer de geest van de tijd, die door vervlakking gekenmerkt werd. De confessionele tegenstellingen werden in sterke mate verdoezeld, al kwamen zij toch telkens weer, soms op de meest onverwachte momenten, om de hoek kijken. Van een welbewust en volhardend streven naar hereniging was toentertijd nauwelijks sprake. Wel kwamen ook toen problemen op de voorgrond, die we maar al te goed ook vandaag de dag kennen. De feitelijke gang van zaken, die eindigde met de terugkeer tot confessionele vooringenomendheden ten opzichte van elkaar, die continuering van de samenwerkingsverbanden onmogelijk maakten, moge ons daarom tot waarschuwing zijn.

Deze studie ging voor een belangrijk deel over kerkgebouwen, en was erop gericht langs dat vertrekpunt nader kennis te maken met degenen, die er voor de kerkgang gebruik van maakten. Vanuit hedendaagse oecumenische bekommernis werd daarbij ook de aandacht gericht op de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende kerkelijke gemeenschappen. Om het beeld te vervolledigen volgen daarom hier nog enkele regels over de ontwikkelingen in het recente verleden.

Van de drie kerkvolken, die hier de revue passeerden, is er nog slechts één, die voor de eredienst op dezelfde plaats samenkomt als in de Staatse tijd. Dat is de Hervormde Gemeente Gulpen-Vaals. Alleen al uit de benaming blijkt dat ook deze gemeente veranderingen heeft ondergaan.⁵⁶⁵ Voor een deel hingen deze samen met de woonplaats van de predikant en daarmee met de bewoning van de pastorie. Ds Neumann was de eerste predikant, die in Vaals zijn vaste woonplaats had.⁵⁶⁶ Hij bewoonde daar de pastorie, die al zoveel eerder was gebouwd, maar die heel lang voor andere doeleinden was gebruikt, omdat de predikanten in de regel in Aken woonden. Gedurende lange tijd was het pand verhuurd en door anderen bewoond. Daar kwam dus een eind aan, toen ds Neumann zich in Vaals vestigde. Ook diens opvolgers bleven de pastorie bewonen. Daar kwam pas weer een eind aan in jaren zestig van de twintigste eeuw, hetgeen mede het gevolg was van de veranderingen die de gemeente al eerder had ondergaan.

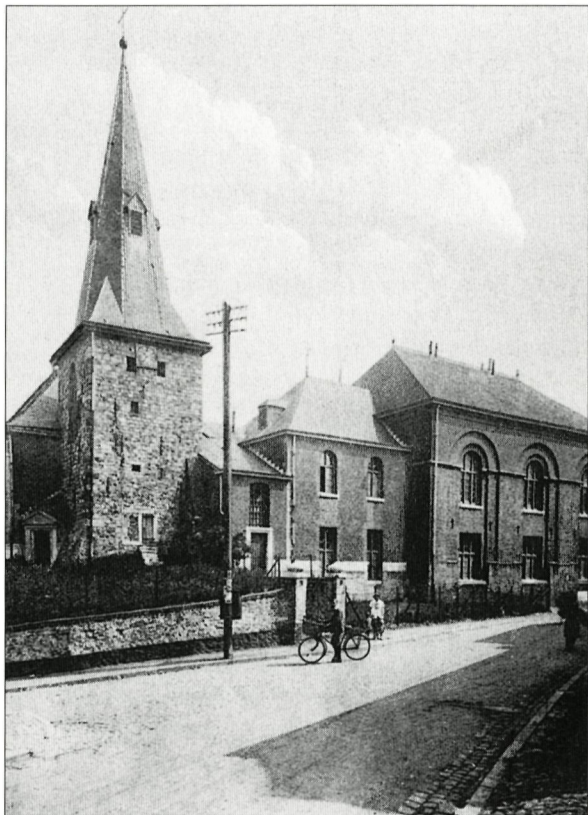
Op 8 februari 1956 werden de afzonderlijke predikantsplaatsen te Gulpen en te Vaals opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam er slechts één predikantsplaats voor de combinatie van de gemeenten Vaals en Gulpen. Deze behielden een grote mate van zelfstandigheid, en hadden o.m. de zorg voor het onderhoud van de kerkgebouwen op beide plaatsen. De predikant, die als eerste voor deze combinatie beroepen werd, was ds Dirk Jan Blikkendaal (1956-1962). Volgens de bij de combinatie aangegeane overeenkomst bleef hij de pastorie van Vaals bewonen. Van daaruit begaf hij zich naar Gulpen om daar op zon- en feestdagen de diensten te verrichten.

Zijn opvolger, ds Willem van Waasbergen (1962-1969) woonde aanvankelijk nog in Vaals, maar vond de pastorie minder geschikt en vestigde zich in Gulpen. De toename van zijn activiteiten aldaar werd door hem als voorname motief aangevoerd. Er ontstonden daarover in Vaals problemen, die hoog opliepen. Zij werden beëindigd met een compromis: de predikant zou voorlopig in Gulpen blijven en daar slechts een huurwoning gebruiken, totdat de gemeente van Vaals de nodige voorzieningen zou hebben getroffen om de pastorie beter bewoonbaar te maken.

Daar bleef het niet bij. Na het vertrek van ds Van Waasbergen kwamen besprekingen op gang met de opzet de beide gemeenten tot één gemeente samen te voegen. Dat gebeurde krachtens de overeenkomst van 14 april 1970. Bij die gelegenheid werd de boven al vermelde benaming gekozen.⁵⁶⁷ Het zwaartepunt lag toen al lang in Gulpen. Vandaar dat voor deze plaats werd gekozen als woonplaats van de predikant. Overeengekomen werd dat voor de pastorie van Vaals een passende bestemming gezocht zou worden. Sindsdien is zij voor verschillende, overwegend kerkelijke, doeleinden in gebruik gebleven.

De evangelisch-lutherse gemeente Vaals is heden ten dage nauwelijks nog met Vaals verbonden. Haar leden kerken al sinds een royaal aantal jaren niet meer in Vaals. Het kerkgebouw heeft dan ook een andere bestemming gekregen. Daar zijn heel wat verwickelingen aan vooraf gegaan.⁵⁶⁸ In Heerlen en omgeving kwamen in verband met de opkomst van het mijnbedrijf rond de eeuwwisseling steeds meer mensen van Duitse afkomst te wonen. Daaronder waren talrijke evangelisch-luthersen en als gevolg daarvan namen de activiteiten van de predikant van Vaals in de mijnstreek steeds meer toe. Onder ds Johann Gottfried Kupfernagel (1919-1932) kwamen er een tweetal noodkerken, een in Heerlen, een in Rumpen.⁵⁶⁹ De predikant verhuisde in 1925 naar Heerlen. De gebouwen in Vaals werden steeds minder gebruikt en geraakten als gevolg daarvan in verval. Daarom ook stelde zich na het vertrek van ds Kupfernagel de vraag of de gemeente Vaals weer een eigen predikant zou kunnen krijgen. Dat bleek vooral om financiële redenen onmogelijk. Besloten werd op 29 augustus 1932 dat beide gemeenten slechts één predikant zouden krijgen, die zijn woonplaats in Heerlen zou behouden.

De op die basis beroepen predikant, ds Fritz Paul August Thoms (1933-1945), zag zich genoodzaakt veel energie te steken in een grondige restauratie van het kerkgebouw in Vaals.⁵⁷⁰ Deze vond plaats in de jaren 1937 en 1938. De plechtige inwijding op 19 juni 1938 werd daarna aangegrepen om op grootse wijze het 200-jarig bestaan van de kerk te vieren.⁵⁷¹ De gemeente Vaals zag echter, vooral na Wereldoorlog II het ledental zo sterk teruglopen dat ds Antonie Jacobus Allan (1951-1992) zich in 1955 genoodzaakt zag de diensten in het kerkgebouw te beëindigen.⁵⁷² Na voor verschillende doelstellingen gebruikt te zijn werden kerk en pastorie in 1979 eigendom van de burgerlijke gemeente Vaals. Sinds 1983 is de Stichting

De Nederlands hervormde kerk en het R.K. Patronaat in Vaals op een ansichtkaart uit het begin van de 20e eeuw. Uit: De Maasgouw 114 (1995), col. 202.

Museum Vaals er de beheerder van. De verschillende collecties zijn er zo ondergebracht dat het kerkinterieur met de fraaie meubelstukken voor een belangrijk deel bewaard is gebleven.

Daarentegen valt van het interieur van de vroegere Waalse kerk weinig meer terug te vinden. Sinds 1850 zijn er een aantal woningen in gevestigd. Slechts op het dak is nog steeds de windwijzer met de bazuinblazende engel zichtbaar gebleven. Iets dergelijks moet ook worden vastgesteld voor de kerkruimte, die de Mennonieten als geloofsgemeenschap in Vaals gebruikt hebben. Voor wie het weet zijn er nog enkele sporen van het kerkelijk gebruik aan het bouwwerk, dat als het Verwes aangeduid werd, zichtbaar gebleven. De Mennonieten zelf zijn al lang uit de Vaalser gemeente verdwenen. Niemand weet exact te zeggen, wanneer dat gebeurd is en wanneer dus bijgevolg de kerkgang beëindigd werd.

Ook voor de rooms-katholieke gemeente zijn veel dingen veran-

derd.⁵⁷³ We beperken ons hier tot de mededeling dat in 1892 onder het pastoraat van pastoor Johannes Petrus Cornelius Hubertus Voragen (1872-1909) een begin werd gemaakt met de bouw van de monumentale neogotische kerk van de H. Paulus aan de Kerkstraat, die in 1893 gereed kwam en op 24 oktober 1893 door bisschop F.A.H. Boermans plechtig werd geconsacreerd. In het daardoor vrijgekomen oude kerkje werd een verdieping aangebracht in verband met de nieuwe bestemming tot patronaats-gebouw. Ook deze bestemming moest in een veranderd tijdsgewricht worden opgegeven, en in 1967 werd het gebouw in zijn geheel afgebroken. De hervormde kerk kwam daardoor geheel vrij te liggen en komt op de fraai aangelegde heuvelpartij veel beter tot haar recht. Het rondom gelegen kerkhof was al eerder aan de veranderingen ten offer gebracht.

In verband met de enorme bevolkingsaanwas, die Vaals vooral na de Tweede Wereldoorlog te verwerken kreeg, moest in een nieuwbouwwijk een tweede parochiekerk worden gebouwd. Dat gebeurde onder de bouw-pastoor P.J.H. Peters (1952-1980). Deze kerk, toegewijd aan de H. Jozef, kwam in 1958 gereed. De twee parochiekerken van Vaals ondervinden nu uiteraard ook de gevolgen van een sterk verminderd kerkbezoek. In de

gewone weekends zijn zij nog maar matig bezet. Het behoort tot de malaise, die zich overal, ook aan protestantse zijde, heden ten dage afspeelt. Vraagt men naar de onderlinge betrekkingen tussen de verschillende kerkelijke gemeenschappen in Vaals dan moet jammer genoeg geconstateerd worden dat zij nogal afstandelijk zijn. Echte oecumenische bekommernis komt men slechts bij enkelingen tegen. Met de gedachte aan de vele wrijvingen en conflicten die zich in het verleden hebben voorgedaan zou men wensen dat deze door hartelijker betrekkingen waren vervangen.

Welke gevoelens daarbij overheersend zouden moeten zijn werd door Klaus Hemmerle, bisschop van Aken, in 1978 onder woorden gebracht, toen de evangelische gemeente het feit herdacht dat zij 175 jaar geleden de beschikking kreeg over de kerk van de H. Anna.⁵⁷⁴ In het voorwoord voor een bij die gelegenheid verschenen boekje beschrijft hij, hoe hij kort na zijn benoeming tot bisschop een wandeling door de stad maakte en vlakbij de dom de Annakerk passeerde en tot de ontdekking kwam dat deze uiterlijk rooms-katholieke kerk de oudste protestantse kerk was in de bisschopsstad. Het viel hem niet moeilijk, zo schrijft hij, die belevenis te verbinden “mit einem sympathischen brüderlichen Gedenken” en de wens te uiten dat de verkondiging van het ene Evangelie zowel in de ene als in de andere kerk er toe zou bijdragen de mensen vrij en gelukkig te maken en dat datzelfde Evangelie de christenen dichter bij elkaar zou brengen en uiteindelijk één maken. Hij vermeldt dat hij, niet in het minst om de pijnlijke verdeeldheid van de christenheid, zich tot wapenspreuk een passage uit het hogepriesterlijk gebed van Jezus bij het Laatste Avondmaal had gekozen: “Omnes unum, ut mundus credat” (Dat allen één zijn, opdat de wereld gelove). De schrijver van deze studie kan zich van ganser harte daarbij aansluiten, en om daartoe een bijdrage te leveren kwam ook dit overzicht van de geschiedenis van gescheiden christenen in Vaals tot stand.

Bijlage

PASTOORS VAN VAALS

- 1620-1636 Laurentius Beussenius
- 1636-1641 Henricus van Berghe
eerder was hij pastoor van Holset 1624-1636
- 1640-1677 Sigerus van Thenen
Thenen, een buurtschap bij Wittem; elders Sigismundus Athenen of Siger van Thienen
- 1678-1692 Goswinus Berks
was eerder beneficiant van Würselen bij Aken
- 1692-1702 Cornelis Schinck
beneficiant van Beggendorf, na 1702 pastoor van Burtscheid
- 1702-1741 Peter Radermacher
werd vanaf 1738 geholpen door Nicolaas Herberts, vermoedelijk pastoor van Holset
- 1741-1768 Jan Willem Bosten
vestigde zich na verbanning in 1768 in Aken
legde op 27 april 1751 de eerste steen voor nieuwe kerk
- 1768-1780 Frans Hendrik Bosten
broer van voorgaande, jarenlang diens kapelaan
- 1780-1797 Nicolaas Kreutz of Creutz
tot in 1780 kapelaan te Burtscheid
- 1797-1808 Michael Schönen
- 1808-1826 Johannes Stephanus Laas
was ruim vier jaar pastoor in Holset, werd pastoor in Vaals en bedankte in 1826, stierf nog in hetzelfde jaar
- 1826-1835 Renier Schmetz
- 1836-1839 Johan Hendrik Adolf Rouillon
werd in 1839 deken van Heerlen

PREDIKANTEN VAN NEDERDUITS (HOOGDUITS) GEREFORMEERDE GEMEENTE

- 1649-1696 Georgius Ulricus Wenningius
eerste predikant Vaals
was vanaf 1645 predikant van de kruisgemeente Aken en bleef deze gemeente bedienen na de incorporatie van de kerk te Vaals
eerste diensten vonden er plaats 11 en 21 maart 1649
bleef voorzover valt na te gaan tijdens het Franse intermezzo van
- 1672-1678 in tegenstelling tot zijn collegae elders op zijn post
- 1691-1730 Johann Konrad Hahnstein
was Hausprediger te Busch, kreeg op 2 september 1791 zijn instrumentum vocationis, maar werd eerst op 12 september in Vaals geïnstalleerd

- kreeg wegens zwakzinnigheid in 1711 een hulppredikant, maar bleef tot aan zijn dood in 1730 ordinarius
- 1711-1719 Johann Wilhelm Brandt
was tevoren predikant te Keulen aan de kruisgemeente aldaar
kreeg in 1715/17 een eigen woning in Vaals
vertrok in 1719 naar Wesel
- 1719-1725 Heinrich Nikolaus Rückersfelder
kwam van Leer in Oost-Friesland, waar hij rector en buitengewoon predikant was geweest
vertrok in 1725 naar Frankfort
- er is in 1721 nog sprake van een hulppredikant Nikolaus Jager, die op 3 juni 1721 was beroepen, maar wiens aanstelling door de Raad van State werd geweigerd
hij was toen hofpredikant in Nassau-Dietz
- 1725-1747 Johann Jakob Becher
kwam als kandidaat theologie van Solms-Braunsfels werd na de dood van Hahnstein ordinarius en legde in 1747 het ambt neer
- 1747-1754 Carolus Fredericus Engels
was vanaf 1737 predikant in Gemünd
vertrok in 1754 naar Den Haag
- een zekere Kranshaar werd in 1754 beroepen, maar bedankte voor de eer
- 1754-1767 Gerard van Hennessum
was predikant in Göttingen
ging in 1767 naar Bremen
- 1767-1817 Wilhelm Karl Vetter
kwam van Lissa in Groot-Polen
in 1817 werd hem het emeritaat verleend
- 1817-1857 Johann Konrad Neumann
mislukt predikant in Valkenburg werd hij door toedoen van instanties in Den Haag predikant te Vaals

WAALSE PREDIKANTEN IN VAALS

- 1649-1663 Jean Sanisson
eerste predikant van Vaals
- 1663-1687 Thomas Boot
geïnstalleerd 10 juni 1663 door Jean Sanisson
overleed in Vaals 22 januari 1687
- 1688-1717 Pierre Farjon

- geïnstalleerd door Rhinées Pielat, predikant te Rotterdam
overleed in Vaals in de nacht van 13 op 14 september 1717
- 1718-1754 Marc Antoine de Campdomere
geïnstalleerd 5 juni 1718 door Frédéric de Faucheur, predikant te Maastricht
overleefde twee van zijn hulppredikanten, hoewel hij het werk zelf niet aankon; het waren:
- 1735-1739 Otto Henri de la Broue
geïnstalleerd op 10 juli 1735 door Frédéric Guillaume de la Brouwe, predikant te Breda
in 1739 beroepen naar Tholen
- 1740-1749 Jacques Lamberg
geïnstalleerd door Daniel Maillard de Pleinchamps, predikant te Nijmegen
overleed 12 maart 1749 als gevolg van een noodlottig ongeval
- 1750-1763 Théodore Guillaume Roques
geïnstalleerd door Jan George Caron, predikant te Dalhem
in 1763 beroepen naar Bazel
- 1764-1792 Jean Pierre Guérin
geïnstalleerd door Théodore Vermeer, predikant te Dalhem
met emeritaat in 1792
overleed 8 mei 1793
- 1795-1797 Jacques Henri Payen

EVANGELISCH-LUTHERSE PREDIKANTEN

- 1647-1655 Johann Erasmus Blum
was werkzaam als predikant te Stolberg
in 1655 naar Amsterdam
- 1655-1662 Johann Daniel Ulmann
vanaf 1646 predikant te Aken en Maastricht
in 1655 Vaals in combinatie met Aken en Burtscheid
- 1662-1691 Johann Heinrich Thamerus
was werkzaam als predikant te Stolberg
combineerde in Vaals Aken en Burtscheid
vertrok in 1691 naar Maastricht
- 1686-1701 Bernhard Heinrich Empfychoff
was aanvankelijk hulppredikant te Vaals
vertrok in 1701 naar Dortmund, waar hij 13 augustus 1713 overleed
- 1702-1705 Heinrich Michels
- 1705-1722 Conraad Smid
- 1722-1726 Matthias Lyssow
was heimelijk predikant te Keulen vertrok in 1726 naar zijn geboorteland Denemarken, waar hij zijn werkzaamheden voortzette

- 1726-1746 Johann Heinrich Schmid
was predikant te Hamm bij Dortmund
was bouwheer van de nieuwe kerk
vertrok in 1746 naar Creuzberg aan de Werra
- 1746-1770 Zacharias Ennichmann
was predikant te Menzrath bij Monschau
overleed te Vaals 14 september 1770 en werd in de kerk begraven
- 1771-1775 Carl Johann Gottfried Wiethaus
werd na drie vergeefse beroepen in 1771 aangesteld in 1775 oneervol ontslagen
- 1775-1785 Johann Wolff
was predikant aan een lutherse gemeente bij Londen
overleed te Vaals in 1785 en werd in de kerk begraven
- 1786-1835 Peter Heinrich Grünewald
was voorheen werkzaam in Hunx bij Wesel
combineerde Vaals met Aken en Burtscheid
overleed in 1835 en werd in Aken begraven
- 1836-1882 Friedrich Wilhelm Bornscheuer
werkte voorheen als hulppredikant te Burtscheid
overleefde lange tijd de moeilijkheden met de gereformeerde gemeente Vaals
overleed te Vaals 15 mei 1882

MENNONISTISCHE PREDIKANTEN

Mennonisten of doopsgezinden zouden in Maastricht rond 1652 godsdienstvrijheid hebben verworven; zeker is dat zij eerst in 1654 of 1655 een gemeente hebben gevormd, vooral ten dienste van inwijkelingen uit het Guliker land. Er zijn aanwijzingen voor dat een diakonieboek in 1670 een aanvang nam en een tweede in 1721. Geen van beide is bewaard gebleven. Duitstalige gemeenteleden woonden in de streek rond Aken, in het bijzonder te Burtscheid. Vandaar dat men de afstand tot Maastricht te moeilijk begon te vinden, vooral toen in het begin van de achttiende eeuw het aantal toenam door nieuwe leden uit het land van Gulik. Mennonisten uit Aken en Burtscheid kregen in diezelfde tijd met steun van de Staten-Generaal vaste voet te Vaals en verwierven daar een kerkhuis, gelegen in het centrum van het dorp. Omstreeks 1740 wordt het omschreven als "klein, met leeme wanden opgehaald en met een rietdak gedekt". Volgens niet eensluidende berichten zouden zij vanaf het begin van deze eeuw een eigen predikant hebben gekend. Het waren naar alle waarschijnlijkheid de volgende:

- 1705-1710 Jacobus van Hoorn
als proponent begonnen, later "leeraar te Botschert (Burtscheid)" of (bij) Maastricht, omstreeks 1710 predikant te Amsterdam;

- 1711-1747 Jan Hilgers
in 1747 overleden;
- 1747-1787 Pieter Staal
afkomstig uit Gouda, waar hij in 1746 tot proponent was bevorderd;
woonde in Burtscheid, kreeg daarover problemen met de gemeenteleden in Maastricht en verhuisde daarheen, keerde weer terug naar Burtscheid en verkreeg na veertig jaar trouwe dienst in 1787 emeritaat; moet omstreeks 1803 zijn overleden;
- 1787-1791 Cornelis De Haan
vertrok in 1791 naar Huizen;
- 1792-1795 Bernardus Cremer
als proponent begonnen vertrok hij in 1795 naar Kleef; sindsdien kon geen nieuwe predikant meer worden aangesteld.

Bronnen en literatuur

ONUITGEGEVEN BRONNEN

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief (ARAH)
notulen van de vergaderingen van de Staten-Generaal en bijbehorende stukken (StG);
notulen van de vergaderingen van de Raad van State en bijbehorende stukken (RvSt) liassen (Maastricht e.d.)

Maastricht, Rijksarchief in Limburg (RAL)
archieven van de Landen van Overmaas (LvO);
DTB-registers;
Frans archief (FA);
gedeponeerde archieven:
 archieven van de Classis Maastricht (CIMA);
 archieven van de Nederduits hervormde gemeente Vaals (archNHGVA);
 archieven van de Evangelisch-lutherse gemeente Vaals (archELGVA);

Maastricht, Gemeentearchief (GAM)
DTB-registers;

Amsterdam: Waals archief te Amsterdam;
archieven Maastricht en Vaals;

INVENTARISSEN

ms inventaris Landen van Overmaas;
R.J.I. Goossens, A.M.S.van Hees, *Beschrijving van de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters ter inzage op het Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1980;
cartularium archieven van de Classis Maastricht;
ms-inventaris van de archieven der Nederlands Hervormde Gemeente te Vaals;
ms-inventaris van de archieven der Evangelisch-lutherse Kerk te Vaals;
ms-inventaris van het Waals archief te Amsterdam; (tegenwoordig ondergebracht in UB Leiden)

Klappers op de DTB-registers op het Stadsarchief te Maastricht;
H.Hardenberg, *Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814)*, 's-Gravenhage 1946;

LITERATUUR

Algemeen

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, onder redactie van D.P. Blok, M. Cloet, H.F.J.M. van den Eerenbeemt (e.a.), 15 delen, Haarlem 1981vv;
R.R. Post, G.A.M. Abbink en J. van Laarhoven, *Handboek van de kerkgeschiedenis*, 5 dln, Nijmegen-Utrecht 1962-1974.

Regionaal

Limburg's Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, onder redactie van E.C.M.A. Batta e.a., 2 dln Maastricht 1960-1967;
Rheinische Geschichte, hrsg.von Franz Petri und Georg Droege, 3 Bde, Düsseldorf 1978-1979;
J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, 3 dln, Roermond 1875-1892;
J. Habets en W. Goossens, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond* enz., 4e deel, Roermond 1927.
P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum 2000 (Maaslandse Monografieën, 63).

Volgens tijdperken

J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, Assen 1978;
P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat. en Kerk te Maastricht, 1632-1673* (Maaslandse Monografieën nr. 21), Assen/Amsterdam 1975;
J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, dln 5, 6 et 7 (17e-19e s.), Bruxelles 1980 (anast.herdruk);
W.A.J. Munier, *Limburgse simultaankerken*, in: Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, 9 (maart 1981) 12-15 (ter oriëntering);
P.J.H. Ubachs, *Het Ehtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren*, in: Munsters in de Maasgouw enz. (Werken LGOG nr. 9), Maastricht 1986, 213-228;
P.J.H. Ubachs, *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814*, PSHAL 130, Maastricht 1994;
S. Graumann, *Französische Verwaltung am Niederrhein. Das Roerdepartement 1798-1814*, Essen 1990;
A. Minke, *Un prélat concordataire dans les départements réunis: Mgr Zaepffel, évêque de Liège (1802-1808)*, Louvain-la-Neuve 1985; Kl. Friedrich, *Marc Antoine Berdolet (1740 bis 1809), Bischof von Colmar. Erster Bischof von Aachen*, Mönchengladbach 1973.

Lokaal Vaals, Aken en Burtscheid

- L. Aalders, *De drie kerken der reformatie in Vaals*, in: *Jaarboekje der Limburgsche Protestantenvereeniging (JrbLPV)*, 13 (1926) 13-48; L. Aalders, *Verhinderde kerkgangen (17e eeuw Vaals)*, in: *(JrbLPV)*, 15 (1928) 112-116;
- L. Aalders, *L'église éteinte, dite l'Eglise Wallonne réformée de Vaals*, in: *Bulletin de la Commission d'Histoire des Eglises Wallonnes des Pays-Bas*, 4e série (1930) 6-12;
- C.F.M. Deeleman, *De hervorming te Aken (1524-1820)*, in: *(JrbLPV)*, 10 (1923) 13-48;
- P.M.H. Doppler, *Doop eener klok te Vaals in 1729*, in: *de Maasgouw (Msg)* 41 (1921) 31;
- H. Mosmans, *Pastors van Vaals*, in: *Msg* 51 (1931) 3-5, met aanvullingen van J. Janssen, t.a.p., 20;
- W.A.J. Munier, *De neerslag van het Echtreglement in de trouwregisters van Margraten en Vaals*, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (NAK)*, 75 (1995) 31-65;
- Fr. Neubauer, *Werden und Wachsen der nördlichen Gemeinden des Kirchenkreises Aachen*, in: *Gemeindebuch des Kirchenkreises Aachen*, Aachen 1959, 1-4;
- N. Scheps, *Lutherse kerk in Vaals tweehonderdvijftigjaar geleden in gebruik genomen*, in: *De Hoeksteen*, 16 (1987) 141-144;
- E.C.J.G. Thewissen, *De reacties van de inwoners van Vaals en Valkenburg op de politiek van Willem I en de Belgische Opstand 1815-1840*, doctoraalscriptie RU Utrecht juli/aug. 1981;
- J.M. van der Venne, *De kerk en pastorie te Vaals (in 1663)*, in *Msg* 80 (1961) 177-180;
- J.Th.H. de Win, *De geschiedenis van Vaals*, Vaals 1941;
- De evangelisch-lutherse kerk Vaals 1737-1987*, Uitg.werkgroep-jubileum, voorwoord van J. van der Meij, Vaals 1987.

Aken in het bijzonder

- H. v. Asten, *Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung*, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins (ZAGV)*, 68 (1956) 77ff.;
- E. Beckers, *Die Reformation in Aachen 1555-1618*, Pädagogische Hochschule Rheinland, Abt. Aachen;
- A. Brecher, *Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts*, Munster 1957;
- W. Kaemmerer, *Geschichtliches Aachen*, 4. Aufl., Aachen 1975;
- H. Korth, *Die Evangelische Gemeinde Aachen in Vergangenheit und Gegenwart. Gemeindebuch des Kirchenkreises Aachen*, Aachen 1959;
- E. Pauls, *Zur Geschichte des Klosters und der Kirche zur hl. Anna in Aachen*, in: *ZAGV* 30 (1908) 82ff. ;
- H. Schilling, *Bürgerkämpfe in Aachen zu Beginn des 17. Jahrhunderts. Konflikte im Rahmen der alteuropäischen Stadtgesellschaft oder im Umkreis der frühbürgerlichen Revolution*, in: *Zeitschrift für historische Forschung*, 1 (1974), 1ff. ;

P. Staudle, *150 Jahre Annakirche, Sonderbeilage des Evangelischen Kirchenblattes 'Der Weg' zur 150-jährigen Jubelfeier der Aachener Annakirche am 17. Juli 1953* (ook separaat uitgegeven);

K.W. Vetter, *Pro Memoria die Protestanten in Aachen betreffend. Verfasst von Pfarrer Vetter (1767-1817) (Als Ms aus dem Gemeindearchiv veröffentlicht durch das Presbyterium)*, Aachen 1881;

W. Wolff, *Festschrift zur Jahrhundert-Feier der Bekenntnis-Freiheit und der Weihe des ersten Gotteshauses der Evangelischen Gemeinde zu Aachen am 17. Juli 1903*, hrsg. im Auftrage des Presbyteriums der Ev.Gemeinde in Aachen.

Andere plaatsen

W.A.J. Munier, *De protestantse aanwezigheid in een Limburgs dorp.*

Kanttekeningen bij enkele zeventiende-eeuwse lidmatenlijsten van de gereformeerde gemeente van Eijsden (1656-1700), in: *Munsters in de Maasgouw enz.* (Werken LGOG nr. 9), Maastricht 1986, 229-259;

W.A.J. Munier, *Politieke reformaties in de heerlijkheid Eijsden in de zeventiende eeuw*, in *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* (AGKKN), 28 (1986) 218-254;

W.A.J. Munier, *Aantekeningen bij de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Breust-Eijsden in de Staatse tijd (1656-1795)*, in: PSHAL 120 (1984) 245-283;

T.L. Korporaal, *Veilig onder dit dak. Impressies uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente te Gulpen*, uitg. College van Kerkvoogden Herv.Gemeente te Gulpen-Vaals z.j. (1987);

W.A.J. Munier, *Kanttekeningen bij de oudste lidmatenlijst van de hervormde gemeente Gulpen*, in: *Jaarboek 1995. Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Valkenburg a/d Geul* 1995;

A.M. Postma-van Leeuwen, *Hervormde Gemeente van Heerlen 1649-1949*, Zaltbommel 1949;

W.A.J. Munier, *De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokken-simultaneum omstreeks 1759*, in: *Het Land van Herle* (Lv Herle), 37 (1987) 53-70 en 89-102;

W.A.J. Munier, *Van papen en geuzen in de basiliek van Meerssen gedurende de Staatse tijd (1632-1794)*, in: PSHAL 124 (1988) 5-72 (ook separaat uitgegeven);

W.A.J. Munier, *Kanttekeningen bij enkele lidmatenlijsten van de gereformeerde gemeente van Valkenburg in de Staatse tijd*, in: *Msg* 103 (1984) 127-139;

J.G.M. Notten, *Zevenhonderd jaar kerk in Valkenburg. Parochie H.H. Nicolaas en Barbara 1281-1981*, Valkenburg 1981;

W.A.J. Munier, *De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara. te Valkenburg (1632-1687), katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw*, Valkenburg 1985;

W.A.J. Munier, *Het einde van het simultaneum in de kerk van de H. H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1795-1819)*, in: PSHAL 118 (1982) 285-324.

Ter algemene oriëntering

Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932, Maastricht 1932 (met bijdragen van verschillende hand);
T.L.Korporaal, *Na duisternis licht. Protestanten in Zuid-Limburg op weg naar 2000*, Eindhoven 1994.

Kaarten

W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie Limburg en de omliggende gebieden (1559-1801)*, Assen-Amsterdam 1976 (Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden II: Serie kerkhistorische kaarten, 2; alle afleveringen met uitvoerige toelichting);

W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie Limburg en de omliggende gebieden (1801-1821)*, Assen-Amsterdam 1987 (II: Serie kerkhistorische kaarten, 3);

W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie Limburg en de omliggende gebieden (1821-1840)*, Assen/Maastricht 1991 (II: Serie kerkhistorische kaarten, 4);

Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989.

- Noten
- 1 Voor een algemeen beeld van het hier besproken tijdvak volsta ik met een verwijzing naar het *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd IV: Reformation, Katholische Reform und Gegenreformation, van Erwin Iserloh, Josef Glazik, Hubert Jedin, Freiburg 1967 met uitvoerige informatie over de hier vermelde episodes uit de zestiende eeuw en uitgebreide literatuuropgave.
 - 2 Voor het volgende werd vooral gebruik gemaakt van: *Rheinische Geschichte*, hrsg. von Franz Petri und Georg Droege, Bd 2: Neuzeit, Düsseldorf 1976, met daarin vooral de bijdragen van Franz Petri, *Im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1500-1648)*, 1-218, en van Max Braubach, *Vom Westfälischen Frieden bis zum Wiener Kongress (1648-1815)*, 219-366.
 - 3 Voor de geschiedenis van het protestantisme in Aken zie: *Reformationsgeschichte der Länder Jülich, Berg, Cleve, Meurs, Mark, Westfalen und der Städte Aachen, Cöln und Dortmund*, von Johann Arnold von Recklinghausen, 1-2 Theil, Elberfeld 1818 (Neudruck 1977), 255-279. Een van de oudste bronnen voor de geschiedenis van het gereformeerde christendom in de stad is een manuscript van de predikant Karl Wilhelm Vetter, *Pro Memoria die Protestanten in Aachen betreffend*. Verfasst von Pfarrer Vetter (1767-1817) (Als Ms aus dem Gemeindearchiv veröffentlicht durch das Presbyterium), Aachen 1881, 36 blz. De hier vermelde episodes komen alle daarin voor.
 - 4 Von Recklinghausen, 256.
 - 5 Rhein.Geschichte, Petri, 73.
 - 6 Rhein.Geschichte, Petri, 70-76, waar de economische betekenis van de talrijke Nederlandse inwijkelingen wordt benadrukt. Daar is ook een kaartje te vinden met hun spreiding over het Rijnland.
 - 7 Zie daarover: W. Nijenhuis, *Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw*, in: *TvG* 89 (1976) 358-372.
 - 8 Rhein.Geschichte, Petri, 74.
 - 9 T.a.p., 75.
 - 10 T.a.p., 101.
 - 11 T.a.p., 101-102. De oudste archivalia van de gereformeerde gemeente gaan tot deze periode terug. Enkele restanten daarvan trof ik aan in het archief van de Waalse gemeente dat vanuit het Hospice Wallon te Amsterdam is ondergebracht in het archief van UB Leiden, inv.nr. 819 (1595-1827), waarin een lijst van stukken voorkomt die teruggaan tot 1580.
 - 12 Von Recklinghausen, 264.
 - 13 Rhein. Geschichte, Petri, 101.
 - 14 Bijzonderheden over deze Jülich-Klevische Erbfolgestreit in: Rhein. Geschichte, Petri, 104-111.
 - 15 De stad bleef van 1614-1632 bezet door Spaanse troepen.
 - 16 Von Recklinghausen, 269-270.
 - 17 Rhein. Geschichte, Petri, 155.
 - 18 Zie de overzichten bij Von Recklinghausen voor Burtscheid, 279-285 en voor Eupen, 285-288, en Rhein.Geschichte, Petri, *Der Rheinische Protestantismus zwischen Luthertum und Calvinismus*, 70-83 en literatuuropgave, 206-207.

- 19 Ter oriëntering: H.H.E. Wouters, Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige en de dertigjarige oorlog. Met inleiding en vervolg 1543-1663, in: Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht (Maaslandse Monografieën nr. 11), Assen 1970, 157-419, vooral 329vv.
- 20 Von Recklinghausen, 280.
- 21 Hij werd op 14 oktober 1633 tot rentmeester van het Land van 's-Hertogenrade aangesteld; ARAH, StG, commissieboek 12271, ff. 193-194. We zullen hem nog vele malen tegenkomen.
- 22 Hun namen trof ik aan bij E. Hubert, *Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle. Etude d'histoire politique et religieuse*, Bruxelles 1907, 29.
- 23 T.a.p., 35.
- 24 Over deze Spaanse Successieoorlog en de betekenis ervan voor het Rijnland: Rhein.Geschichte, Braubach, 259-265.
- 25 Enkele bijzonderheden daarover trof ik aan in het Waals archief, inv.nr. 807, ff. 122-123 en ff. 135-138 met de volledige tekst van de betreffende resolutie van de Staten-Generaal van 20 augustus 1706 en in het onder aant. 3 genoemde geschrift van ds Vetter, 16.
- 26 Von Recklinghausen. 282.
- 27 T.a.p., 282-283.
- 28 Zijn aanstelling dateert van 22 augustus 1688: Waals archief inv.nr. 805.
- 29 Enkele aantekeningen over de problemen die zich daarbij voordeden in een bundel resoluties van het consistorie van Vaals, t.a.p., inv.nr. 817, ff 132-138.
- 30 De afvaardiging van ds Kramer naar Utrecht om mede namens de Waalse gemeente te proberen de onderhandelingen in gunstige zin te beïnvloeden en het behoud van het gereformeerde christendom te bereiken had geen succes; zie daar erover inv.nr. 817, ff 156-157.
- 31 De integrale tekst van deze verordening van 17 augustus 1713 is als bijlage opgenomen in de publicatie van de Pro Memoria van ds Vetter, blz. 28-36.
- 32 Hubert, a.w., 51 en 55, aant. 1
- 33 T.a.p., 65 en aant. 2.
- 34 T.a.p., 95, aant. 2 een schrijven van de graaf van Rechteren, waarin hij mededeling doet van het vruchteloze van deze pogingen.
- 35 T.a.p., 97 en aant. 2 met de bedoelde verordening van 26 mei 1716.
- 36 Uitvoeriger beschreven door Wouters, a.w., De veldtocht langs de Maas, 329-336.
- 37 De protocollen van deze beëdigingen zijn bewaard gebleven in: ARAH, StG 5899 (1633); zie over het verzetten van de wet mijn artikel: De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de Landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw, in: PSHAL 123 (1987); 42-145.
- 38 Wouters, a.w., Afbrokkeling van de Staatse machtspositie, 336-342.
- 39 Wouters, a.w., 355-356.
- 40 Munier, Calvinisering, 70-71.
- 41 ARAH, StG commissieboek 12272, f. 250.
- 42 Uitvoerig over dit zo moeizaam verlopen proces: J.A.K. Haas, De verdeling van de landen van Overmaas, 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied, Assen 1978.

- 43 Wouters heeft de jaren 1648-1661 omschreven als de jaren van het bittere condominium, a.w., 382-389. De omschrijving komt mij minder juist voor, omdat zij een niet-bestaande overeenkomst tussen de beide strijdende partijen suggereert. Aan de bitterheid van deze jaren valt overigens niet te twijfelen.
- 44 R.J.I. Goossens en A.M.S. van Hees, Beschrijving van de doop-, huwelijks- en overlijdens-registers ter inzage op het Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1980, 330.
Vanzelfsprekend geldt dit ook voor de nog oudere registers die hier onder aant. 11 vermeld worden. Daar is o.a. sprake van een doopregister dat teruggaat tot 1580.
- 45 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.6.
- 46 J. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, dl 1, Roermond 1875, 442; in het bewuste verslag staat letterlijk: "nulli haeretici sed aliunde et ex urbe Aquensi huc adventant".
- 47 Nochtans schrijft ook ds Vetter in zijn Pro Memoria dat de eerste predikant voor Vaals vooral benoemd werd ten gerieve van de protestanten van over de grens. Naar zijn zeggen gold voor Vaals in 1649 dat "noch keine Reformierte in diesem Orte anzutreffen war". Geen wonder dat de Staten-Generaal de eerstbenoemde predikant verplichtten "om te predicken in de hoogduitsche tale", RAL, AC1Ma, Acta inv.nr. 6 (1632-1669), onder 7 november 1648.
- 48 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.17. Enkele bijzonderheden omtrent de bevolking van Vaals, Holset en Vijlen zijn te vinden bij: J.M.H. Mosmuller en R.M.M. Bertrand, Een schets van de bevolkingsontwikkeling in zuidelijk Zuid-Limburg, circa 1650-1795, in: Jaarboek 1993, Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Valkenburg 1993, 36-57; de cijfers voor de verschillende parochies, resp. blz. 49-50 en 53. Voor Vaals bedroeg het aantal communicanten in 1658/73 380, Vijlen 500, terwijl Holset slechts 60 parochianen telde.
- 49 Aldus in een advies van 3 oktober 1644, Haas, Verdeling enz., 9-10.
- 50 De verwijzing naar de Meierij van 's-Hertogenbosch werd in deze jaren regelmatig gehanteerd: V.A.M. Beermann, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648, Nijmegen 1940, 3-5.
- 51 Op 10 juli 1648 gaven de Hoogmogende Heren via hun gedeputeerden in Maastricht groen licht om de benoemingsprocedure voor enkele plaatsen in werking te brengen, RAL, actaClMa, inv.nr. 6, f. 333.
- 52 Zie daarover de eerste aantekeningen in de notulen van de herstellende classis van Maastricht, RAL, acta ClMa, inv.nr. 6, f. II.
- 53 W.A.J. Munier, De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1632-1687). Katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw, Valkenburg 1985. Inmiddels is verschenen: W.A.J. Munier, Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1858) (Maaslandse Monografieën, 61), Leeuwarden 1998.
- 54 Dat gebeurde op een consistorievergadering van de Maastrichtse gemeente op 17 juli, waar men opnieuw een dringend beroep deed uitgaan naar de Staten-Generaal; zie daarvoor een Voorslach gedaen aan Gedeputeerden van haere HogMog de Staten Generael aengaende de kercken van Landen van Overmase, in: GAM, archHGMa, inv.nr. 1, ff 333-334.

- 55 ARAH, StG 3254, f. 476.
- 56 RAL, actaClMa, inv.nr. 6, f. 12.
- 57 Von Recklinghausen, 276-277.
- 58 In het oudste notulenboek van de kerkenraad van Vaals (RAL, archNHGVa, inv.nr. 1 (1649-1664) ontbreken de eerste bladzijden, zodat we op aantekeningen van elders zijn aangewezen. Nochtans vinden we deze datum op tal van plaatsen in de archieven van de gemeente vermeld.
- 59 Dit militair machtsvertoon komt later nog ter sprake.
- 60 Enkele bijzonderheden over hem in het achter deze studie geplaatste lijst van pastoors te Vaals.
- 61 RAL, DTB-registers, 134.1, blz 36.
- 62 GAM, archNHGMa, inv.nr. 42, f. 143.
- 63 Deze vormden toen hun voornaamste contactadressen in Maastricht, omdat andere structuren nog ontbraken.
- 64 GAM, archNHGMa, inv.nr. 5 (1632-1649), ff. 352-353, duidelijk inhakend op de uit Den Haag ontvangen suggesties.
- 65 Het gebeurde bij resolutie van de Staten-Generaal van die datum; de eerste classicale vergadering vond plaats onder deelname van de twee Vaalser predikanten op 20 juli, RAL, archClMa, inv.nr. 6, ff. 14-20. Deze classis restaurata rekende van het begin af heel resoluut de Waalse gemeente van Vaals tot haar leden.
- 66 Het Waals archief te Leiden bewaart onder inv.nr. 820 enkele stukken over de beëindiging van deze abnormale situatie.
- 67 Enkele bijzonderheden over Sanisson, alsook de datum van zijn installatie, in: *Livre synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas*, t.I, La Haye 1896, n.l. Over het optreden van ds Brelius zijn geen bijzonderheden te vinden in de acten van de Maastrichtse gemeente.
- 68 Over de verstrengeling van het protestantisme aan weerskanten van de grens worden we uitvoerig ingelicht in een bundel studies van een in april 1983 in Verviers gehouden congres: *Protestantisme aux frontières. La Réforme dans le duché de Limbourg et dans la principauté de Liège (XVIe-XIXe siècles)*, Aubel 1985, vooral in de bijdrage van Philippe Denis, *Les réfugiés protestants du pays de Liège au XVIe siècle*, 81-98.
- 69 De Win stelt het in zijn boekje over de geschiedenis van Vaals zo voor als zou de kerk vanaf maart 1649 tot in 1671 aan de katholieken ontnomen zijn, a.w., 56. Dat is dus pertinent onjuist voor de jaren tot 1663. Dat jaar vormde, zoals we hierna zullen zien, een belangrijk keerpunt. Eerst in 1673 kwam daar weer verandering in. Ook het boek van M. Franssen toont onvoldoende kennis van zaken.
- 70 Het doel van de Maasveldtocht van Frederik Hendrik was alsnog de zuidelijke gewesten te winnen voor de opstand. In deze opzet paste het niet de overwegend rooms-katholieke bevolking door dit soort door protestantse instanties fel bepleite maatregelen bij voorbaat tegen zich in te nemen.
- 71 Aldus in het visitatieverslag van 1658, Habets, a.w., I, 442.
- 72 Dat was slechts van korte duur, zoals hierna nog zal blijken.

- 73 De synode van Dordrecht heeft in 1619 het in zwang gekomen gebruik om de namiddag-dienst vooral te wijden aan inleiding en commentaar op de Heidelbergse catechismus bekrachtigd; W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de nadere Reformatie*, Amsterdam, 1986, 113.
- 74 De mededeling van het visitatieverslag van 1658 dat er in Vaals geen gefundeerde altaren en geen jaardiensten waren beantwoordt mogelijk aan de toen ontstane situatie, maar geenszins aan de bewaard gebleven documentatie over speciale renten die verbonden waren aan het altaar van de H. Moeder Anna en de naamlijsten van overledenen voor wie jaardiensten gehouden werden over de jaren 1641-1677, RAL, DTB-registers, 134.1, blz. 104-114, 140, 143-144 en 186.
- 75 RAL, archNHGvA, Acta consistorii, inv.nr. 1, f. 17.
- 76 L. Aalders ontleende er de titel aan voor een opstel in het Jaarboekje LPV, 15 (1928) 112-116.
- 77 Ik wijdde er een omvangrijk artikel aan in: PSHAL 123 (1987) 42-145. Mijn onderzoek wees uit dat deze beleidsnorm gedurende heel de Staatse periode in de Landen van Overmaas consequent werd gehandhaafd. Dit in tegenstelling tot de gang van zaken in de Meierij van Den Bosch, waar op tal van plaatsen katholieken in functie bleven of werden benoemd voor allerlei officiële posten.
- 78 RAL, LvO, inv.nr. 9385.
- 79 T.a.p.
- 80 Zie onder noot 77.
- 81 RAL, LvO, inv.nr. 9431 onder genoemde datum.
- 82 Nog uitdrukkelijk vermeld in het al genoemde visitatieverslag van 1858, Habets, a.w., I, 442.
- 83 Een rekeningenstaatje vermeldt daarvoor aanzienlijke bedragen, RAL, DTB-registers, 134.1, blz. 132-133. Het ging dan ook blijkens een aantekening in het overlijdensregister, t.a.p., blz. 116 om een zo goed als complete nieuwe toren; bij een overledene van 31 december 1649 wordt meegedeeld dat hij uitgeluid werd met een klok "in nova turri".
- 84 RAL, archNHGvA, Acta consistorii, inv.nr. 1, ff. 232-233.
- 85 Met zijn tien brachten zij dan ook ruim 705 gld bij elkaar.
- 86 ARAH, RvSt, inv.nr. 1701 (1650), ff. 11-12; hier en daar wordt in hun verslag de indruk gewekt dat de Waalse gemeente in het geheel niet over de mogelijkheid beschikte "om onder dack te predicken". Elders echter is sprake van de kerkruimte, "daer de nederlandsche en fransche gereformeerden predicken, als oock eerst de papisten hunnen dienst doen, hetgeen zo niet verder kan"; zie RvSt, inv.nr. 68, f. 454 onder 28 november 1650.
- 87 Zie noot 48.
- 88 In het verbaal staat de aantekening: "'twelck is geaprobeert", hetgeen niet geheel juist is, of slechts slaat op de toezegging, niet op het bedrag.
- 89 ARAH, RvSt, inv.nr. 68, f. 454.
- 90 Nog steeds volgens de eerder genoemde Specification.
- 91 Een beleidslijn die ook zijn opvolgers handhaafden, zij het dat de daarvoor gekozen vormen nogal wat variaties vertonen.
- 92 RAL, archNHGvA, acta consistorii, inv.nr. 1, f. 18.
- 93 T.a.p., f. 57.
- 94 Het boekje van De Win bevat dan ook weinig 'kerkelijke' informatie.

- 95 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 36.
- 96 T.a.p., blz. 42.
- 97 T.a.p., blz. 51.
- 98 T.a.p., blz 84; de hier volgende notities werden ontleend aan hetzelfde huwelijksregister, waar de aangehaalde omschrijvingen regelmatig voorkomen.
- 99 Zie daarover mijn artikel: De toepassing van het Ehtreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters 1656-1683, in: PSHAL 121 (1985) 69-103.
- 100 De tekst van de transactie is bij mijn weten niet bewaard gebleven. Nadere bijzonderheden over deze schuurkerk komen we hierna nog tegen.
- 101 De tekst van het Partagetractaat als bijlage bij Haas, De verdeling enz., 294-314.
- 102 T.a.p., 308.
- 103 T.a.p., 308.
- 104 Haas, a.w., 158vv.
- 105 T.a.p., 169.
- 106 T.a.p., 173vv. De tekst van dit capitulatieverdrag van 1632 bij: P.J.H. Ubachs, Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673 (Maaslandse Monografieën 21), Assen 1975, 442-444.
- 107 K. Brandi, Der Augsbургische Religionsfriede vom 25. September 1555, Göttingen 1927-2.
- 108 Haas, a.w., 191. De tekst van dit interimakkoord bij: C.J. Luzac, De Landen van Overmaas, inzonderheid sedert 1662, Leiden 1888, 74-77.
- 109 RAL, archCIMA, inv.nr. 6, ff. 68-70.
- 110 Het stuk onder inv.nr. 280 in genoemd archief.
- 111 De preciese betekenis van dit 'onlangs' heb ik niet kunnen vaststellen. Er zou over dit kruisbeeld nog heel wat te doen zijn. Het Waals archief te Leiden noemt onder inv.nr. 820 onder nr. 44 een apart daarover aangelegd dossier, dat echter niet bewaard is gebleven. Het boek van M. Franssen wijdt een paragraaf aan deze crucifix-kwestie: a.w. 50-51.
- 112 Enkele bijzonderheden over deze twee kerken en hun verhouding tot de abdi van Rolduc bij: Ch. de Clercq, Rolduc. Son abbaye, ses religieux, son séminaire (1661-1860), Kerkrade 1975, 2; passim.
- 113 Zie daarvoor de verschillende kaartjes bij Haas, a.w.
- 114 De tekst van het reglement voor het Land van 's-Hertogenrade dat in dit stadium werd uitgewerkt is te vinden in: PSHAL 50 (1914) 250-256.
- 115 Het reglement voor het Land van Valkenburg, t.a.p. 232-242; voor dat van Dalhem, 242-250.
- 116 ARAH, StG 5837-I met de missive van 5 maart 1663 aan de predikant zich in Gulpen te vestigen en de plaats in te nemen op de pastorie "soo ras den Pastoor aldaer ingevolge van de ordres sal hebben geëvacueert".
- 117 De lidmatenlijst van deze nieuwe gemeente staat in facsimile afgedrukt bij: T.L. Korpelaar, Veilig onder dit dak. Impressies uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente te Gulpen, z.pl. 1987, 12. Ik wijdde aan deze lidmatenlijst: Kanttekeningen bij de oudste lidmatenlijst van de hervormde gemeente Gulpen (1663) en het optreden van haar eerste predikant, in: Msg 116 (1997), 185-204.
- 118 Haas, a.w., 240vv.

- 119 ARAH, StG 3268, f. 5; Haas, a.w., 242.
- 120 In de tekst van het Partagetractaat werd als zodanig 15 januari 1662 genoemd.
- 121 J.A.K. Haas, De conferentie van Aken in 1663. Mijlpaal in de verbrokkeling van de Landen van Overmaas, in: "Van der Nyersen upwaert". Bundel M.K.J.Smeets (Werken LGOG nr. 7), 191-104.
- 122 ARAH, StG 3269, ff. 113v-121v.
- 123 ARAH, StG inv.nr. 5837-1 daarbij ook het al genoemde bevelschrift aan de predikant van 's-Hertogenrade om zich naar Gulpen te begeven en de plaats in te nemen van de pastoor aldaar.
- 124 T.a.p. in hetzelfde dossier. Op 19 maart was de verordening in Aken bekend gemaakt aan deken en kanunniken van het kapittel van O.L.Vrouw en die hadden op hun beurt de stedelijke overheid gealarmeerd over de aantasting van hun rechten.
- 125 De reacties van de Staten-Generaal komen uitvoerig ter sprake in het notulenregister ARAH, StG 3269, passim; de verklaring van de schepensbank in inv.nr. 5837-I.
- 126 Een deel van de woning lag op Akens gebied. In het boek van M. Franssen, 72, bevindt zich een situatieschets met de middeleeuwse parochiekerk en de pastorie in de Akenerstraat, 1663.
- 127 ARAH, StG 3269, f. 316.
- 128 Ook dit stuk in het dossier t.a.p., inv.nr. 5837-I.
- 129 ARAH, StG 3269.
- 130 T.a.p., f. 286 en f. 335.
- 131 Het hier volgende is ontleend aan het verbaal van de gedeputeerden in: ARAH, StG inv.nr. 8977; een copie bevindt zich in de bibliotheek van het RAL, Dok. 281. Met behulp daarvan is het verloop van de onderhandelingen goed te volgen.
- 132 ARAH, StG 8977, f. 63.
- 133 T.a.p., ff. 88-90.
- 134 T.a.p., ff. 101-103.
- 135 T.a.p., f. 238.
- 136 J.M. van de Venne wijdde een artikel aan de daar voor de rooms-katholieke parochie bereikte resultaten: De kerk en pastorie te Vaals (in 1663), in: *Msg* 80 (1961) 177-180.
- 137 ARAH, StG 3270, f. 68, 223, 255. Deze overeenkomst werd zo belangrijk geacht dat de tekst op twee plaatsen in de Loketkast van het archief van de Staten-Generaal werd opgeborgen, ARAH, nr. 12548.407 en nr. 12579.77; een exemplaar is ook te vinden in RAL, LvO, inv.nr. 9657.
- 138 Volgens De Win, a.w., 56, zou in 1663 de grens een stuk naar het oosten verlegd zijn, zodat de Pauluskerk nu op Staats gebied kwam te liggen. Dit is pertinent onjuist.
- 139 In de notulen van de vergaderingen van de Staten-Generaal heb ik geen enkele reactie op dit voorstel kunnen vinden.
- 140 Het voordeel van een officiële, zij het mondelinge, toezegging dat de predikant in Aken mocht blijven wonen woog op tegen de concessies die gedaan waren naar de pastoor toe. Bij later ondernomen pogingen om de predikant van woonplaats te doen veranderen legde deze zeldzame omstandigheid telkens zwaar gewicht in de schaal.
- 141 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 174-177.
- 142 T.a.p., blz. 58.

- 143 RAL, archNHGvA, Acta consistorii, inv.nr. 1, f. 179; bij die gelegenheid werd de harde politieke beleidslijn nog eens uitgezet, zoals blijkt uit de volgende passage: "ist auffm Kirchhoff zu Holset vogdgeding gehalten im gegenwart vom Mh drossardt Ittersom und zugleich das Ehtreglement und andere Resolutionen von Ihre HoEdMog publiciret worden, unter anderen das die Altaren aus den Kirchen, die creutz von den Kirchhoffen und sogenannte Heilig häussig von den strassen solten weggeschaffet worden müssen".
- 144 Dat sluit niet uit dat soortgelijke maatregelen al eerder in praktijk kwamen en eventueel weer teniet gedaan werden. Von Recklinghausen, 265 maakt melding van een Sendgericht van 1598 dat het dopen van kinderen en de inzegening van huwelijken voorbehield aan de priesters.
- 145 RAL, actaClMa, inv.nr. 6, f. 168v onder art. 9. Op die vergadering werd voorlezing gedaan van "seeker geschrift", waarmee vermoedelijk bedoeld is het in het archief van de classis onder inv.nr. 91 bewaard gebleven Relaes van den tegenwoordighen staet der kercken tot Aken.
- 146 T.a.p., f. 189 art.12.
- 147 Ook in achttiende-eeuwse documentatie kwam ik voortdurend sporen tegen van de weinig tolerante houding van de Akense geestelijkheid, die er mede oorzaak van was dat in protestantse kring tegen het eind van de eeuw uitgezien werd naar een verandering van regime.
- 148 Munier, Calvinisering, 94vv. Wel maken de protocollen van de schepensbank al op 8 maart 1662 melding van de beëdiging van de schepenen ter plaatse "als oprechte en ongeveijnsde ledemaeten van de ware Christelijke religie; RAL, LvO, inv.nr. 9431, onder die datum.
- 149 Ook aan de hand van peilingen in de achttiende eeuw kwam ik tot deze conclusie; zie daarvoor mijn artikel: Peter Holman en zijn benoeming tot schepens van Gulpen in 1753, in: PSHAL, 126 (1990) 111 -119.
- 150 RAL, archNHGvA, Acta consistorii, inv.nr. 2 (1665-1705), f. 366; zie ook ARAH, StG 3280, ff. 184vv.
- 151 T.a.p., f. 367.; zijn afvaardiging en activiteiten in Den Haag zijn op de voet te volgen in StG 3280. Zijn commissie aldaar f. 184v.
- 152 T. a. p., f. 226 op 30 september na ontvangst van een missive van de agent van 26 september, die melding maakt van "ein sehr vigoreuse Resolution".
- 153 T.a.p., f. 236.
- 154 T.a.p., ff. 195-196.
- 155 T.a.p., ff. 339-340.
- 156 Zie hiervoor noot 133.
- 157 ARAH, StG inv.nr. 8977, f. 91.
- 158 We komen zijn naam dan ook voortdurend tegen in de acta van het consistorie.
- 159 RAL, archNHGvA, Acta consistorii, inv.nr. 1, f. 189.
- 160 T.a.p., f. 188.
- 161 De permanente vertegenwoordiger van de gemeenten in de Landen van Overmaas, mr Willem van der Cruick, had dit volgens de acta weten te bereiken.
- 162 T.a.p., f. 189.
- 163 T.a.p., f. 191. Ook bij latere plaatsing van andere gestoeltes bleef dat steeds een punt van overweging; zie b.v. Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 270 en f. 286.

- 164 RAL, archClMa, inv.nr. 6, f. 219 onder art.13.
- 165 Zie daarover het verslag van de vergadering van 9 augustus 1667, t.a.p., f. 229 onder art.10.
- 166 Aldus het verslag van de Commissarissen-Instructeurs van 1667 in: ARAH, RvSt, inv.nr. 1703, ff. 24-27 met bijzonderheden over hun bezoek aan Vaals. In hetzelfde archief zijn onder inv.nr. 1704-II, vooral onder nr. 59, een aantal stukken te vinden die betrekking hebben op de bouw van de gereformeerde kerk in Vaals. Een bestek bevindt zich daaronder.
- 167 In de acta van het consistorie van Vaals komt deze mogelijkheid hier en daar voorzichtig ter sprake. Er is echter lange tijd overwegend sprake van "Vergrößerung oder reparation der Kirch".
- 168 Von Recklinghausen, 271 deelt mee dat bij deze brand in 1656 het beste deel van de stad in de as gelegd was.
- 169 Zie daarvoor het in noot 166 genoemde dossier nr. 59 en het verbaal van de Commissarissen-Instructeurs van 1669 in: ARAH, RvSt inv.nr. 1703, ff. 81-90, alsmede de reactie daarop in inv.nr. 90, ff. 22-23.
- 170 Op 23 november 1668 kwamen de Staten-Generaal daaraan tegemoet met de toezegging een derde van de eerst vrijkomende prebende van Sint Servaas daarvoor te reserveren, ARAH, StG 3278, ff. 390v-391r; blijkens een aantekening in PSHAL, 51 (1915) 197 was daaraan in 1673 nog geen gevolg gegeven.
- 171 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff. 332-333.
- 172 Deze bijzonderheden zijn ontleend aan het in noot 169 genoemde verbaal.
- 173 Hij was ook de bouwheer van het nieuwe stadhuis te Maastricht dat in 1664 gereed kwam, en verbleef in verband daarmee geruime tijd in deze stad.
- 174 ARAH, RvSt, inv.nr. 1703, f. 86.
- 175 Vermeld in het verbaal van de Raad van State, inv.nr. 1703, f. 89. Volgens een mededeling van ds Wenningius op de classisvergadering van 14 mei 1669 hadden de Staten-Generaal een bedrag van 1200 rijksdaalders voor de aankoop van de benodigde materialen toegestaan; RAL, archClMa, inv.nr. 6, f. 299. Ging het daarbij om het al veel eerder gevoteerde bedrag van 3.000 gld.? De ordonnantie van de Raad van State over dit bedrag kwam pas op 12 juli 1670 af, ARAH, RVSt, inv.nr. 91 onder die datum.
- 176 ARAH, RvSt, inv.nr. 90, f. 112. Uit gegevens van later datum blijkt dat de vloer in het oude kerkje onaangetast was gebleven.
- 177 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, onder die datum wordt de plechtigheid gedetailleerd beschreven.
- 178 De staat is te vinden onder de stukken in: ARAH. RvSt, inv.nr. 1704-II.
- 179 Een tweede staat geeft daarvan de nodige specificatie.
- 180 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 445; zie ook onder 2 mei.
- 181 De bezorgdheid daarover blijkt op verschillende plaatsen in de acta, te beginnen in de marginale aantekeningen van 1672: "Persecution der Religions-Verwanten" en "Valckenburg erobert" en verschillende onderbrekingen van de diensten.
- 182 T.t.p., f. 370. Volgens een mededeling aldaar werd de preekstoel in de toren ondergebracht.
- 183 De vroegste sporen daarvan komen in de acta voor vanaf eind 1669, maar helemaal duidelijk zijn deze niet. De Nederduits-Gereformeerde gemeente probeerde zich toen nog met hand en tand te verzetten tegen een publieke eredienst van de lutherse gemeente. In 1670 had echter de transactie met de Waalse gemeente en de eigenaar, de pastoor van Holset zeker plaatsgevonden; zie de acta consistorii van 26 oktober 1670, t.a.p., f. 390 en f. 840.

- 184 Volgens een mededeling van 30 november was afwijzend beschikt op het bedoelde voorstel, t.a.p., f. 392.
- 185 T.a.p., f. 439.
- 186 Hij zou aan deze gewoonte vast blijven houden en dat stelde hem in staat ieder jaar nauwkeurig aan te geven, hoeveel huwelijken hij van katholieken en protestanten in Vaals had bevestigd. In 1691 vormden die van de eerstgenoemden de meerderheid. Op een totaal van 15 huwelijken waren er 9 van roomse paren.
- 187 RAL, DTB-registers, resp.inv. nrs 134.1,2,4 en 6-7
- 188 T.a.p., 134.1. blz. 3-7 en 6-7.
- 189 T.a.p., 134. 17-18.
- 190 Voor de tekst zij verwezen naar: Groot placcaetboek voor Holland en Zeeland, II, 's-Gravenhage 1660, 2429-2448; voor een algemene oriëntering naar: P. J. H. Ubachs, Het Ehtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren, in: Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel voor pater Munsters M.S.C. (Werken LGOG nr. 9), 213-228, en voor een vergelijking met de praktijk elders naar: M.J.H.A. Lijten, Het Ehtreglement en de naleving daarvan in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, in: een bundel studies aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans onder de titel: Brabants recht dat is..., Assen / Maastricht 1990, 165-179, en een studie van mijn hand: Peilingen naar de neerslag van overheidsmaatregelen betreffende de huwelijkssluiting in de DTB-registers van Stad en Meierij van s-Hertogenbosch gedurende de Staatse periode (1629-1795), in NAK 76 (1996) 128-188.
- 191 Zie blz. 117
- 192 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 84vv.
- 193 T.a.p., inv.nr. 134.6, blz. 169vv.
- 194 T. a. p., blz. 197-201.
- 195 Zie mijn artikel: De toepassing van het Ehtreglement in de Landen van Overmaas, in: PSHAL 121 (1985) 69-103.
- 196 Voor hem was het ongetwijfeld van belang dat hij na 1663 in tegenstelling tot zijn collega een zekere legale status bleef behouden. Natuurlijk bleef ook hij gebonden aan de plakaten van het land.
- 197 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 97.
- 198 T.a.p., inv.nr. 134.6, blz. 199.
- 199 Het Ehtreglement beschouwde degenen, die niet aan de voorschriften beantwoordden, als levend in concubinaat. Dat komt geheel overeen met de bevindingen die we eerder opdeden voor de praktijken, waaraan protestanten in Aken onderworpen waren.
- 200 T.a.p., inv.nr. 134.6, blz. 199.
- 201 T.a.p., inv.nr. 134.1, blz. 97.
- 202 T.a.p., resp. inv.nr.134.6, blz. 199 en 134.1, blz. 97.
- 203 T.a.p., resp. inv.nr. 134.1, blz. 97 en 134.6, blz. 199.
- 204 Het dubbele van het normale gemiddelde in voorgaande jaren. Ik heb geen verklaring kunnen vinden voor deze aanwas.
- 205 Voor de doop in deze periode kan men terecht in inv.nr. 134.1, blz. 26-81 en 124-131, en voor de overlijdens in 134, blz. 114-123. In het doopregister wordt wel enige verwarring zichtbaar in de aantekeningen van mei tot augustus 1663. Vandaar ook een aantal: "hic extra ordinem ex obliuione notata".

- 206 In de doopboeken werden dan ook in de regel dergelijke kinderen als illegitimi geregistreerd. Het spreekt vanzelf dat dit voor kinderen die geboren werden uit de hier besproken huwelijken niet gebeurde. Naar katholieke opvatting waren immers de huwelijken die alleen voor de pastoor waren gesloten geldige huwelijken.
- 207 De omschrijving heb ik ontleend aan: H.H.E. Wouters, *Het Franse intermezzo te Maastricht, 1673-1678*, in: *Msg.92* (1973) 132-165.
- 208 RAL, archNHGVa, inv.nr. 2, f. 445.
- 209 T.a.p., f. 446vv waar onder de noemer "Historica" de hier vermelde feiten geregistreerd werden. Ds Cramer had daarbij, zoals blijkt op f. 440, de normale dienst verricht "sonder des Königs consent und order".
- 210 T.a.p., f. 446.
- 211 T.a.p., f. 446.
- 212 T.a.p., f. 447.
- 213 T.a.p., f. 448.
- 214 T.a.p., f. 449.
- 215 T.a.p., f. 450.
- 216 T.a.p., f. 451. Een slot gelegen in de buurt van Heidelberg, in het bezit van de heer van Wylendonck. Vetter maakt daar uitdrukkelijk melding van.
- 217 De voornaamste bijzonderheden over de belegering van Maastricht bij Ch. Thewissen's bijdrage in *Limburgs Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, II, Maastricht z.j., 323-327.
- 218 Bijzonderheden over deze belangrijke diplomaat bij: L. Augustus, *De rol van graaf d'Estrades, gouverneur van Maastricht, bij de geheime vredesonderhandelingen van 1674-1675*, in: *Campus liber. Bundel Wouters (Werken LGOG nr. 8)*, 226-245.
- 219 Hun rol wordt beschreven in het onder noot 207 genoemde artikel van Wouters, 132v; zie ook de betreffende registers van de beide Maastrichtse gemeenten: GAM, archNHGMA, inv.nr. 4 (1668-1682) en archWGMa, inv.nr. 1 (1646-1733), waarin ook de Franse ontwerpovereenkomst en bijbehorende interventies te vinden zijn.
- 220 De Nederlandse tekst van de ontwerpovereenkomst en de marginale notities van koning Lodewijk XIV in bijlage in het onder noot 105 genoemde werk van Ubachs, 445-449. Ik citeer hier naar de originele Franse tekst.
- 221 Het waren de Sint Matthijs en de Sint Jan. Zie daarover W. Bax, *Onze Hervormde Gemeente en haar beide kerkgebouwen. De St. Matthiaskerk. De St. Janskerk*, in: *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932*, Maastricht 1932, 249-262.
- 222 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 462.
- 223 T.a.p., f. 463.
- 224 Uit verschillende notities in de registers blijkt dat de pastoor de nu door hem gebruikte kerk als zijn eigendom beschouwde, precies zoals dit van protestantse zijde was gedaan met de door hen met steun van de gezagsdragers aan de katholieke eredienst onttrokken kerkgebouwen.
- 225 Uitvoering daarover de notities in: RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff. 466-467.
- 226 De Duitstaligen wensten niet meer dan 25 rijksdaalders daarvoor uit te geven.

- 227 Ds Wenning deelt zelf mee dat de gouverneur in woede uitbarstte, toen hij vernam van de krenterigheid van zijn gemeente.
- 228 In het Waals archief te Leiden kwam onder inv.nr. 804 vermoedelijk het origineel van deze oekase te voorschijn.
- 229 T.a.p., f. 468.
- 230 T.a.p., f. 470.
- 231 T.a.p., ff. 484-485.
- 232 T.a.p., f. 486.
- 233 T.a.p., f. 510.
- 234 T.a.p., f. 478.
- 235 In de notities van ds Wenning komen voortdurend klachten voor over de overlast die doelloos rondtrekkende legerafdelingen veroorzaakten. Hij zag zich met de zijnen meer dan eens genoodzaakt over te gaan tot huisdiensten, meestal in Aken en Burtscheid, of soms uit te wijken naar plaatsen als Weiden en Stolberg.
- 236 GAM, doopregister, inv.nr. 172 van 1673.
- 237 De koopacte is in het archief van de evangelisch-lutherse gemeente, dat eveneens in het RAL is gedeponneerd, onder inv.nr. 59.3 bewaard gebleven. Hij staat in facsimile afgedrukt in het boekje: De evangelisch-lutherse kerk Vaals 1737-1987, Vaals 1987, 18. In de koopacte wordt apart melding gemaakt van de blauwstenen vloer, die tot de inventaris behoorde. In genoemd dossiertje is ook een kwitantie te vinden van de huur over de jaren 1674 en 1675.
- 238 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1 onder de genoemde data.
- 239 De titel van het nieuwe in 1677 aangelegde trouwregister (inv.nr. 134.4) kondigt dit reeds aan: Liber matrimoniorum parochialis ecclesiae de Vaels. Nomina eorum qui a me temporali pastore Goswino Bercks copulati ab anno 1677.
- 240 The peace of Nimegue 1676-1678/79, Amsterdam 1978. De tekst van het verdrag in: 367-375.
- 241 T.a.p., 371.
- 242 ARAH, StG 3298, f. 344 waar een bespreking wordt gewijd aan een eerste daaraan gewijde *mémoire* van de Franse gezant in Den Haag, de comte d'Avaux, van 17 oktober 1678. Deze werd het begin van een scherpe notawisseling tussen deze gezant en Casper Fagel, de griffier van de Staten-Generaal; een aantal stukken in: StG inv.nr. 6786.
- 243 De Franse opvatting zou weerklank vinden bij het katholieke volksdeel, in het bijzonder bij de geestelijkheid, en daar bijdragen tot de overtuiging dat de Staatse overheid niet nakwam hetgeen zij in Nijmegen was overeengekomen.
- 244 RAL, archNHGVA, Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 553.
- 245 T.a.p., f. 544.
- 246 T.a.p., f. 551.
- 247 T.a.p., f. 559. Het ging om een bedrag van 300 gld., waarvan nauwkeurig werd aangegeven dat 100 gld. besteed moesten worden voor de eigen armen, 100 voor die van de Waalse gemeente, terwijl de besteding van de resterende 100 aan de gemeente werd overgelaten.
- 248 T.a.p., f. 527 en f. 555.

- 249 In het verbaal van de Commissarissen-Instructeurs van 1681, ARAH, RvSt, inv.nr. 1705, f. 59, werd geconstateerd dat de nieuwe kerk "in Julio 1673 onder de fransche regeeringe door de Roomschesinden is geoccupeert ende gepossiedeert geworden tot den 27. Junii 1680".
- 250 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff. 572-573.
- 251 T.a.p., f. 573.
- 252 T.a.p., f. 574.
- 253 T.a.p., f. 590.
- 254 T.a.p., f. 593.
- 255 Na het intensief gebruik van de voorgaande jaren had het kerkje een onderhoudsbeurt dringend nodig. De kosten ervan werden met een collecte bestreden; Waals archief te Leiden, inv.nr. 804.
- 256 RAL, archCIMA, inv.nr. 11, f. 190 art.21.
- 257 Waals archief te Leiden, inv.nr. 820, in welk dossier een aantal stukken over deze affaire te vinden is.
- 258 J. Loosjes, De luthersche Gemeente te Maastricht, in: Gedenkboek Maastricht enz., 361-378.
- 259 T.a.p., 362.
- 260 RAL, archCIMA, inv.nr. 6, f. 142; een en ander hield uiteraard ook de gereformeerde gemeente bezig, zoals blijkt uit: archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f.614.
- 261 Gedenkboek Maastricht enz., 364.
- 262 Een copie van deze resolutie werd zorgvuldig bewaard in het archief van de gemeente; RAL, archELGVa, inv.nr. 58.9. Een facsimile in het onder noot 237 genoemde boekje, 32.
- 263 Gedenkboek Maastricht, 366.
- 264 RAL, archELGVa, inv.nr. 61.1.
- 265 T.a.p., inv.nr. 61.4.
- 266 De onderhandelingen met het kapittel komen hierna ter sprake.
- 267 Nadere bijzonderheden hierover in mijn artikel: Calvinisering, 107.
- 268 De door de commissarissen-deciseurs in 1682 daarover ingebrachte stukken zijn te vinden in: ARAH, StG inv.nr. 12553.78-2. De complete lijsten met de namen en woonplaatsen van de schouten en schepenen in de Staatse partages heb ik opgenomen in: Calvinisering, 111-119.
- 269 T.a.p., 114.
- 270 Zie hiervoor blz. 117
- 271 RAL, LvO, inv.nr. 3308, ff. 149v-150.
- 272 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4.
- 273 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4, blz. 12 en 134.6, blz. 206.
- 274 Ik acht het niet uitgesloten dat de beide paren zich slechts na lang aandringen van de pastoor zich bij hem presenteerden.
- 275 = van Burtscheid. Hij was pastoor van Vaals van 1692 tot 1702 en werd van daar naar Burtscheid verplaatst.
- 276 T. a. p., blz. 14
- 277 Dat zou dan slaan op over de grens gelegen delen van de parochie Vaals.
- 278 Voor al de hier volgende gevallen volsta ik met een algemene verwijzing naar inv.nr. 134.4 onder de betreffende data.

- 279 In Vaals heeft ds Wenning voor een aantal jaren zeker een apart register voor roomse paren aangelegd en vermoedelijk hebben zijn opvolgers dit voorbeeld gevolgd. Er is echter geen enkel van dit soort registers bewaard gebleven. Hetgeen slechts te betreuren valt.
- 280 RAL, DTB-registers, inv.nrs. 20-21.
- 281 Ik wijdde daarom aan beide plaatsen een aparte studie: De neerslag van het Echreglement in de trouwregisters van Margraten en Vaals, in: NAK 75 (1995) 31-63
- 282 Dit contrasteert dan weer sterk met de situatie in de provincie Noord-Brabant. Op het Rijksarchief in Den Bosch bevinden zich de copieën van dergelijke schepenbankregisters uit tal van plaatsen.
- 283 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.22, waar deze stukken als bijlagen worden omschreven.
- 284 De bruid was weliswaar afkomstig uit Sippenaeken, maar de bruidegom uit Vijlen en het paar was daar woonachtig.
- 285 Een eenvoudige becijfering van het aantal huwelijken in het rooms-katholieke register en dat in het schepenbankregister maakt dit duidelijk.
- 286 RAL, archClMa, inv.nr. 6,f.; de klachten bleven onverminderd voortduren en bereikten onder ds Ennichmann (1746-1770) een hoogtepunt. We vinden zijn naam vele malen in de acta van de classis. De ironie van de geschiedenis wil dat juist deze predikant in 1759 wist te bereiken dat hem in dat jaar officieel het recht werd verleend de huwelijken van de zijnen in te zegenen.
- 287 ARAH, StG 3311, f. 561 en onder noot 264.
- 288 Het rekwes van 9 oktober 1696 wordt vermeld in ARAH, StG 3334, f. 267.
- 289 T. a.p., f. 478; zie ook StG 8992 onder nr. 22. Een copie van deze resolutie in het archELGva onder inv.nr. 61.4.
- 290 ARAH, StG 3435, f. 52.
- 291 Enkele stukken over hun bevindingen in ARAH, StG 5855.
- 292 ARAH, StG 3435, f. 131; een copie van dit stuk onder inv.nr. 58.3 in het archELGva.
- 293 In het onder noot 237 vermelde boekje, 43-47 wordt het wezenlijke van de bouwgeschiedenis weergegeven met gebruikmaking van de daarover in het archief bewaard gebleven stukken. Ook enkele bouwtekeningen worden in het boekje afgedrukt.
- 294 Zijn portret is in het boekje op blz. 28 weergegeven.
- 295 In het archELGva worden onder inv.nr. 182 zowel een gedrukt als een handgeschreven exemplaar van dit boekje bewaard.
- 296 Noch in de acten van de classis, noch in die van het consistorie van de gereformeerde gemeente Vaals trof ik enig spoor van reactie op dit gebeuren aan.
- 297 RAL, LvO inv.nr. 9656; in de inventaris van dit archief wordt het stuk abusievelijk in 1799 gedateerd.
- 298 Ook het argument van de wederzijdse geluidshinder dat van lutherse zijde was aangevoerd om toestemming te krijgen voor de bouw van een nieuwe kerk heeft hier kennelijk geen gewicht in de schaal gelegd.
- 299 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.2, blz. 349.
- 300 De DTB-registers maken daar op verschillende plaatsen melding van.
- 301 Er, staat met evenzoveel woorden dat het vroeger hing "supra janua vestibuli veteris ecclesiae" en nu werd aangebracht "in medio navis forinsecus plateam versus".
- 302 Zie onder noot 111.
- 303 RAL, LvO inv.nr. 9651; ook in archELGva, inv.nr. 58.2. In het boekje De Evangelisch-lutherse kerk, 25.

- 304 De tekst van deze resolutie is te vinden in: RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.21, blz. 77-78.
 305 RAL, LvO inv.nr. 9519, ff. 518-519; een afschrift in archELGvA inv.nr. 57.27.
 306 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.21, blz. 79.
 307 T.a.p., inv.nr. 134.10-13.
 308 Ook voor deze huwelijken vindt men dus een dubbele registratie.
 309 Voor de periode 1727-1798 telde ik slechts 12 huwelijken die in Vaals werden ingezegend, 6 maal gebeurde dat in Aken, 3 maal in Burtscheid en telkens een maal in een hele reeks plaatsen in de omgeving als Stolberg, Dreiborn of Monschau, maar ook in ver afgelegen plaatsen als Mülheim en Düsseldorf.
- 310 RAL, archNHGvA, Acta consistorii, inv.nr. 1 onder de aangegeven data; zie ook onder noot 279.
- 311 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134,4, blz. 85-87.
- 312 De tekst van deze resolutie werd opgenomen in de acta van de classis, inv.nr. 222-II (1750-1768) 22 juni 1750 onder art.34 met de aantekening dat de Staten-Generaal aan alle classes een groot aantal exemplaren van het betreffende plakkaat had toegezonden "opdat ieder predikant in die Classen daarvan genoegsaam zoude worden voorsien".
- 313 RAL, archClMa, inv.nr. 249, ff. 252-253 art.19.
- 314 Ik heb de registratie van dit huwelijk jammer genoeg niet kunnen vinden.
- 315 T.a.p., ff. 261-262.
- 316 Zie b.v. in deze acta ff. 266-268 onder 3 oktober 1752 art.7.
- 317 T.a.p., f. 347 art. 11, waar men aantekent dat de luitenant-drossaard eindelijk beloofd had zijn belofte om de lutherse predikant streng aan te spreken na te zullen komen. Men nam daarop het besluit de zaak uit de acten te doen verdwijnen.
- 318 In de acten van de gereformeerde gemeente is geen enkele reactie op deze interventie te vinden. Men bleef slechts herhalen: "Het proclameeren en trouwen geschiedt hier volgens haer HoMo Echt Reglement"; t.a.p., f. 388 art.25.
- 319 RAL, DTB-registers, inv.nr. 314. 18, blz. 5. Het huwelijk vond plaats op 3 juli 1787.
- 320 T.a.p., inv.nr. 134.18, blz. 18.
- 321 T.a.p., inv.nr. 134.18, blz. 39.
- 322 Er was immers geen katholieke partij bijbetrokken, of was ook hier een soort echtreglement van katholieke signatuur in het geding?
- 323 T.a.p., inv.nr. 134.12, blz. 81-87.
- 324 T.a.p., inv.nr. 134.12, blz. 71.
- 325 T.a.p., inv.nr. 134.12, blz. 82.
- 326 Jos. Liese, Das klassische Aachen, I: Johann Arnold von Clermont (1728-1795), sein Geschlecht und sein Schaffen im "Vaalser Paradies", in: Aachener Beiträge zur Heimatkunde, 17 (1936) 1-172.
- 327 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.21; de hier vermelde gegevens werden ontleend aan de bij de betreffende huwelijksacte behorende stukken in inv.nr. 134.22.
- 328 Zie: NNBW, IV, Leiden 1918, 151-153.
- 329 Zie het betreffende doopregister van de Nederduits hervormde gemeente van Maastricht, in: GAM.
- 330 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.18, blz. 19.

- 331 Een goed overzicht is te vinden bij: F. Claeys Bouuaert, *Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801)* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, vo1.XV), Wetteren 1960.
- 332 De lijst van zijn lotgenoten uit het kanton Wittem is opgenomen in: J. Habets-W. Goossens, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond*, Roermond 1927, 129-130.
- 333 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4.
- 334 T.a.p., inv.nr. 134.4.
- 335 In verschillende delen van deze acta zijn voorin de handtekeningen van de predikanten uit de betreffende periode te vinden als een bewijs dat zij de z.g. formulieren van enigheid onderschreven; zie b.v. RAL, archClMa, inv.nr. 11 (1703-1713).
- 336 Zie onder vorige noot; een dergelijke lijst ook onder inv.nr. 186 van hetzelfde archief. Het in 1655 uitgevaardigde Schoolreglement was er uitdrukkelijk op gericht de scholen in te schakelen bij de protestantisering. Zie daarover: H. Roosenboom, *Tot voltreckinge der reformatie. Onderwijs als protestantiseringinstrument in de Meierij van 's-Hertogenbosch*, in: *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*, onder red. van Marit Monteiro e.a., Kampen 1993, 261-282.
- 337 T.a.p., inv.nr. 220-I waar zijn naam voorkomt op een lijst van predikanten, die door de classis Maastricht werd megedeeld aan de Gelderse synode, van 18-27 augustus 1680 in Harderwijk gehouden. De lijst is in het verslag van deze synode opgenomen.
- 338 In het onder noot 117 genoemde boekje doet Korporaal daarover enkele mededelingen op p.39. In 1760 woonde er nog één lidmaat in Vijlen en vroeg de toenmalige predikant zich terecht af of het nog zin had daar om de veertien dagen dienst te verrichten.
- 339 Dit was overigens een landelijk verschijnsel dat samenhang met de onvoldoende salariëring van de schoolmeesters; zie voor hun functioneren in de hollandse samenleving: A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de gouden eeuw*, Amsterdam 1991, 137-147.
- 340 RAL, archClMa, inv.nr 6 t.a.p.
- 341 Ter oriëntering: M.G. Spiertz, *Jansenisme in en rond de Nederlanden 1640-1690*, in: *Traiecta*, 1 (1992) 144-167.
- 342 L. Ceysens, *Pour une histoire plus poussée et plus explicite de l'antijansénisme*, in: *Actes du colloque sur le jansénisme organisé par l'Academia Belgica*, Rome, 2 et 3 novembre 1973, Louvain 1977, 1-25 met uitgebreide literatuuropgave.
- 343 J.F. Thomas, *La querelle de l'Unigenitus*, Paris 1950; J. Roegiers, *Van Unigenitus (1713) tot Mirari vos (1832): Noord- en Zuidnederlandse katholieken tussen jansenisme en ultramontanisme*, in: *Traiecta*, 1 (1992), 49-66.
- 344 J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIIe siècle*, Bruxelles 1980 (anast.herdruk van de ed. van 1877), 5 XVIIe siècle, t.II, 389.
- 345 Daris, a.w., t.II, 390.
- 346 Daris, a.w., 6 1724-1852, 1ère partie, 63vv.; de hier volgende bijzonderheden zijn daar uitvoeriger beschreven.
- 347 Daris, t.a.p., 70.
- 348 Het hier genoemde stuk is opgenomen in een dossiertje in; RAL, LvO, inv.nr. 9654; zie ook inv.nr. 9444 enkele stukken over dezelfde aangelegenheid.
- 349 RAL, LvO, inv.nr. 9654.

- 350 Het recht van placet was in de tijd van het vorstelijk absolutisme één van de hete hangijzers. De Staten-Generaal spiegelden zich aan de elders gegeven voorbeelden.
- 351 Von Recklinghausen, a.w., 277.
- 352 Deze bijzonderheden ontleend aan het beraad van de Raad van State over deze aangelegenheid, ARAH, RvSt, inv.nr. 166, f. 1758.
- 353 T.a.p., inv.nr. 165, ff. 1055-1056; de missive van de classis in inv.nr. 675-II.
- 354 Zie onder noot 352.
- 355 ARAH, RvSt, inv.nr. 183, f. 537. Volgens de door de classis verstrekte inlichtingen was ds Hannstein al drie jaar geheel onbekwaam de dienst te verrichten. Men had daarom liever voor hem een emeritaat verkregen. De Raad van State besliste echter anders en hield hem pro forma in functie.
- 356 T.a.p., f. 538.
- 357 Bijzonderheden over deze pastoriebouw bij T.L. Korporaal, Na duisternis licht. Protestanten in Zuid-Limburg op weg naar 2000, z.pl. 1994, 83.
- 358 ARAH, RvSt, inv.nr. 184, f. 865 en f. 990.
- 359 Dat jaartal staat dan ook boven de deur van het pand aangegeven.
- 360 RAL, archClMa, inv.nr. 13 (1719-1739), ff. 17-18.
- 361 Een uitvoerig en gedetailleerd verzoekschrift van de kruisgemeenten lag reeds op 22 december 1719 bij de Raad van State op tafel, die het op haar beurt weer terugstuurde naar de classis Maastricht om van die kant advies te ontvangen; t. a. p., ff. 22-28.
- 362 De gemeente Vaals produceerde niet minder dan 22 stukken om het standpunt van de tegenpartij te ontzenuwen, die allen weer de revue passeerden en van commentaar werden voorzien. Geen wonder dat het bericht naar Den Haag dat op 12 maart werd goedgekeurd een tweeslachtig karakter droeg; t.a.p., f. 34.
- 363 De tekst van de resolutie van de Raad van State onder datering van 8 mei 1720 t.a.p., ff. 59-62.
- 364 RAL, archClMa, ta.p., ff. 121-122.
- 365 RAL, LvO, inv.nr. 9443.
- 366 Enkele stukken hierover in genoemd dossier.
- 367 De hier volgende gegevens werden ontleend aan een door W. Swenne samengesteld boekje: De restauratie van het Techemacher orgel (1772) in de hervormde kerk te Vaals 1984-1986, Vaals 1968, waar door H.van der Harst de geschiedenis van dit orgel wordt beschreven, 9-13.
- 368 Een facsimile van het verzoekschrift en het daarop gegeven appointment t.a.p., 10.
- 369 De gebeurtenissen rond dit kruisbeeld werden uitvoerig beschreven in het hierna genoemde verslag van Abraham van den Heuvel van 12 augustus 1738. Het bevindt zich onder een aantal stukken over de conflicten in Vaals in ARAH, StG, inv.nr. 5857-1.
- 370 Het stuk bevindt zich eveneens in genoemd dossier.
- 371 Het waren J.J. Becker, predikant van Aken en Vaals, Henrich Leimbach, predikant van Burtscheid, en O.H. de la Broue, predikant van de Waalse gemeente "qui se receuille á Vaels", zoals het heette. Zij hadden kennelijk alle drie te lijden van de overlast die hun en hun gelovigen werd aangedaan.
- 372 Het verslag van deze commissarissen is te vinden in: ARAH, StG, inv.nr. 9026. Reeds op 19 augustus rapporteerden zij omstandig over de gebeurtenissen in Vaals naar Den Haag. Ook het onder noot 111 genoemde dossier zal wel daarop betrekking hebben gehad.

- 373 Met nadruk werd gesteld dat er geen maatregelen tegen de pastoor genomen moesten worden.
- 374 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.2, blz. 349.
- 375 T.a.p., inv.nr. 134.2, blz. 197.
- 376 Zie ter oriëntering mijn bijdrage: De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokkensimultaneum, in: Land van Herle, 37 (1987) 53-70.
- 377 RAL, LvO, inv.nr. 373.
- 378 Ook van de onderhoudsplichten werd nauwkeurig opgave gedaan.
- 379 Een verklaring van pastoor en burgemeesters van Vijlen dienaangaande bevindt zich in het onder noot 377 genoemde dossier.
- 380 Een aantal stukken over deze affaire in: RAL, inv.nr. 9669. Men beriep zich later op de clausule van de overeenkomst die in 1664 was gesloten en waarbij de abdis zich verplichtte bij veranderde omstandigheden de klok weer terug te brengen. In 1667 was hier al naar geïnformeerd.
- 381 Enkele stukken hierover t.a.p. en inv.nr. 9658.
- 382 T.a.p., inv.nr. 9659.
- 383 T.a.p., inv.nr. 9445; enkele stukken, waaraan de hier volgende gegevens ontleend zijn.
- 384 RAL, archCI Ma, inv.nr. 249 (1739-1774), ff. 235-236 art.22 onder 27 juli 1756.
- 385 ARAH, StG inv.nr. 3532, ff. 115-117; zie ook voor 1757 inv.nr. 3537, o.a., ff. 662-663.
- 386 Het voornaamste is weergegeven door Habets, a.w., II, 306-314. Nochtans is door hem voornamelijk het materiaal in Maastricht benut en nauwelijks dat uit Den Haag. Waar nodig zal dat hieronder wel gebeuren. De gebeurtenissen rond 14 april 1762 hebben stromen inkt bij de verschillende instanties doen vloeien.
- 387 Zie mijn opstel in: Munsters in de Maasgouw, 255vv.
- 388 Deze gebeurtenissen worden gedetailleerd beschreven in de naar Den Haag gestuurde berichten, die bewaard zijn in: ARACI, StG, inv.nr. 5864-I; zie ook RAL, LVO, inv.nr. 4920, passim.
- 389 Zie diens attesten uit een later stadium t.a.p., inv.nr. 4920. De data zijn niet te vinden in de doopregisters van de Vaalser gemeente. Een en ander wijst erop dat de gemeente van Burtscheid er eigen doopregisters op na hield, ook wanneer de plechtigheden in Vaals hadden plaatsgevonden; extracten met bijzonderheden over beide kinderen zijn vermoedelijk daaraan ontleend. Het echtpaar woonde op wat bekend stond als "den groenen Driesch".
- 390 De hier volgende bijzonderheden zijn ontleend aan de onder noot 388 genoemde stukken.
- 391 Deze bijzonderheid komt regelmatig voor in de talrijke stukken die over het door haar gepleegde delict bewaard zijn gebleven.
- 392 Over dit en andere soortgelijke voorvallen en de daders ervan zijn talrijke bijzonderheden bewaard.
- 393 Afschriften in de beide onder noot 388 genoemde dossiers.
- 394 ARAH, StG, inv.nr. 3556, ff. 762v-767; afschriften van deze resolutie worden in duplo bewaard in RAL, LvO, inv.nr. 4920. Er zouden er nog vele volgen.
- 395 Talrijke stukken over de participatie van dit garnizoen zijn vooral in inv.nr. 4920 te vinden.
- 396 De registers van de parochie Vaals vormen een weerspiegeling van de verwarring die daar plaatsvond; RAL, DTB-registers, inv. nrs 134.1-4. In het doopregister b.v. staat onder 26 mei 1762: "Baptizata est de meo consensu Aquisgrani in basilica BMV a D. Vicario ad Sanctum Foillanum etc.". Soortgelijke gegevens zijn ook te vinden in de trouw- en overlij-

- densberichten. In de laatste wordt na 10 mei 1762 voorlopig niet geregistreerd dat de overledenen voorzien waren van de sacramenten der stervenden.
- 397 De missives onder 24 juni 1762 zijn te vinden in: RAL, LvO, inv.nr. 4920. Daar ook een gedrukt exemplaar van de verordening die op 25 juni uitging "von Wegen Burgermeistern, Scheffend und Rath dieses Königlichen Stuhls und des Heiligen Römischen Reiches der freyen Stadt Aachen". Uiteraard kwamen deze stukken ook in Den Haag terecht.
- 398 Men verzocht daarom om de nodige consideratie tegen deze "schwagsinnige Person". Op 3 juli zouden drie doctoren dit met de overlegging van hun attesten bevestigen en ook als hun mening ten beste geven: "Het is gemeene praat dat de pastoor dit bot en onnoozel mensch heeft misbruikt"; t.a.p., inv.nr. 9420.
- 399 Een en ander gebeurde op 1 juli 1762; zie het bericht hierover op 2 juli, t.a.p. Van de ene kant stelde men in het vooruitzicht: "Wij sullen niet naalaaten ten opzichte van de swaksinnigheid en eenvoudigheid derselver persoon de behoorlijke reflectie te neemen". Van de andere kant liet men weten: "Wij hebben conform de resolutie HoMo niet gemanqeert aanstonds de Roomsche Catholijke kercke daerom te ontsluiten en de sleutelen van gemelde kercke bij absentie van den Heer Pastoor en Cappellan aan den Koster over te geven". In het licht van het hier volgende vraagt men zich wel af welke consideratie men ten opzichte van Cunegonda Mommsers bedoeld heeft.
- 400 ARAH, StG, inv.nr. 3557, ff. 438v-439.
- 401 Zijn commissie in het commissieboek in ARAH, StG, inv.nr.
- 402 Een z.g. commissoriaal van 18 mei 1763 bevat een zeer gedetailleerd overzicht van deze tweede reeks incidenten, t.a.p. inv.nr. 3560, ff. 507v-512.
- 403 Een exemplaar van dit edict in RAL, LvO, inv.nr. 4920.
- 404 ARAH, StG, inv.nr. 3560, ff. 512v-514v de tekst van deze resolutie en de maatregelen die erop volgden.
- 405 T.a.p., inv.nr. 5864-II getuigenverklaringen over deze mishandelingen.
- 406 De door hem gevoerde briefwisseling over deze incidenten en de reacties daarop vanwege de Staten-Generaal op de vergaderingen van 30 januari en 3 februari 1764 in: StG, inv.nr. 3562, resp. ff. 116-117 en f. 131. Over Vaals bericht het doopregister 134.2 bij een doop op 4 februari 1764: "NB haec prolis baptizata est in territorio aquensi in schola in den Sand quia illo tempore ecclesia parochialis interdicta fuerit a Statibus hollandicis propter tumultus inter hollandos et aquenses". Deze plaats wordt naast andere uitwijkmogelijkheden ook in de andere registers regelmatig genoemd.
- 407 Het was een zekere Magis, die als resident van de bisschop van Luik in Den Haag verbleef; Habets, a.w., II, 311.
- 408 ARAH, StG, inv.nr. 3562, ff. 478v-480 en ff. 693-694; een samenvatting ook bij Habets, t.a.p.
- 409 Habets, t.a.p., 311-312.
- 410 Enkele stukken hierover in: ARAH, StG, inv.nr. 3563, f. 198 en f. 298; ook inv.nr. 5864-I en RAL, DTB-registers. inv.nr. 44.3 historische aantekeningen, ff. 69-73.
- 411 RAL, Gedrukte resoluties onder die datum, blz. 602-603.
- 412 ARAH, StG, inv.nr. 3565, f. II., 38.
- 413 T.a.p., ff. 334-336; zie ook RAL, DTB-registers, inv.nr. 44.2, blz. 69-73.
- 414 Tal van stukken hierover in de onder noot 388 genoemde dossiers.

- 415 ARAH, StG, inv.nr. 3566, ff. 343v-344.
- 416 T.a.p., inv.nr. 3568, ff. 75-78; daar is sprake van "een seer opereus en wijdloopig proces".
- 417 T.a.p., resp. f. 199 en ff. 223v-224; bijzonderheden over de harde detentie, waaraan vooral de pastoor onderworpen was, bij: G.C. Ubaghs, Geschiedkundig overzicht van Gulpen en deszelfs onderhoorige plaatsen, in: PSHAL, 2 (1865) 281-347, vooral 307-308.
- 418 Zij worden in tal van stukken met naam en toenaam vermeld, zodat het mogelijk is het tegen hen gevoerde proces en het tegen hen uitgesproken vonnis tot in details te volgen.
- 419 T.a.p., ff. 250-253 en de processtukken in de genoemde dossiers, een hele reeks verbalen en decreten draagt de litt. A t/m P; de processtukken lopen in de tientallen.
- 420 Een aantal stukken hierover in: RAL, LvO, inv.nr. 9429. Jammer genoeg zijn de criminele rollen van deze schepensbank over deze jaren niet bewaard gebleven, zodat de bemoeienis van deze heren niet voldoende uit de verf komt.
- 421 Zie daarvoor de betreffende dossiers. Enkele bijzonderheden over deze bezittingen in: RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 135-139, 165-167, 187-194, en 134.2, blz. 203-204, 207-213; het opmerkelijke is dat deze bezittingen dank zij de overeenkomst in 1663 voor de kerk behouden bleven.
- 422 Een afschrift van deze resolutie met bijbehorende stukken is te vinden in: RAL, LvO, inv.nr. 4920.
- 423 Ook deze stukken zijn te vinden in het betreffende dossier.
- 424 Een algemene staat vermeldt een bedrag van ruim 10000 gld. en uit de stukken wordt duidelijk dat dit bedrag nog niet alle geldelijke strafbepalingen omvatte.
- 425 Zie het onder noot 417 geciteerde artikel van Ubaghs, onder bijlage VII, 340-342 het bewuste stuk ondertekend door notaris Lambert Thoist te Luik; het artikel bevat enkele onjuistheden en is onheus ten opzichte van protestanten. Zie ook Habets, a.w., II, 314.
- 426 Zie onder noot 420.
- 427 Deze Frans Hendrik Bosten werd zonder al te veel problemen zijn opvolger als pastoor van Vaals. Ook van Staatswege werd hem zijn medeplichtigheid aan de gebeurtenissen van 1762 nauwelijks aangerekend. Men vond het kennelijk wel welletjes.
- 428 ARAH, StG, inv.nr. 3575, ff. 391v-392 en de resolutie van 4 november 1780, ff. 477-478.
- 429 Het overlijdensregister van Vaals, 134.2, bericht onder 7 april 1780 het overlijden van deze Frans Hendrik en vermeldt dat hij ongeveer tien jaar pastoor was geweest, nadat hij omstreeks zeven jaar als deservitor had gefunctioneerd.
- 430 RAL, archCI Ma, inv.nr. 27 het visitatieverslag over 1713. Deze verslagen werden, zoals gebruikelijk, de heren van de Staten-Generaal ter hand gesteld om bij hen de geëigende maatregelen teweeg te brengen.
- 431 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.6, blz. 231-248.
- 432 T.a.p., inv.nr. 134.17 (1663-1746), blz. 122-127; (1743-1746) blz. 128; inv.nr. 18 (1754-1797), blz. 41-45.
- 433 T.a.p., inv.nr. 134.18, blz. 45.
- 434 T.a.p., inv.nr. 134.2, blz. 288.
- 435 T.a.p., o.a. op blz. 340 onder 24 januari 1792.
- 436 T.a.p., inv.nr. 134.1, blz. 96.
- 437 T.a.p., blz. 145-146, 114-128, en inv.nr. 134.2, blz. 263-346.

- 438 Ik vond er een aantal over in inv.nr. 134.2, blz. 298 onder 25 mei 1759 overleed Maria Ortmans uit Berg, waarbij werd aangetekend: "hic ante scamnum communicantium in ecclesia tumulata".
- 439 RAL, ANHGVa, inv.nr. 4 (1720-1770) onder genoemde datum.
- 440 We komen de naam Schmalhausen vele malen tegen in de registers van de verschillende protestantse gemeenschappen van Vaals. Dit vormt een aanwijzing dat de familie behoorde tot de sedentaire gezinnen die enkele generaties van protestanten van verschillende confessie hebben opgeleverd.
- 441 Het rooms-katholieke overlijdensregister vertoont voor deze jaren geen enkele onderbreking. Hooguit komen er wat schommelingen van de aantallen in voor. Wel bevatten de aantekeningen geen bijzonderheden over de plaats van teraardebestelling noch over de wijze waarop deze werd verricht en wie er de voornaamste rol in vervulde.
- 442 Vooral na 1663 moesten de kruisen op kerkhoven en langs de wegen volgens de plakaten van het bewind verwijderd worden en vooral kerkelijke instanties hebben er scherp op gelet of en in hoeverre deze voorschriften werden nagekomen. In het bijzonder de acten van de classis van Maastricht leggen daarvan op tal van plaatsen getuigenis af.
- 443 RAL, DTB-registers, resp. inv.nrs. 134.6, blz 179-186, 7, blz. 70-78, 9, blz. 2-63, en inv.nr. 134.17, blz. 131-133 en 18, blz. 46-53.
- 444 Zie onder noot 44, de blz. is 330 en verwijst naar de omschrijving van het betreffende deel.
- 445 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134,17-18.
- 446 Bijzonderheden over zijn begrafenis, die op 20 maart 1749 in Aken plaats vond, zijn te vinden in een attestatieregister in het Waals archief te Leiden, inv.nr. 806. Volgens dit register werden broeders Alexianen ingeschakeld bij het opbaren en vervoeren van het lijk, hetgeen zou wijzen op een soort samenwerking van katholieken en protestanten in dit soort aangelegenheden.
- 447 Zie daarover: Aachener Beiträge, Aachen 1930, 31 Anm. 6, waar over dit kerkhof te vinden is: "Engel Amya, Witwe, übergibt 18. September 1605 den 'Guldenplan' der lutherischen Gemeinde als Begrabnistätte". Merkwaardig is dat in het archief van de lutherse gemeente van Vaals geen enkel dossier over het beheer van dit eigen kerkhof bewaard is gebleven.
- 448 RAL, DTB-registers, inv.nrs. 134,11-13 over de periode 1686-1798. Hoewel het register zelf geen enkele nadere plaatsaanduiding bevat moeten voor insiders de verschillende benamingen in dit register voldoende zijn geweest. Men heeft mij verzekerd dat zij verwijzen naar een perceel op Duits grondgebied.
- 449 RAL, AELGVa, acta consistorii, inv.nr. 4, ff. 125-128. Voor de luthersen, die zich dat konden permitteren, was het begraven in de gereformeerde kerk tot dan toe het normale patroon. De eigen begrafenisregisters wijzen dit uit en volgens gereformeerde opvatting diende dit zo te blijven.
- 450 T.a.p., ff. 155-156 en archELGVa, inv.nr. 58.21; zie ook: De evangelisch-lutherse kerk Vaals enz., 25,
- 451 Het vreemde is dat de datum van zijn overlijden en bijzetten in de kerk nergens vermeld wordt. Hij moet omstreeks 20 september gestorven zijn, zoals te concluderen valt uit enkele stukken in het archELGVa, inv.nrs. 58.1 en 64.4.

- 452 RAL, archNHG Va, inv.nr. 4, f. 190art.4.
- 453 T.a.p., inv.nr. 4, f. 191 art.4.; in de acta ClMa is niets over deze aangelegenheid te vinden. Mogelijk heeft het contact alleen mondeling plaatsgehad.
- 454 Het gemeentebestuur onderkende bij gelegenheid ook de gevaren voor de volksgezondheid, Dat blijkt b.v. uit een algemene verordening van 28 september 1781, die uitging naar de verschillende kosters, met voor hen de aanwijzing dat de graven minstens vier voet diep moesten zijn om infectie van de lucht te voorkomen. Dat werd in het bijzonder van de lichamelijke overblijfselen van overledenen, die het slachtoffer waren geworden van besmettelijke ziekten, als een reëel gevaar gezien; RAL, LvO, inv.nr. 9660.
- 455 Hij was een tijdlang substituut-schout en schepen van de gemeente geweest; zijn beëdiging vond plaats op 3 juni 1765 na zijn admmissie op 14 mei van dat jaar vanwege de Staten-Generaal, RAL, LvO, inv.nr. 9446.
- 456 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.12, blz. 76.
- 457 T.a.p., inv.nr. 134.6, passim; zij werden allen geboren en gereformeerd gedoopt in de jaren 1755-1774.
- 458 T.a.p., inv.nr. 134.13, blz. 115-116.
- 459 T.a.p., blz. 121.
- 460 De hier bedoelde stukken staan in extenso in: RAL, archNHG Va, acta consistorii, inv.nr. 4, ff. 210-212.
- 461 T.a.p., f. 192, art.3-4.
- 462 Het overlijdensregister 134.18 vermeldt onder 29 januari "die Leichen sind ausgegraben und Fr. Schmalhausen bringt copiam von der Vergunstigung". Het Waals register 134.18 zegt van de overledene zonder meer: "Elle a été transporté le 29 Janvier 1787 pour être mise dans le tombeau á Vaalsbroek". Haar man werd er vele jaren later bijgezet op 5 december 1795, 67½ jaar oud. "Das Gedächtnis des Gerechten bleibt in Seegen", wordt hem in het eigen register nog nagegeven.
- 463 Zij werden op de vergadering van 28 januari 1787 besproken en gewogen op de gevolgen, RAL, archNHG Va, acta consistorii, inv.nr. 4, f. 208.
- 464 T.a.p., ff. 213-214.
- 465 T.a.p.; dat werd hier met evenzoveel woorden uitgesproken.
- 466 T.a.p., f. 215.
- 467 T.a.p., f. 216.
- 468 Hij was al vanaf 1771 in functie, RAL, LvO, inv.nr. 9447.
- 469 Op 1 oktober 1788 was men zelfs van gedachte, dat een akkoord tussen beide partijen niet lang op zich zou laten wachten, RAL, archNHG Va, acta consistorii, inv.nr. 4, ff. 219-220.
- 470 T.a.p., f. 229. Ook de hier volgende bijzonderheden over de aanbiedingen, die daar ter sprake kwamen, zijn aan het verslag van deze vergadering ontleend.
- 471 Franssen, a.w., 53 lokaliseert het "ten westen van de pastorie van de Hervormde gemeente", maar geeft daarbij geen enkele begrenzing in de tijd. Volgens mijn bevindingen bestond dit eigen kerkhof slechts een beperkt aantal jaren.
- 472 T.a.p., f. 231; het verzoek aan de Raad van State en de bijbehorende stukken in: RAL, LvO, inv.nr. 9661. Onderzoekingen in het ARAH, archief van de RvS om de behandeling van de aanvraag op het spoor te komen hebben geen resultaat opgeleverd. Uit het verslag van de

- vergadering van het consistorie op 23 juni blijkt, dat toen een positief antwoord uit Den Haag in Vaals was binnen gekomen; RAL, archNHGVa, acta consistorii, inv.nr. 4, f. 233.
- 473 Het stuk lag al gereed en werd in extenso in de acten opgenomen; t.a.p., ff. 238-239.
- 474 T.a.p., f. 651.
- 475 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.8, blz. 16.
- 476 T.a.p. staat: "noch in der Kirche begraben". In de Waalse kerk ging het begraven binnen het gebouw gewoon door. Het was dus kennelijk een onderonsje tussen Duitstalige luther-
sen en calvinisten. Bij wijze van uitzondering werd op 16 december 1795 nog een lijk in
de gereformeerde kerk begraven.
- 477 De meeste hier volgende gegevens over de Franse wetgeving betreffende de begraafplaat-
sen zijn ontleend aan een aparte bundel in het Frans archief (FA) in het RAL, inv.nr. 2796;
daarin een eigen dossier over Vaals.
- 478 De gedrukte tekst van dit decreet is daar te vinden, en uiteraard ook in de verschillende
edities van de Franse wetten.
- 479 T.a.p.
- 480 H.Hardenberg, Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het
departement van de Nedermaas, 's-Gravenhage 1946, LXIV; bijzonderheden over hem,
t.a.p., LXXXII-LXXXIII.
- 481 Deze "Etat des lieux consacrés aux inhumations" bevindt zich in RAL, FA inv.nr. 2797 en
geeft bijzonderheden over kerkhoven voor heel de uitgestrektheid van het departement
van de Nedermaas.
- 482 De meeste van de hier besproken stukken bevinden zich in het in noot 477 genoemd dos-
sier. Ook extracten uit de verslagen van de raadsvergaderingen, waarop deze zaken in
behandeling kwamen. De originelen daarvan berusten vanzelfsprekend in het GAVaals of
in archieven van de betrokken partijen.
- 483 Ook deze gegevens zijn aan het bedoelde dossier ontleend.
- 484 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.5 onder genoemde datum. Daaraan voorafgaand de
mededeling over een teraardebestelling op 8 september 1808: "Mathias Recht et observa-
tis a lege civili praescriptis in coemeterio fuit sepultus, et quidem ultimus".
- 485 Franssen, a.w., 53 schrijft dan ook simpelweg: "In het jaar 1808 werd de begraafplaats
aan de Seffenterstraat, toen in het Kirchfeld genaamd, aangelegd".
- 486 Uit een aantekening over een op 7 december 1808 gehouden consistorievergadering wordt
duidelijk, dat men zich min of meer noodgedwongen bij de verhuizing naar het nieuwe
kerkhof neerlegde; RAL, archNHGVa, inv.nr. 4, f. 235.
- 487 Ook deze stukken bevinden zich in het aan Vaals gewijde dossier in: RAL, FA, inv.nr.
2796.
- 488 Zie voor de hier genoemde maatregelen van het nieuwe bewind: G. Luttenberg, Register
der Wetten en besluiten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden, 1796-1839,
Zwolle 1840, onder de 8ste titel: Algemeene en Plaatselijke Politie, Veiligheid en
Openbare orde, het trefwoord: Begraafplaatsen, begraven van lijken enz., 73-120.
- 489 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.5, blz. 116.
- 490 T.a.p., blz. 122.
- 491 Al de hier volgende details zijn ontleend aan: RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.2, blz. 172-
173, behoudens de mededeling over de twee grafstenen, die te vinden is in het boek van
M. Franssen, a.w., 54.

- 492 Nu tweehonderd jaar na dato publiceerden P.J.H. Ubachs, en I.M.H. Evers, *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814*, in: PSHAL 130 (1994) 5-252, waarin een bibliografie voor de Franse Tijd in de beide Limburgen, 187-208 met niet minder dan 240 nummers. Onder de nrs 165, 166 en 168 de bijdragen van W.A.J. Munier en E.M.Th.W. Nuyens tot de Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden.
- 493 Ubachs, a.w., 23.
- 494 Uitvoerig beschreven in: H. Hasquin (red.), *België onder het Frans bewind, 1792-1815*, Brussel 1993.
- 495 Een goede oriëntering biedt: J. Leflon, *La crise révolutionnaire*, Paris 1949.
- 496 F. Claeys Bouvaert, *Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801)* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, vol.XV), Wetteren 1960. Over een van de fervente voorvechters van de goorloofdheid van de eed van haat in onze streken is een goede inleiding te vinden bij: C. de Clercq, Simon-Pierre Ernst (1744-1817) et ses correspondants, in: *Annales du XXXIVme Congrès de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique*, Verviers 1954, 139-188.
- 497 J. Habets-W. Goossens, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, IV, 135.
- 498 De departementscommissaris Nicolas Girard wees ook deze pastoor van Vaals aan als in aanmerking komend voor deportatie; Th. van de Beeck en J. Grauwels, *De boerenkrijg in het departement van de Nedermaas* (Werken LGOG, nr. 3), 69, aant. 143. Over hem publiceerde ik: *De bewogen loopbaan van een pastoor in de grensparochie Vaals in de Franse tijd: Johann Michael Schönen (1795-1808)*, in: *Msg* 114 (1995) 186-212.
- 499 Die waren vastgelegd op een buitengewone vergadering van de Maastrichtse gemeente op 13 oktober 1797; GAM, archNHGMA, inv.nr. 14 (1792-1815) enkele stukken onder genoemde datum.
- 500 Enkele bijzonderheden, over hen op de hierna volgende lijsten.
- 501 Waals archief te Leiden, inv.nr. 818, *Actes consistoriales 1777-1823*, ff. 131-132.
- 502 Zie voor het hier volgende: Het concordaat met voor- en naspel, 1799-1802, in: PSHAL 130 (1994) 74-91; de tekst van het concordaat: C. Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, Tübingen 1924-4, 419-420.
- 503 W.A.J. Munier, *Het concordaat van Napoleon en de opheffing van het oude bisdom Roermond*, in: PSHAL 98/99 (1962/63) 147-214.
- 504 Bij de inzegening van een huwelijk op 5 augustus 1802 tekende pastoor Schönen aan: "Die quinta Augusti primo publice in ecclesia posteaque cultus divinus in ea non fuit servatus per quatuor annos et decem menses sacro matrimonii vinculo in Domino conjuncti...", RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4, blz. 240.
- 505 Habets-Goossens, a.w., 148; nadere bijzonderheden bij Franssen, a.w., 186. Zie voor de voortzetting van zijn pastoraat Franssen, a.w., 180. Hij geraakte echter ernstig in conflict met zowel de bisschop van Luik als met diens collega in Aken en zag zich als gevolg daarvan in 1808 genoodzaakt zijn ontslag in te dienen. In 1817 waagde hij het een verzoek om financiële tegemoetkoming te verwerven bij koning Willem I, maar dit werd afgewezen. Deze bijzonderheden kregen een plaats in het door mij onder noot 498 genoemde artikel.
- 506 K. Friedrich, Marc Antoine Berdolet (1740 bis 1809), *Bischof von Colmar, erster Bischof von Aachen, sein Leben und Wirken unter besonderer Berücksichtigung seiner pastoralen*

- Vorstellungen (Veröffentlichungen des bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, 32), Mönchengladbach 1973, 402 onder nr. 660 een brief van 18-1-1808 met enkele bijzonderheden over deze territoriale verhoudingen.
- 507 RAL, ANHGVa, inv.nr. 5 (1722-1816) f. 210 de notulen van 27 december 1802 onder art.6.; bijzonderheden over deze kerk in: Festschrift zur 175-Jahr-Feier der Weihe des ersten Gotteshauses der Evangelischen Gemeinde in Aachen im Jahre 1978, Aachen 1978, vooral 8-13.
- 508 Een beschrijving van de plechtigheid t.a.p. 13; een in de kerk aangebrachte herinneringsplaat viel ten offer aan WO II; een brief van 25 juli 1803 bracht de dank van de gemeente te Aken tot uitdrukking aan de gemeente Vaals voor de zo lang genoten gastvrijheid; RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, f. 219.
- 509 Een goede samenvatting bij: A. Minke, Un prélat concordataire dans les départements réunis: Mgr Zaepffel, évêque de Liège (1802-1808) (Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e serie, fasc.27), Louvain-la-Neuve/Bruxelles 1985, La restructuration des communautés protestantes, 261-265.
- 510 De onder noot 508 bedoelde gedenkplaat bracht dit als volgt op treffende wijze tot uitdrukking: "Templum hocce Deo et Jesu Christo sacrum die XVII Mens.Jul. MDCCCIII inauguratum et Communi Cultus Utriusque Evangelii usui destinatum est".
- 511 Zie het onder noot 507 genoemde boekje, 13.
- 512 De tekst van deze overeenkomst werd opgenomen in de acta van de vergadering op die dag; RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, ff. 227-228 onder art.5; onder art.7 de reactie van lutherse zijde.
- 513 Een "Subscriptions-Liste" is te vinden bij de acta, t.a.p., ff. 229-230 en ff. 230-232. Bedoelde Kreuzer was werkzaam van 1806-1813; enkele stukken betreffende zijn vertrek naar Monschau ff. 249-251.
- 514 Talrijke stukken daarover zijn opgenomen in de acta, t.a.p., ff. 253-264; hij begon zijn activiteiten op 14 november 1813. Bijzonderheden over zijn functioneren in Vaals bij: Fr.G.H.M. Crutzen, De onderwijsvernieuwing in een aantal Zuid-Limburgse gemeenten tussen 1815 en 1822, in: Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal Jaarboek 1993, Valkenburg a/d Geul 1993, 75-148, over Vaals vooral 91-105.
- 515 Von Recklinghausen, 265.
- 516 De hierna te noemen diaken Jean Samuel Wasmuth zou dat bij gelegenheid te berde brengen.
- 517 Blijkens een stuk van 14 november 1808 aan de president en leden van het Comité van Directie te Maastricht werd over beiden toen nog zeer gunstig geoordeeld; RAL, archCIa, inv.nr. 256, nr. 234; een aantal stukken over hen uit hetzelfde jaar ook in het Waals archief te Leiden, inv.nr. 818, ff. 177-184.
- 518 Talrijke stukken over deze onenigheden en ruzies in de archivalia van de Vaalser gemeenten en de acten van de consistoriale kerk te Maastricht.
- 519 Bij gelegenheid presenteerden de heren in Burtscheid zich ook als "Préposés de la Diaconie Wallonne de Vaels, Aix la Chapelle et Borcette". Een en ander maakt duidelijk hoezeer de grenzen van de verschillende gemeenten in elkaar overliepen en hoe moeilijk de kluwen rond de "égglise éteinte" in feite was.
- 520 Welke rol dit voorlopig bewind speelde wordt uiteengezet in: P.J.H. Ubachs, De Nedermaas niemandsland (1814-1815), in: PSHAL 100 (1964) 149-226.
- 521 RAL, archCIa, inv.nr. 357 onder genoemde datum.

- 522 T.a.p., inv.nr. 25. Vallen de daarin voorkomende cijfers mee, die van de gemeente Aken vallen omstreeks dezelfde tijd tegen. In zijn onder noot 3 genoemde verslag becijferde ds Vetter het aantal gereformeerde huishoudens in Aken op 30, waarvan er 5 bestonden uit gemengd gehuwden; daar kwamen dan bij 18 lutherse huishoudens, waarvan er 3 bestonden uit gemengd gehuwden, en tenslotte nog twee doopsgezinde gezinnen.
- 523 Daarvan wordt mededeling gedaan in het laatste verslag van de consistoriale kerk te Maastricht dal. 24 mei 1816, RAL, archCl Ma, inv.nr. 357, ff 69-83 met de mededeling dat deze was opgegaan in de nieuw-opgerichte instituten.
- 524 Zie voor de betekenis van dit Reglement: J.C.A. van Loon, Het Algemeen Reglement van 1816, Wageningen 1942, en in breder perspectief: Th.L. Haitjema, De Nieuwere Geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christus belijdende Volkskerk, 's-Gravenhage 1964, 93-104.
- 525 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6 (1816-1867), f. 2vv, gevolgd door een aantal stukken over zijn opvolging.
- 526 Uitvoerig daarover in mijn artikel in: PSHAL 118 (1982) 320-321; de stukken over de benoeming van Neumann in ARAH, HE, inv.nr. 21, exh.ll-3.1817/676; zie ook RAL, archClMa, inv.nr. 133, o.a. nr. 57, waarmee ds Vetter op 29 april 1817 bericht dat hij de zondag tevoren de laatste dienst had verricht.
- 527 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. ll-12.
- 528 RAL, archClMa, inv.nr. 5 (1816-1838) f. 50.
- 529 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, f. 15.
- 530 RAL, archClMa, inv.nr. 133.
- 531 RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, f. 33; ook de hier volgende gegevens zijn aan deze bundel ontleend, in het bijzonder het belangrijke KB van 22 september 1819; zie de acten van 9 december, f. 35 onder art.2.
- 532 T.a.p., ff. 45-47 op basis van een voorontwerp van 9 november 1821 en ff. 58-62; talrijke stukken ook in het Waals archief te Leiden, i n v n r s 819 e n 8 2 0.
- 533 RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, 62.
- 534 Het stuk werd opgenomen in de acten van 26 augustus, f. 51 onder art.l.
- 535 T.a.p., ff. 52-54.
- 536 1 Petr. 2,13.
- 537 Uitvoerig toegelicht door: P. Albers, Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden, 1-2, Nijmegen 1903-1904; het eerste deel is zo goed als geheel gewijd aan de moeizame onderhandelingen die voorafgingen aan de totstandkoming van dit Concordaat. De tekst ervan is opgenomen als bijlage XXIII, 534-545.
- 538 Zie daarover mijn artikel: Die preussisch-niederländische Grenzregelung unter König Wilhelm I. und die kirchliche Einteilung der Provinz Limburg, in: Niederrheinisches Jahrbuch, 8 (1965) 62-77.
- 539 Voor de gevolgen van deze ontwikkeling met betrekking tot de rooms-katholieke kerkorganisatie, die hier wegens gebrek aan relevantie voor Vaals niet besproken wordt, zij verwezen naar: W.A.J. Munier, Complicaties bij de uitoefening van de kerkelijke jurisdictie in Limburg 1830-1840, in: Msg 97 (1978) 67-82, en: Dez., De dekenale indeling der parochies in de omgeving van Maastricht van omstreeks 1803 tot 1853, in: PSHAL 103/104 (1967/68) 3-20 met bijbehorend kaartje.

- 540 Een copie van het schrijven is opgenomen in: RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. 134-136; men kon het niet eens zijn met een vergadering die zich het recht aanmatigde in de plaats te treden van gevestigde instituten. Het verslag van deze zogeheten Algemeene vergadering van Gedeputeerden van alle Protestantsche gemeenten in Limburg bevindt zich in: RAL, PB, Handelingen inv.nr. 48 (1832 -1841) onder datering van 15 augustus 1832.
- 541 De algemene vergadering had al besloten de gemeente Vaals een copie van alle stukken toe te sturen. Zoals blijkt uit de Handelingen van het Provinciaal Bestuur werd eerst in 1837 de onderlinge relatie geformaliseerd.
- 542 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, f. 156 met een mededeling over dit overlijden van lutherse zijde, waar met grote vanzelfsprekendheid sprake is van de "Kirchenrath von Aachen, Burtscheid und Vaals". Daar ook het antwoordschrijven van ds Neumann.
- 543 T.a.p., f. 164 de tekst van dit schrijven.
- 544 T.a.p., f. 166 onder art.2.
- 545 T.a.p., ff. 168-173 de voornaamste in het hier volgende weergegeven stukken.
- 546 Vanaf 1 april 1836 gebeurde dit ook aan gereformeerde zijde.
- 547 T.a.p., f. 161.
- 548 T.a.p., ff. 162-163 onder art. 3.; een definitieve regeling over het schoolgebouw kwam eerst in 1844 rond; zie f. 258 en f. 261.
- 549 T.a.p., f. 163 onder art.4.
- 550 T.a.p., f. 182, onder art.3 de tekst van het bewuste schrijven onder datering van 15 augustus 1836.
- 551 T.a.p., f. 185 onder art.3.
- 552 T.a.p., ff. 193-194 onder art.2; een aantal stukken over deze transactie ook in het archief van het Provinciaal Bestuur, RAL, PB, Handelingen, inv.nr. 48, vooral in het jaar 1837 en in een apart dossier, inv.nr. 11797, doss.758; dito in het Waals archief te Amsterdam, inv.nr. 820.
- 553 Eerst in 1842 verdwijnt zijn naam uit de acten van de hervormde gemeente.
- 554 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. 230-233.
- 555 T.a.p., ff. 242-243; zie ook RAL, PB Handelingen, inv.nr. 48 onder deze datum, waar ook het stuk zelf in extenso te vinden is. Opmerking verdient dat in dit officieel schrijven nog steeds sprake is van een 'gereformeerde' gemeente in Vaals.
- 556 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. 250-252; ook ten overstaan van deze instantie werd de hele zaak nog eens in den brede uiteengezet.
- 557 T.a.p., ff. 243-244.
- 558 Een copie van dit schrijven in: RAL, AELGVa, onder inv.nr. 2.408.
- 559 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, f.
- 560 RAL, AELGVa, onder inv.nr. 2.405.
- 561 RAL, PB Handelingen, inv.nr. 48 onder deze datum.
- 562 RAL, AELGVa, inv.nrs. 2.239, 2.340 en 2.386 enkele stukken betreffende dit verzoek.
- 563 Het wezenlijke van dit KB is te vinden bij: J. Loosjes, De luthersche Gemeente te Maastricht, Gedenkboek Maastricht 1632-1932, 377; zie ook RAL, AELGVa, inv.nr. 2.466.
- 564 Wel vond ook in Aken een officieel erkende splitsing -van goederen en bezittingen plaats; t.a.p., 6.1.

- 565 Voor het hier volgende is vooral gebruik gemaakt van de aan deze gemeente gewijde bijdrage van T.L. Korporaal in diens boek: Na duisternis licht. Protestanten in Zuid-Limburg op weg naar 2000, Eindhoven 1994, 80-85.
- 566 Korporaal wekt t.a.p. ten onrechte de indruk als zou de pastorie al sinds het begin van de achttiende eeuw tot in het eind der zestiger jaren van de twintigste eeuw onafgebroken dienst hebben gedaan als woonplaats van de Vaalser predikanten.
- 567 Op 30 augustus 1987 is ook de Gereformeerde Kerk Gulpen-Vaals in het kader van het Samen-op-Weg proces gefedereerd met deze Hervormde Gemeente, Korporaal, a.w., 147.
- 568 Naar het wezenlijke beschreven in: De evangelisch-lutherse kerk Vaals 1737-1987, 26-27.
- 569 A.w., 37.
- 570 A.w., 37-38.
- 571 Het eigen archief bevat daarover in de inv.nrs. 14, 24 en 36 enige documentatie.
- 572 A.w., 39-40.
- 573 Het boek van M. Franssen, Acht eeuwen St. Pauluskerk Vaals bevat daarover tal van bijzonderheden.
- 574 Zie het onder noot 507 genoemde boekje, 6-7.